

Régiókatata's

Interdiszciplinaritás a Régió kutatásban

Fiatal kutatók nemzetközi konferenciája

I.

Elektronikus tanulmánykötet

DEBRECEN, 2011

RÉGIÓKUTATÁS I.

Sorozatszerkesztő:

SZÁLKAI TAMÁS

Interdiszciplinaritás a régió kutatásban I.

Elektronikus tanulmánykötet

Szerkesztette:

BARTHA ÁKOS – SZÁLKAI TAMÁS – SZENDREI ÁKOS

DEBRECEN, 2011

A HAJDÚ-BIHAR MEGYEI LEVÉLTÁR
ÉS A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

A borítót tervezte:
SZÁLKAI TAMÁS

A kötetet lektorálta:
PAPP KLÁRA
professzor

Technikai szerkesztés, tördelés:
SZÁLKAI TAMÁS

© BARTHA ÁKOS, SZÁLKAI TAMÁS, SZENDREI ÁKOS
© A szerzők

A kiadvány megjelentetésében közreműködött:
Az MTA DAB Történettudományi Munkacsoportja
és a Méliusz Juhász Péter Megyei Könyvtár és Művelődési Központ

ISBN 978-963-7238-47-5
ISSN 2063-1812

TARTALOM

PÁSZTOR ÉVA

Elpusztult középkori települések lokalizációjának helynévtörténeti kutatásáról. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására.....7

SZÁLKAI TAMÁS

A címereslevelek kutatásának lehetőségei bihari példák alapján.....23

MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN

Névváltoztató bihari nemes családok a kora újkorban. Jogtörténeti vonatkozások.....41

PETRÓ LEONÁRD

Bihar vármegye hivatali elitje a reformkorban.....53

SZENDREI ÁKOS

Politikai életrajz és várostörténet összefüggései Justh Gyula és Makó példáján.....69

SOMOGYI FERENC

Az 1919. évi román megszállás Debrecenben Réczei Sándor naplója alapján.....85

BARTHA ÁKOS

Berettyóújfalu 20. századi emlékezete Dr. Barcsay László emlékirataiban.....101

MUDRÁK JÓZSEF

A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1949-ig. Különös tekintettel a régióban betöltött szerepére...111

KATONA PÉTER	
A levéltári informatika jelentősége a régiókutatásban.....	133
SZILÁGYI FERENC	
Érmellék, Debrecen határon túli vonzáskörzete. Az Érmellék bemutatása – tájegység és identitás.....	143
BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ	
A magyarországi Észak-Bihar néprajzi kutatásának legújabb eredményei.....	159
TÖRÖK PÉTER	
A „nagy” hajdúvárosok Rákóczi-szabadságharcban betöltött szerepének megjelenése a regionális szakirodalomban.....	175
A KÖTET SZERZŐI.....	193

PÁSZTOR ÉVA

Elpusztult középkori települések lokalizációjának helynévtörténeti kutatásáról*

Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására

1. Az írásom címében jelzett kérdéskör kapcsán akarva-akaratlanul elmerenghet a kutató arról, hogy milyen vizsgálati lehetőséget kínálna, illetve milyen tanulságokkal szolgálna, ha a nyelvterület összes elpusztult településének nyelvi adatait kezében tarthatná. Ilyesfajta gyűjtemény azonban meglehetősen nehezen lenne egybeállítható, minthogy már önmagában e települések objektumként való megítélése sem egyszerű, a források ugyanis e tekintetben általában homályosak. Mindenesetre feltételezhető, hogy a középkori helységek egy jelentős része „nem is volt valóban faluszerű település, hanem valamiféle földesúri gazdasági telephely”.¹ A források fennmaradásának esetlegessége folytán az sem dönthető el mindig egyértelműen, hogy ezek a falvak folyamatosan megültek lehettek-e, vagy fennállásuk során valamikor elpusztultak, s esetleg újratelepültek. Ami viszont a korai oklevelekből hozzátétőlegesen leszűrhető, az egyrészt a pusztulás mértékének kronológiai kötöttsége: egyes falvak már a korai időszakban (a 13. században), tömegével azonban majd csupán a 14–15. században semmisülhettek meg, míg mások viszonylag életképesek maradtak, akár egészen a 16. századig.² A források másrészt a folyamat földrajzi, területi eltéréseire is rámutathatnak: közismert például, hogy az ország településhálózata – főként az Alföld és a Dunántúl egyes vidékein – a maihoz képest egykor jóval sűrűbb lehe-

*A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Az írás bővített, filológiaiilag gazdagabban hivatkozott változata „Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről (Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására)” címmel a *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. kötetében jelent meg. Szerk.: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 169–187.

¹BALOGH ISTVÁN: Szabolcs-Szatmár megye története II. XIV–XV. század. (A továbbiakban BALOGH: Szabolcs-Szatmár XIV–XV. sz.). *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei* 1. Szerk.: ENTZ GÉZA. Bp., 1986. 134, vö. még 137–138.

²SZABÓ ISTVÁN: *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* (A továbbiakban SZABÓ: *A falurendszer kialakulása*). Bp., 1966. 185.

tett.³ E földrajzi területek szerinti vizsgálat jobbára a pusztásodást kiváltó okokra (például gazdasági, demográfiai tényezőkre stb.) összpontosít.⁴ Az okok hatásainak számbavétele azonban nem maradhat pusztán a történetudomány keretein belül, arról más tudományok, tudományágak (így például a nyelvészet, régészet, művelődéstörténet stb.) sem mondhatnak le. Eredményekre ugyanakkor véleményem szerint csakis interdiszciplináris kutatások révén számíthatunk, s ennek szükségességét már eddig is többen hangsúlyozták.⁵ Ám olykor a több szempontot integráló kutatások sem jutnak előre egy-egy elpusztult településsel kapcsolatban: előfordulhat például, hogy az oklevelekben felbukkanó helynév faluhelyét a régészeknek nem sikerül azonosítani, s megfordítva: sok olyan település helyét viszont feltárják, amelyeket az írott források nem említenek.

A helynévtörténeti kutatások számára egy-egy objektum helyhez kötése azért az egyik legalapvetőbb feladat, mert ez egyrészt a nyelvi rekonstrukció része, s így minden további történeti-névtani elemzés kiindulópontjául szolgál; másrészt pedig a lokalizáció sikerességének függvényében a nevek for-

³WEIDLEIN JÁNOS: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok*, 68. (1934, pótfüzet) 611–630; WEIDLEIN JÁNOS: Dülönév és telepítéstörténet. *Magyar Nyelv*, 32. (1936) 1–2. sz. 22–23; GYÖRFFY GYÖRGY: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára*. Szerk.: GYÖRFFY LAJOS. Túrkeve, 1961. 35–38; SZABÓ: A falurendszer kialakulása..., 141; VÁRNAGY ANTAL: Elpusztult helységek a hajdani Hőgyési Uradalom területén. *A Völgyesség két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történetiszkonferencián*. Szerk.: SZITA LÁSZLÓ–SZÓTS ZOLTÁN. Bonyhád, 1991. 187.

⁴A pusztásodás okairól szűkebb területünkre – az egykori Szabolcs vármegyére vonatkozóan – az alábbi szakirodalom nyújt bőséges tájékoztatást: ZOLTAI LAJOS: Birtokos nemes urak és jobbágy népesség Debreczen város és Hajdu vármegye területén a XVI. század második felében. *Debreczeni Képes Kalendárium*, 8. (1908) 1. sz. 104–105; ZOLTAI LAJOS: Eltűnt falvak és elfelejtett régi helynevek Hajdúvármegye mai területén. (A továbbiakban ZOLTAI: Eltűnt falvak). *Debreczeni Képes Kalendárium*, 26. (1926) 1. sz. 105; NÉMETH PÉTER: Szabolcs-Szatmár megye története I. XI–XIII. század. (A továbbiakban NÉMETH: Szabolcs-Szatmár XI–XIII. sz.). *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1*. Szerk.: ENTZ GÉZA. Bp., 1986. 125, 127; BALOGH: Szabolcs-Szatmár XIV–XV. sz...., 138; MÓDY GYÖRGY: Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1995–1996*. Szerk.: MÓDY GYÖRGY közreműködésével SZ. MÁTHÉ MÁRTA és SELMECZI LÁSZLÓ. Debrecen, 1998. 178; MÓDY GYÖRGY: Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIV. században. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1997–1998*. Szerk.: SZ. MÁTHÉ MÁRTA–SELMECZI LÁSZLÓ. Debrecen, 1999. 232.

⁵FERENCZI ISTVÁN: Eltűnt falvak nyomában. *Népismereti dolgozatok 1994*. Szerk.: KÓS KÁROLY–FARAGÓ JÓZSEF. Bukarest, 1994. 12; BENKŐ LORÁND: Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja (különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra). *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1998. 111; SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. (A továbbiakban SZENTGYÖRGYI: A Tihanyi alapítólevél). *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk.: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp., 2008. 255, 256.

rásértéke nőhet meg.⁶ Közelebből tehát a gyakorlati szükségszerűség is igényli az ilyesfajta vizsgálatokat: a helyneveket etimológiai tekintetben elemző szótárak készítése és egybeállítása során kulcsfontosságú a nevek pontos azonosíthatóságának a kérdése.

2. Készülő disszertációm kapcsán –amely a Hajdúnánás határában található határneveket egyrészt etimológiai, másrészt rendszertani tekintetben igyekszik bemutatni –elsődleges feladatnak számít e nagy kiterjedésű település határában fekvő egykori falvak azonosítása, határaik megállapítása. Az elpusztult települések nevei ugyanis különleges névalkotó státuszuknál fogva gyakran alkalmasnak bizonyulnak újabb határnevek létrehozására.⁷

A történészek már eddig is jó néhány elpusztult települést próbáltak meg Hajdúnánás határához kötni: fölvetették például *Zöldhalom*⁸, *Nagynádfenek*⁹, *Kajántelke*¹⁰ és *Süldő*¹¹ e területre lokalizálhatóságának lehetőségét.¹² Írásomban most csupán ez utóbbi, az egykori *Süldő* település lokalizálására teszek kísérletet, s e konkrét eseten keresztül igyekszem azokat a módszertani alapelveket is megfogalmazni, amelyek az idáig helyhez nem kötött, elpusztult falvak felkutatásában is segítségül szolgálhatnak.

⁶HOFFMANN ISTVÁN: A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. Szerk.: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 12; RÁCZ ANITA–K. FÁBIÁN ILONA, A Várad Regestrum helynevei. Ismertetés. *Magyar Nyelvjárások*, 36. (1999) 161.

⁷Lásd ehhez HOFFMANN ISTVÁN: A helynévrendszer változásai egy határreßszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások*, 26–27. (1984–1985) 103–114; PÁSZTOR ÉVA: Határreßszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. (A továbbiakban PÁSZTOR: Határreßszé vált települések). *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk.: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp., 2008. 217–222.

⁸ZOLTAI: Eltűnt falvak..., 108; MÓDY GYÖRGY: A falutelepülés külső kerete a honfoglalás utáni első századokig. (A továbbiakban MÓDY: A falutelepülés). *Hajdúnánás története*. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973. 31; NÉMETH PÉTER: *A középkori Szabolcs megye települései*. (A továbbiakban NÉMETH: A középkori Szabolcs). Nyíregyháza, 1997. 208.

⁹ZOLTAI: Eltűnt falvak..., 110; MÓDY: A falutelepülés..., 31.

¹⁰MÓDY: A falutelepülés..., 31; Németh Péter *Kaj(d)ántelké*-t a mai balmazújvárosi határba, a *Gajdán*- vagy *Kajdán-halom* környékére helyezi (NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 102).

¹¹ZOLTAI LAJOS: Debrecen és vidékének urai az Árpádok végén és az Anjou-korban. 1200–1400 közt. (A továbbiakban ZOLTAI: Debrecen és vidékének urai). *Debreceni Képes Kalendárium*, 5. (1905) 1. sz. 73; ZOLTAI: Eltűnt falvak..., 110; H. FEKETE PÉTER: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* (1959) 102. sz. 102; KÖRÖSI SÁNDOR: *Hajdúnánás földrajzi nevei*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen, 1972. 49; DRAVICZKY IMRE: *Hajdúnánás földrajzi nevei*. Hajdúnánás, 1990. 15.

¹²*Tedej*, *Varjas* és *Vid* egy része biztosan e területen feküdt (lásd ehhez például MÓDY: A falutelepülés..., 29; PÁSZTOR: Határreßszé vált települések..., 218). Németh Péter arra is fölhívta a figyelmet, hogy mindezek mellett felvetődhet esetleg *Simonegyháza* e területre lokalizálásának lehetősége is. E birtok pontos helye azonban egyelőre ismeretlen.

3. A szakirodalomban Süldővel kapcsolatban több álláspont rajzolódik ki: a kutatók egy része a mai Hajdúnánás déli, illetve Hajdúböszörmény északi határába¹³, míg mások (Tisza)Dada szomszédságába helyezik.¹⁴ Süldő helyhez kötésével kapcsolatban olykor annak is tanúi lehetünk, hogy akár egyazon szerző is másként gondolkodik idővel erről a kérdésről: Németh Péter például egy korai írásában Hajdúböszörmény, később Tiszadada s végül Tiszalök határában keresi az egykori falu nyomait.¹⁵ A szakirodalomban ezidáig felvetődött álláspontokat szemlélteti az 1. térkép.

1. térkép. Álláspontok Süldő lokalizációjával kapcsolatban.

Arról, hogy e falu esetleg a nánási határban feküdt volna, a Hajdúnánásról készült helytörténeti monográfiák nem nyújtanak adatokat.¹⁶ A néphagyomány szerint azonban e területen valamikor falu állt, amely utóbb elpusztult.¹⁷ Az álláspontok igencsak megosztott volta késztetett arra, hogy a kér-

¹³ZOLTAI: Debreczen és vidékének urai..., 73; ZOLTAI: Eltűnt falvak..., 110; H. FEKETE: i. m., 102, KÖRÖSI: i. m., 49, DRAVICZKY: i. m., 15.

¹⁴KANDRA KABOS: Szabolcs vármegye alakulása. *Értekezések a Történelmi Tudományok köréből XII.* Szerk.: PESTY FRIGYES. Bp., 1886. 34; KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU: *Az időrendbe szedett váradai tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másolatával együtt.* Bp., 1903. 296.

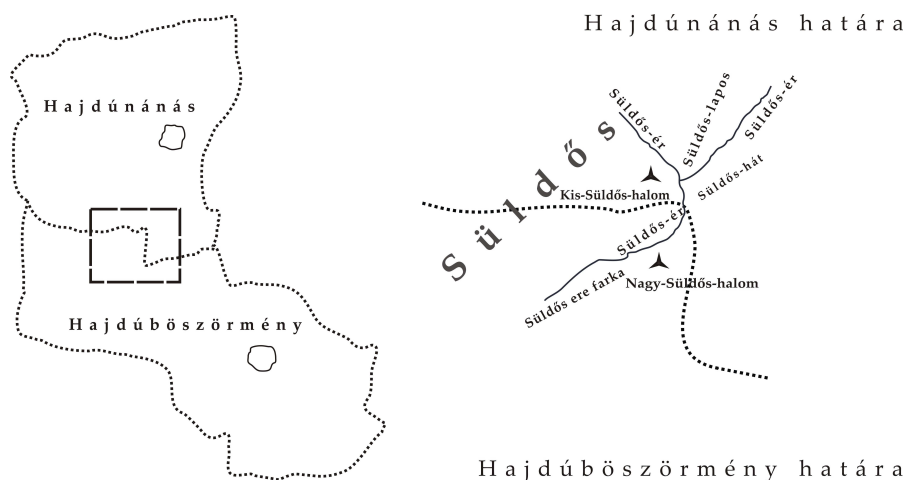
¹⁵BALOGH ISTVÁN–NÉMETH PÉTER: A honfoglalástól Mohácsig. *Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv.* Szerk.: CSERMELY TIBOR–HÁRSFALVI PÉTER. Nyíregyháza, 1970. 36; MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER: *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza, 1972. 121; NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 168.

¹⁶BARCSA JÁNOS: *Hajdu-Nánás város és a hajduk történelme.* Hajdúnánás, 1900; *Hajdúnánás története.* Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973.

¹⁷MOLNÁR JÓZSEF: Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. *Hajdúnánási Református Gimnázium Értesítője.* Hajdúnánás, 1938. 12; H. FEKETE: i. m., 102; KÖRÖSI: i. m., 49; DRAVICZKY: i. m., 15.

désben magam is alaposabban elmélyedjek. Mindenekelőtt azonban azokat a fogódzókat látom célszerűnek sorra venni, amelyek segítségével a település egykori helyét legalább hozzávetőleges pontossággal meghatározhatjuk.

3.1. Határnevek, névbokrok. A mai határnevek két fajtája jelezhet elpusztult települést: egyrészt azok, amelyek úgy utalnak egykori falura, hogy névtestükben nem fedezhetünk fel közvetlen lexémaegyeztést a hajdani településnévvel, például *Pusztta*, *Régi faluhely*, *Pusztafalu* stb.¹⁸ Egykori falvak emlékeit őrizhetik másrészt a névbokrosodás¹⁹ révén létrejött helynévtársulások. A kutatók többnyire éppen a névbokrok alapján kapcsolták Süldőt a nánási, illetve a böszörményi határhoz. A nánási határ déli részén valóban felbukkannak esetleg erre utaló határnevek (*Süldős*, *Süldős-halom* ~ *Kis-Süldős-halom* ~ *Kis-Süldős*, *Süldős-laponyag*, *Süldős-lapos*, *Süldős-hát*, *Süldős-ér* ~ *Süldős ere*, *Süldős-ér laponyaga*), sőt e névbokor néhány tagja a böszörményi határ északi részén található (*Süldős* ~ *Süldős-ér* ~ *Süldős ere*, *Süldős ere farka*, *Süldő-halom* ~ *Süldős-halom*, *Nagy-Süldős-halom*). A nevek által jelölt helyek elhelyezkedését a 2. térkép ábrázolja.

2. térkép. A Süldős névbokra a nánási és a böszörményi határban.

¹⁸Természetesen az ilyen típusú nevek esetében nagyfokú óvatossággal kell eljárunk, hiszen míg a *Faluhely*, *Pusztatemplom* határnevek bizonyosan elpusztult falut jeleznek, a *Cserepes* helynévről ugyanezt már kisebb valószínűséggel állíthatjuk, ez tudniillik többféle motiváció alapján is keletkezhetett.

¹⁹A jelenségen azt a folyamatot értem, melynek során valamely terület neve újabb helynevek névalkotójává válik, s ez nem csupán az adott objektumot jelölő név szinonimáiban, hanem a vele határos területek vagy éppenséggel a jelölt objektum területén belül elhelyezkedő egységek neveiben is kimutatható.

Bár nem tartozik szorosan az írásom témájához, de talán érdemes megjegyezni, hogy a *Süldős* néven adatolható terület egykor bizonyára önálló névadási egységet alkothattott, s vélhetően e nevek keletkezését követő időben került sor a két említett település közötti közigazgatási határvonal megállapítására. Úgy tűnik, hogy a névhasználat nem vett tudomást erről, és a névhasználók továbbra is egységként tekintettek-e területre.

Hajdúnánás és a környező települések határnevei alapján talán azt a további –és általánosabb érvényű –tanulást is levonhatjuk, hogy két település azon határvonalai mentén bukkanhatunk elsősorban névbokrokra, ahol a határperek, viták időről időre kiújultak. Ennek igazolására azonban újabb vizsgálatokra van szükség.

Visszatérve a fenti határnevek kérdéskörére: ha feltételezzük, hogy *Süldő* település egykor valóban ezen a területen állt, s nevéből szintagmatikus szerkesztéssel alakultak a névbokor elemei, akkor ez esetben azt a vélekedést is elfogadjuk, miszerint a településnév -s képzővel való bővülése megelőzte a határnevek keletkezését, előtagjukban ugyanis szinte kizárólagosan képzett, azaz *Süldős* forma áll.

A kérdés ennél azonban összetettebbnek tűnik, elvileg ugyanis más lehetőséget is feltételezhetünk. Elképzelhető például az is, hogy jelentésátértéklődéssel elsődlegesen a *Süldő* településnévből *Süldő* határrésznév keletkezett, s a határrészt jelentő *Süldő* bővült utóbb -s képzővel. Csakhogy azt, hogy a 'határ rész' jelentésű *Süldő* forma megjelent volna, nagy valószínűséggel elvethetjük, hiszen a 18–20. századi levéltári források *Süldő* formában soha nem említik a területet. A bősörményi határban álló *Süldős-halom* történeti adatsorában ugyan egyetlen, 20. századi térképi adattal az objektum *Süldő-halom*-ként²⁰ is megjelenik, ám ez önmagában aligha bizonyítja egy valamikori *Süldő* név meglétét.

A fentiekből adódóan a továbbiakban azt kell megvizsgálni, hogy vannak-e adataink magának a településnévnek az -s képzős előfordulására, azaz arra, hogy a *Süldő* helységnév utóbb -s képzővel bővült volna. A szakirodalom a településneveknek e képzővel való bővülését néhány esetben kimutatta²¹, ami a felvetést elvileg lehetővé teszi. A következőkben tehát két kérdést szükséges más típusú források bevonásával körüljárunk: egyrészt azt, hogy *Süldő* településnévként adatolható-e esetleg a határnevekben megtalálható *Süldős* formában, másrészt pedig azt, hogy ezek a források adnak-e valamilyen fogódzót a település lokalizációjának ügyében.

²⁰1945, H. FEKETE: i. m., 102.

²¹Lásd ehhez TÓTH VALÉRIA: *Településnevek változástudományja*. Debrecen, 2008. 118–126, különösen 126.

3.2. Oklevelek. Az elpusztásodott települések esetében az oklevelek szolgálnak alapvető forrásul azok helyhez kötését illetően. E forráscsoportot természetesen a korábbi kutatók is hasznosították *Süldő* lokalizációja kapcsán, minthogy a települést több mint egy tucatszor említik a különféle oklevelekben. Ám a vélemények már *Süldő* első előfordulásával kapcsolatban sem egyeznek: Karácsonyi–Borovszky és Németh Péter a Váradi regestrum egyik jogesetéhez kapcsolják, s (Tisza)Dada környékére lokalizálják, míg Györffy György az említett települést –az eset kolozsi vonatkozása miatt – Kolozs vármegyébe helyezi, s közelebbi fekvését ismeretlennek minősíti.²² Karácsonyi–Borovszky és Németh álláspontjukat egy 1307-ben kibocsátott oklevél szövegére alapozzák, amelyben a Gutkeled nemzetségbeli Kozma birtokát, *Razin*-t említik: „*Razin vocata in comitatu de Zoboch iuxta Tyciam, in vicinitate Sulthe prope Dada existenti*”²³, azaz *Razin* Szabolcs vármegyében fekszik, a Tisza mentén, *Sulthe* szomszédságában, Dada mellett. Az oklevél szövegkörnyezete alapján tehát *Dada* és *Sülte* (~ *Sülde*) egymás közelében helyezhetők el. Ezt támogatja egy 1345-ben kiadott birtokmegosztó oklevél is, amely *Süldő*nek a Dada felől eső részét említi.²⁴

Igen figyelemreméltó, hogy a középkori magyar hivatalos írásbeliség, az oklevelezés effajta szövegezési eljárásai még a 18–19. században is jellemzik a birtokok leírását vagy éppenséggel a határjárásokat.²⁵ A vármegye kitétele például abban a formában, ahogyan az előbb láttuk, egészen a 19. századig szokásos volt, hogy aztán e századtól kezdve a hivatalos helységnévadásban mindinkább a megye nevével való differenciálás váltsa fel, amely lényegében ugyanazt a funkciót töltötte be, mint az említett oklevelezési eljárás: a hivatalos használatban nemcsak egyedítette a nevet, hanem ezzel együtt lokalizálta is a települést.²⁶

A vármegye megjelölése mellett az oklevelek szövegeiben előforduló közelebbi települések, falvak is segíthetik egy-egy falu lokalizációját, ha azok

²²Vö. 1229/1550: per pristaldum nomine Forcos, filium Choka de villa *Seldeu* (KARÁCSONYI–BOROVSKY: i. m., 296); MEZŐ–NÉMETH: i. m., 168; GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* (A továbbiakban Gy.) Bp., 1963–1998. III, 370; GYÖRFFY véleményét K. FÁBIÁN is elfogadja (K. FÁBIÁN ILONA: *A Váradi Regestrum helynevei.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. sz. Szeged, 1997. 127.

²³Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban MOL DL.) 40304; *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. (1156–1411).* (A továbbiakban Sopron vm.). Szerk.: NAGY IMRE. Sopron, 1889. I, 67/54; *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* (A továbbiakban AOKlt.). Szerk.: KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–. II, 77/164.

²⁴A nagykállyói Kállay-család levéltára I–II. (A továbbiakban Kállay). Bp., 1943. I, 187/817.

²⁵Lásd például Vid és Tedej birtokok határjárását: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban SZSZBML.) IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3. 1776.

²⁶Vö. MEZŐ ANDRÁS: *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp., 1982. 219.

nagy biztonsággal köthetők helyhez. A fenti oklevélszövegben felbukkanó *Razin* a mai Tiszalök határában, attól nyugatra fekvő középkori település²⁷, *Dada* pedig a mai Tiszadadával azonosítható.²⁸ Későbbi oklevelekben Süldő mellett föltűnik még *Lök*²⁹, s a határába olvadt *Gyomán*³⁰, *Szilastelke*³¹, *Gyomtelke*³² és *Lengyed*.³³ Mindezt szemléletesen mutatja a 3. térkép.

²⁷Elsőként (Tisza)lök határjárásakor tűnik fel (1265/1336: *Raazon*, terra, Kállay I, 8/7, NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 162). A 17. században már puszta: *Rázon*, praedium (1670) *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. Urbaria et conscriptiones.* (A továbbiakban UC.) Arcanum Adatbázis Kft. CD. 2004. 145: 6/a. A falut Rázom-major területén tarták fel (BALOGH–NÉMETH: i. m., 32–4, GÖRBEDI MIKLÓS: *Tiszalök a századok tükrében.* Tiszalök, 1989. 18). A település neve határnevekben is fennmaradt: *Rázomi dűllő* (1864, MIZSER LAJOS, Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. [A továbbiakban MIZSER: Szabolcs megye]. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve.* Nyíregyháza, 2000. 255) ~ *Rázomi-dűllő* (GÖRBEDI: i. m., 249), *Rázomi puszta* (1864, MIZSER: Szabolcs megye 257) ~ *Rázom puszta* (1870, SZSZBML. XV. K 62) ~ *Rázompuszta* (GÖRBEDI: i. m., 249), *rázomi fűz* (1864, MIZSER: Szabolcs megye 257; GÖRBEDI: i. m., 249) ~ *Rázomi fűz* (1870, SZSZBML. XV. K 62), *rázomi fűz tava* (1864, MIZSER: Szabolcs megye 257), *rázomi* és *Löki határ árka* (1864, MIZSER: Szabolcs megye 257), *Rázom korcsma* (1870, SZSZBML. XV. K 62), *Rázom Halma* (1839, SZSZBML. XV. T 239) és *Rázom* (1868, SZSZBML. XV. T 126; 1916, SZSZBML. XV. K 220/2).

²⁸CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* (A továbbiakban Cs.). Bp., 1890–1913. I, 512.

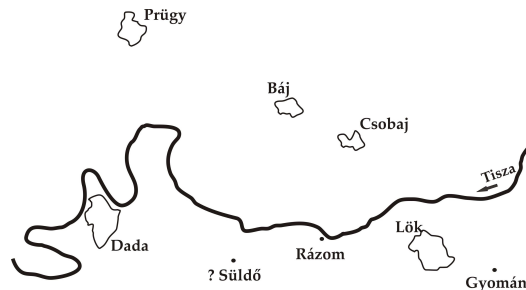
²⁹Ma Tiszalök, Cs. I, 519. Az adatközlők szerint a település a 15–16. századig a *Lökös-dűllő* és a *Kövestelek-dűllő* helyén állt (GÖRBEDI: i. m., 20, 245, 247), ám a középkori Lök valójában a mai helyén feküdt, középkori templomát 1944-ben robbantották fel (NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 125–126).

³⁰NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 82–83. A település valószínűleg a *Gyomán-halom* közelében feküdt, s neve a *Gyomán*, a *Gyomán-halom*, a *Gyomán-lapos* (GÖRBEDI: i. m., 240) és a *Kis* és *Nagy Gyomán halom* határnevekben tűnik fel (1864, MIZSER: Szabolcs megye 258).

³¹NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 182.

³²Vélhetően *Gyomán*-nal azonos vagy ahhoz tartozó telekhely (MEZŐ–NÉMETH: i. m., 124). Az oklevelekben *Gywmtheleke* formában szerepel (1427, MOL DL. 54563; *Ó-magyar olvasókönyv.* [A továbbiakban ÓOlv.]. Szerk.: JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929. 288; *Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban (1300–1525).* [A továbbiakban Balogh: Középk. okl.]. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Nyíregyháza, 2000. 102/49). NÉMETH PÉTER mindazonáltal úgy véli, hogy a fenti helynév valójában *Somtelke* lehet, minthogy az egy ugyancsak 1427-ben kibocsátott oklevélben (átírva 1428-ban, MOL DL. 54596) *Swmtheleke* alakban szerepel. Ennek lehetőségét nem tartom ugyan kizártnak, de azt is meg kell említeni, hogy ez az oklevél meglehetősen sok elírást tartalmaz.

³³NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 121. Lokalizációja bizonytalan. *Lengyed* nevű birtok feltűnik Heves vármegyében (korai adataira lásd Gy. III, 112–113; 1728: *Lengyeldy*, praedium, UC. 9: 11/a, 1731: *Lenged*, praedium, UC. 35: 64). Az oklevelekben a 15. század elején megjelenő, Süldővel együtt szereplő *Lengyed* azonban kétségtelenül Szabolcs vármegyei birtok, melyet –csakúgy, mint Süldőt –a Balogsemjén nemzetségbeli Kállay-család birtokol (1421: Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban MOL DF.] 54160; *Zsigmondkori oklevéltár. I., II/1., II/2.* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958. III., IV., V., VI., VII. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR, kéziratát kiegészítette

3. térkép. A Süldő-vel együtt említett települések lokalizációja.

Az oklevelek szövegrészei nyomán tehát azt állapíthatjuk meg, hogy *Süldő* Dada, illetve Lök határába olvadt település, amely Rázom szomszédságában feküdt. Mielőtt azonban megkísérelném a közelebbi lokalizációját is megadni, egy újabb, ezidáig alig figyelembe vett tényezőt, a település birtoklástörténeti viszonyait is célszerű megvizsgálni.

3.3. Birtokosok, nemzetségek. Az oklevelek forrásként való kiaknázásával összefüggésben már megemlítettünk néhány lényeges szempontot, amelyet a névtani szakirodalom eddig is segítségül hívott az elpusztasodott települések helyhez kötéséhez: utaltak például a szakemberek az oklevelek szövegkörnyezetének jelentőségére vagy a mai határnevek felhasználásának a lehetőségeire.³⁴ Ám mindezekon túl az oklevelek birtokmegerősítő, -megosztó stb. típusai alkalmasak lehetnek a falvakat, településeket birtokló személyek, nemzetségek megállapításához is, s szerencsésebb esetben egészen megbízhatóan nyomon követhető az is, hogy az egyes területeket a különböző korokban kik bírták. Sokszor persze a birtoklástörténet csupán hézagosan deríthető fel, részint mivel a falvak különböző birtokosonként gyorsan cserélődhettek, részint pedig mivel a források fennmaradása is meg-

és szerkesztette BORSA IVÁN. Bp., 1993–2001. VIII., IX., X. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Bp., 2003–2007. [A továbbiakban Zs.]. VIII, 72/170; MOL DF. 54158; Zs. VIII, 74/181; 1427: MOL DL. 54563; ÓmOlv. 285–290; Balogh: Középk. okl. 101–3/49). A kutatók Tiszaalok határában keresik (MEZŐ–NÉMETH: i. m., 124; GÖRBEDI: i. m., 246; NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 121), ám az egykori birtok helyéről a határnevek nem nyújtanak felvilágosítást.

³⁴Lásd többek között BENKŐ LORÁND: Kölpény és ami körülötte előkerül. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp., 2003. 23–25; HOFFMANN ISTVÁN: A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: Hulooodi, Turku, Ursa. *Helynévtörténeti tanulmányok* 2. Szerk.: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 68, 74; HOFFMANN ISTVÁN: *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások*, 44. (2006) 29–67; SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A Keszölcéről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő*, 29. (2007) 25, 29–32 és 41; SZENTGYÖRGYI: A Tihanyi alapítólevél..., 256.

lehetősen esetleges. A birtoklástörténeti rekonstrukció tehát nyilvánvalóan a viszonylag gazdagon adatolható települések esetében végezhető el jó eséllyel, az okleveles forrásokban a ritkán szereplő települések kapcsán erre aligha lehetnek komolyabb lehetőségeink.

Szabolcs vármegye középkori birtokrendszerének felderítésével kapcsolatban többé-kevésbé szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen „még a 16. század közepén is a portáknak több mint 40%-a volt olyan családok kezén, amelyek ősei a korai Árpád-kor ispáni arisztokráciájához tartoztak”.³⁵ A területet két nagyobb nemzetség, a Gutkelek és a Balogsemjének, illetve ezek aláigai, családjai birtokolták.³⁶

Nánás a 14. század második felében lakatlan, s Kelechen-i Miklós fiának Donch-nak a birtoka, majd a 15. században a Debreceni-uradalomhoz tartozott.³⁷ A 17. században a részben Nánás határába olvadt Vid falut a 14. században (s még a 15. század elején is) ugyancsak a Gutkeled nemzetség birtokolta,³⁸ s a későbbi korokban szintén Nánás határát gyarapító birtok, Tedej még a 16. század végén is az e nemzetséghez tartozó családok kezén volt.³⁹

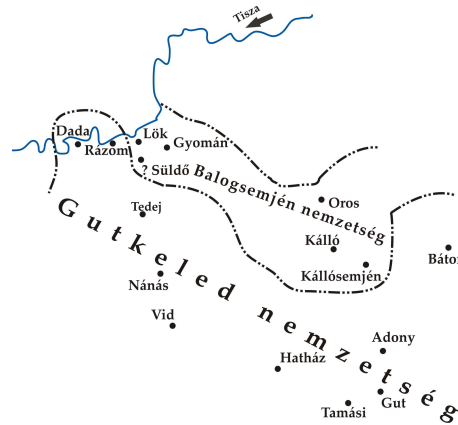
³⁵ENGEL PÁL: Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: CSURKOVITS ENIKŐ. Bp., 2003. 612.

³⁶Lásd ehhez KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 1900. 192–214, 470–542.

³⁷1361 (átírva 1439): MOL DL. 13273; 1411: MOL DL. 79027; Zs. III, 267/967; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára I–XII*. (A továbbiakban Z.). Szerk.: NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931. VI, 147/92.

³⁸KARÁCSONYI: i. m., 505. 1312: MOL DF. 265323; AOkt. III, 101/213; 1313: *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk.: NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk.: TASNÁDI NAGY GYULA. (A továbbiakban A.). Bp., 1920. I, 297/271; AOkt. III, 230/512; 1338: Z. I, 532/508; 1355/357: A. VI, 330/208; 1358: A. VII, 71/41, Kállay II, 63/1288; 1393: Balogh: *Középk. okl.* 65/25, MOL DL. 281287; 1397: Zs. I, 543/4921; MOL DF. 265384; 1411: MOL DL. 79027; Z. VI, 147/92; Zs. III, 267/967; 1416: Z. VI, 395/263; Zs. V, 395/1425; MOL DL. 79305; 1421: Zs. VIII, 308/1010; MOL DF. 221277. A Gutkelek birtoklásának folyamatossága csupán néhány alkalommal szakadt meg: 1393-ban Zsigmond király a birtokot Albisi Dávidnak adományozza (a Gutkeled nemzetség tagjának, Diószegi Dorognak magvaszakadása miatt), ám még 1397-ben visszakerült a Gutkeled nembeli Dobi család birtokába. Más alkalommal (1411-ben és 1416-ban) a források arról tájékoztatnak, hogy a birtok a Debreceni-uradalomhoz tartozik, ám 1421-ben ismét a Gutkeled nemzetséghez tartozó Rakamazi-család részbirtoka lett.

³⁹1310: A. I, 202/183; AOkt. II, 378/865, 866; KARÁCSONYI: i. m., 478; 1352: Kállay II, 12/1085; 1413: MOL DL. 30766; Zs. IV, 289/1211; 1549: MAKSAJ FERENC, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II*. Bp., 1990. 701; 1598: DÁVID ZOLTÁN, *Az 1598. évi házösszeírás*. Bp., 2001. 386.

4. térkép. Nemzetségek a vizsgált területen az 1300-as években.

Süldő ugyan az 1307-es oklevél szerint a Gutkeled nemzetség birtokában állt, később azonban a 14. századtól kezdődően s még a 15. században is a Balogsemjén nemzetség egyik falujaként szerepelt⁴⁰ csakúgy, mint az oklevelekben vele együtt említett *Lök* és *Gyomán* is. *Dada* ellenben a 13. század végétől s *Rázom* a 14. század elejétől a Gutkeled nemzetségé.⁴¹

A fent említett nemzetségek birtoklástörténete alapján is nagy valószínűséggel jelenthetjük ki tehát: *Süldő* a Balogsemjének birtokaként nem lokalizálható Nánás déli határába, ahol története során e nemzetség sohasem rendelkezett területtel (lásd ehhez a 4. térképet).

⁴⁰MOL DL. 40304; Sopron vm. I, 67/54; AOkt. II, 77/164; KARÁCSONYI: i. m., 212; ZOLTAI: Debreczen és vidékének urai..., 72; MEZŐ-NÉMETH: i. m., 121; NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 168. Az 1411-re keltezett oklevélben feltűnő *Sildew* possessio (Z. VI, 147/92; Zs. III, 267/967; MOL DL. 79027) nagy valószínűséggel nem egyezik meg az itt bemutatott egykori településsel. A 15. század elején ugyanis az általam tárgyalt település –ahogy azt fentebb láttuk is –a Balogsemjének birtokaként tűnik fel (1370: Kállay II, 154/1654; 1413: MOL DL. 62433; Zs. IV, 313/1291; 1421: Zs. VIII, 72/170; MOL DF. 54160; Zs. VIII, 74/181; MOL DF. 54158; 1427: MOL DL. 54563; ÓmOlv. 285–290; Balogh: Középk. okl. 101–3/49), míg *Sildew* a Debreceni-uradalomhoz tartozó birtok volt. Többben a két települést egynek veszik (pl. ZOLTAI: Debreczen és vidékének urai..., 73; ZOLTAI: Eltűnt falvak..., 110; H. FEKETE: i. m., 102; NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 168).

⁴¹KARÁCSONYI: i. m., 212, 213, 501, 517; MEZŐ-NÉMETH: i. m., 121, 124–125; GÖRBEDI: i. m., 17–19, 240–241; NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 58, 83, 126, 162; MÓDY GYÖRGY: Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a török hódoltságig. *Hajdú-Bihari kéziratok térképek II.* Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Debrecen, 1982. 98; NÉMETH: Szabolcs-Szatmár XI–XIII. sz...., 119; SZEMERÉDY MIKLÓS: *A Gut-Keled nemzetség és a Guti erdő.* Debrecen, 2005. 24. 1347 előtt Dadán a debreceni Dózsák birtokrészeket szereztek (MÓDY GYÖRGY: A falutól a mezővárosig. *Debrecen története 1693-ig I.* Szerk.: SZENDREY ISTVÁN. Debrecen, 1984. 127; MEZŐ-NÉMETH: i. m., 121; NÉMETH: A középkori Szabolcs..., 58).

4. *Süldő* pusztulásáról (tehát például arról, hogy lakói elhagyták volna) az oklevelek nem tájékoztatnak, utoljára az 1427-ben kibocsátott birtokmegegyeztető oklevélben tűnik fel, s az 1556-os szabolcsi dézsmajegyzékben már sem *Süldő*, sem a korábban vele egyidejűleg említett *Gyomán* és *Lengyed* nem szerepel.⁴²

Az egykori település okleveles említései kapcsán kell visszautalnunk arra a kérdésre is, hogy vajon *Süldő* településnévként adathozható-e –a nánási, böszörményi határban lévő névbokor alapján joggal fölvethető –*Süldős* formában. Erre a kérdésre az oklevelek adatainak tükrében egyértelműen nemleges választ adhatunk: a település valamennyi középkori adata –s képző nélküli névtestet jelez,⁴³ s kevésbé valószínűsíthetjük, hogy belőle alakulhattak volna a nánási, böszörményi határban álló névbokor tagjai. E határnevek közül a *Süldős* 'határrész' jelentésű forma vélhetően a *süldő* 'fiatal állat, főként disznó, nyúl' jelentésű közszóból, s az ehhez kapcsolódó –s 'valamivel való ellátottság'–ot kifejező formánsból jött létre, a névbokor tagjai (*Süldős-halom*, *Süldős-ér* stb.) pedig szintagmatikus szerkesztéssel keletkezhetek.

Süldő településnek a nánási, böszörményi határneveken alapuló helyhez kötése – a névtani érvek s az okleveles források adatai mellett is –még továbbbi pontokon támadható. Egyrészt a nánási határ *Süldős* területén egykor két elpusztult középkori település (*Vid* és *Pród*) osztozott, illetve a terület már akkor részben Nánás határát gyarapította⁴⁴, azaz a kutatók valójában nem vették figyelembe, hogy egy-egy település földrajzi kiterjedése mekkora lehetett. Másrészt névbokrok nem csupán elpusztult települések neveiből

⁴²BALOGH ISTVÁN: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1. Szerk.: CSALLÁNY DEZSŐ. Bp., 1960. 144–169.

⁴³*1229/1550: *Seldeu*, villa (KARÁCSONYI–BOROVSKY: i. m., 296), 1307: *Sulthe* (MOL DL. 40304; Sopron vm. I, 67/54; AOKlt. II, 77/164), 1325: *Sulde*, villa (MOL DL. 50766; A. II, 175/157; Kállay I, 57/217; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera GEORGII FEJÉR.* Buda, 1829–1844. VIII/6. 88–9; AOKlt. IX, 22/21), 1342: *Sylde* (MOL DL. 51170; AOKlt. XXVI, 194/239; Kállay I, 147/636; MOL DL. 51187; AOKlt. XXVI, 349/508; Kállay I, 152/655) ~ *Sulde* (MOL DL. 51196; AOKlt. XXVI, 422/635; Kállay I, 154/665), 1345: *Syulde* (Kállay I, 187/817, 188/818), 1347: *Sulde* (Kállay I, 211/920), 1370: *Seulde* ~ *Selulde* [ɔ: *Seulde*] (Kállay II, 154/1654), 1413: *Sylde* (MOL DL. 62433, Zs. IV, 313/1291), 1421: *Sylde* (Zs. VIII, 72/170; MOL DF. 54160) ~ *Gylde* [ɔ: *Sylde*] (Zs. VIII, 74/181; MOL DF. 54158), 1427: *Swlde*, praedium (MOL DL. 54563; ÓmOlv. 285–290; Balogh: Középk. okl. 101–3/49) | ~i 1349: *sulde-i* Mihály fia: Pál (Kállay I, 229/993), *sulde-i* Syri Pál (Kállay I, 229/993), 1370: *seulde-i* Sándor (Kállay II, 154/1654), *[1419–33]: *Sylde-i* Celetus (MOL DL. 57148).

⁴⁴Pl. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban HBML.) XV. Ny. 28 (1856); HBML. XV. Ny. 32. (1794); HBML. XV. HvT. 2/a (1783/1867); A' hajdu városok kerületei választó kerületekre felosztásának területi térképe. Készítette: HUDÁCSIK PÁL. [1848]. *Kéziratok térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

alakulhatnak, hanem maguk a határnevek is hajlamosak a bokrosodásra, ahogyan ezt fentebb a nánási, böszörményi határban lévő névbokor kapcsán már láttuk is.⁴⁵ Harmadrészt azonos névtestű határnevek elvileg a nyelvterület több részén is keletkezhetnek, minthogy többségük belső keletkezésű, etimológiailag áttetsző név. A minket most közelebbről érdeklő *süldő* lexémát tartalmazó helyneveket például az ország legkülönbözőbb vidékeiről ismerünk: a Veszprém megyei Dabronc határában lévő *Süldőszállás*⁴⁶, Somogybabod *Süldő-gödri-dülő*, *Süldő-gödrön-aluli-dülő* nevei⁴⁷, vagy a szabolcsi Nyírcsászári határában fekvő *Süldő-szállás*.⁴⁸

5. Végezetül már csupán egyetlen kérdés maradt megválaszolatlanul: hová is lokalizálható az egykori *Süldő* település? Azt már az oklevelek szövegeiből is láttuk, hogy a mai Tiszadada vagy Tiszalök környékén kereshető. Közelebbi lokalizációjához a vidék mai határneveit érdemes áttekinteni, hiszen ezek (különösen a térképi források adatai) pontosíthatják a helyhez kötést. A területen sem Görög, sem Lipszky, illetve az első és második katonai felmérés térképlapjai⁴⁹ sem mutatnak elpusztult falura utaló neveket, illetve az esetlegesen *Süldő* nevéből alakult névbokrokat sem. Pesty Frigyes helynévgyűjteményében azonban Prügy település határnevei között szerepel egy *Süldő tó hát* nevű legelő, sajnos a hely közelebbi megjelölése nélkül.⁵⁰ Ha a térség –különben igen kevés számú –kéziratos és kataszteri térképeit nézzük meg, akkor azt találhatjuk, hogy Prügtyől délre (és [Takta]bájtól, Csobajtól nyugatra) adatolható a *Süldő-hát* határnév, amely a harmadik katonai felmérés térképlapján is feltűnik.⁵¹

Ha az oklevelek alapján fentebb meghatározott viszonylagos lokalizációt –azt tudniillik, hogy *Süldő* Rázom és Dada mellett van, s vélhetően nem messze Löktől és Gyomántól –összevetjük a határnév által megjelölt hellyel,

⁴⁵Lásd ehhez még például a nánási határ *Békás* (1819–69, *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei*. 1819–69. [A továbbiakban MKFT.] Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005), *Békás-ér* (1800, HBML XV. HvT. 40) és *Békás-domb* (1855, HBML XV. HvT. 48/3) helyneveit.

⁴⁶*Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás*. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982. 42.

⁴⁷*Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk.: PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974. 98.

⁴⁸JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD: *A nyírbátori járás földrajzi nevei*. Nyírbátor, 1987. 200.

⁴⁹GÖRÖG DEMETER: *Magyar Átlás az az magyar, horvát, és tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös tábláji*. Bécs, 1802–1811; LIPSZKY JÁNOS: *Mappa generalis Regni Hungariae...* Pest, 1806; *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen*. 1782–85. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004; MKFT.

⁵⁰1864, MIZSER: Szabolcs megye 248.

⁵¹SSZBML. XV. T 523 (1900); *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

akkor abból leginkább arra következtethetünk, hogy az egykori település a Tisza jobb partján fekhetett. Ám ennek kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a térség természetföldrajzi adottságait sem. A Tisza tágabb környezetében ugyanis állandóan elöntött területeket, illetve időszakosan víz alatt lévő földeket, mocsarakat, lápokot találhatunk a régiségtől kezdődően egészen a folyó szabályozásáig, azaz a 19. századig. A hatalmas kiterjedésű ártér a folyó mindkét partját kísérte: Lököt például 1855-ben, 1876-ban és 1888-ban is árvíz borította⁵², s a jobb parti települések határának legnagyobb részét is nyílt vízfelület, láp, mocsár fedte még a 19. század első felében is.⁵³

A terület effajta állapotát jól tükrözik a vízszabályozás előtti, 18. századi források, amelyek szerint Báj, Csobaj, Dada, Kenéz és Prügy települések határában pocsolyák, mocsarak vannak, amelyek olykor száraz évszakban sem száradnak ki, és áradások idején az utak néhol járhatatlanok.⁵⁴ Ugyanezen települések lakói kifogásolták, hogy az árvíz tönkreteszi a vetést és a legelőket.⁵⁵

A Tisza, a Duna, a nagyobb folyók és patakok 19. századi szabályozásukat megelőzően vélhetően nem csupán a termést veszélyeztették, s a közlekedést nehezítették meg, hanem igen gyakran a medrük közelében fekvő településeket is fenyegették. Az elárasztott falvak lakói ezért aztán elköltöztek a területről, így egyes települések egy-egy nagyobb árvíz után elnéptelenedtek.⁵⁶ Süldő pusztulását is talán e tényező hatásainak tulajdoníthatjuk, bár erről –ahogyan erre fentebb már utaltam –a források nem informálnak.

Az egykori település lokalizációjának ügyében e természetföldrajzi körülményeket szem előtt tartva több lehetőséget is feltehetünk. 1. A település a Tisza bal partján feküdt: ezt vallotta korábban Kandra és Karácsonyi-Borovszky, továbbá Mező-Németh, akik szerint Tiszadada, illetve később Németh, aki úgy vélte, hogy Tiszalök mai határában állhatott az egykori falu.⁵⁷ Az előbbi felvetést (a Dada mellé lokalizálást) támogatja az a fentebb

⁵²BALOGH ISTVÁN: Tiszalök (Nyíregyházi járás). *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei* 2. Szerk.: ENTZ GÉZA. Bp., 1987. 366.

⁵³FRISNYÁK SÁNDOR: *Magyarország történeti földrajza*. Bp., 1990. 14, 55, 83; DOBÁNY ZOLTÁN: *A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig*. Nyíregyháza, 1995. 5–6; DOBÁNY ZOLTÁN: A gazdálkodás sajátosságai és változásai a Taktaközben a 18–19. században. *Az Alföld történeti földrajza*. Szerk.: FRISNYÁK SÁNDOR. Nyíregyháza, 2000. 289, 296.

⁵⁴*Szabolcs vármegye (1782–1785)*. Szerk.: PÓK JUDIT. Nyíregyháza, 1996. 28–30.

⁵⁵TAKÁCS PÉTER: *Parasztvallomások a dadai járásból 1772*. Nyíregyháza, 1987. 14–15, 48–49, 53, 65, 67, 119, 157, 187.

⁵⁶Vö. SZABÓ: i. m., 170.

⁵⁷KANDRA: i. m., 34; KARÁCSONYI-BOROVSKY: i. m., 296; MEZŐ-NÉMETH: i. m., 121; NÉMETH: *A középkori Szabolcs...*, 168.

említett oklevél, amely Süldőnek a Dada felől eső részét említi.⁵⁸ Az utóbbit (a Lök közelében fekvést) viszont az igazolhatja, hogy Rázomtól délre felbukkan a *Szentimre-tanya* határnév⁵⁹, amely esetleg kapcsolatba hozható az egykori *Süldő* Szent Imre tiszteletére emelt kápolnájával.⁶⁰ Ha nem is állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a település magva Dada vagy éppenséggel Lök határában feküdt, az azonban igen valószínűnek tűnik, hogy határa átnyúlt a Tisza jobb partjára is: mégpedig éppen arra a területre (Prügy és Báj térségébe), ahol a *Süldő-hát*, *Süldő-tó-hát* nevek föltűnnek. A régiségben a nagyobb folyók mellett fekvő települések mindkét parti elhelyezkedése másutt is előfordult: a Baranya vármegyei *Csele* például a Duna jobb partján feküdt, ám a határához tartozó földek a folyó túlsó partjára is kiterjedtek⁶¹, a Csongrád vármegyei *Csany* pedig a Tisza mindkét partján rendelkezett földdel és halastavakkal.⁶² 2. Felvethető annak a lehetősége is, hogy a régi faluhely a Tisza egyik partján feküdt, s a fentebb bemutatott földrajzi körülmények miatt utóbb lakói átköltöztek a másik partra. Akár ennek a következménye is lehetett az a 3. lehetőség, mely szerint a folyó mindkét partján fennállhatott egyidőben két ilyen nevű falu is. Arra, hogy azonos néven említsenek két egymás mellett fekvő települést, nem is olyan ritkán találhatunk példát. A közeli Dob egy 1338-ban keltezett oklevélben így kerül elénk: „Item diuisio inter magistrum Stephanum filium laurency filii dicti durugh et magistrum Joachinum et Petrum ac Corardum et Keled taliter facta extitisset et ordinata, primo *due possessiones dub* uocate in Comitatu de Zobolch habite iuxta fluuium Tycia adiacentes cum tributo et diuersis vtilitatibus et pertinencijs”.⁶³ Ebből azonban még nem következtethetünk arra, hogy két, településként is valóságosan elkülönült *Dob* nevű birtok állt egymás mellett, ugyanis éppen a birtokmegosztás következtében valójában akár egy település két részéről is szó lehetett. A Győr vármegyében fekvő *Árpás* viszont a Rába két partján terült el a régiségben és ma is.⁶⁴ A Bodrog vármegyei *Szekcső* pedig ma a Duna jobb partján van ugyan (a mai Dunaszekcső), ám a korai időkben a Duna bal parti részét is *Szekcső*-nek nevezték.⁶⁵ A történeti szakirodalomban az ilyesfajta jelenséget –azaz amikor azonos néven említenek két egymás mellett fekvő falut –falukettőződésnek tartják számon, ahol

⁵⁸1345, Kállay I, 187/817.

⁵⁹1889: *Szt. Imre t.* (KOGUTOWICZ MANÓ: *Magyarország vármegyéinek kézi atlasza*. Bp., 1905. 44); 1900: *Szt. Imre tn.* (SZSZBML. XV. T 523).

⁶⁰1342, MOL DL. 51196; AOKlt. XXVI, 422/635; Kállay I, 154/665.

⁶¹Gy. I, 293–294.

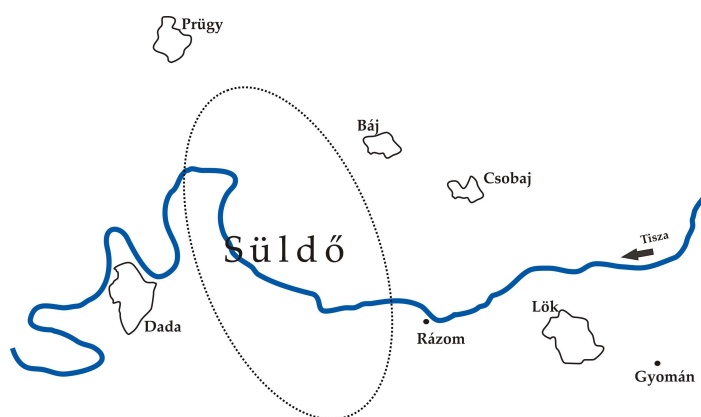
⁶²Gy. I, 893.

⁶³Z. I, 532/508.

⁶⁴Gy. II, 578–579.

⁶⁵Gy. I, 728.

utóbb a kettőzött falu egyike vagy esetleg mindkettő megkülönböztető jelzőt kaphatott.⁶⁶ A Csanád vármegyei Tisza mellett fekvő *Kanizsa* kapcsán látható például, hogy a rév mindkét partján kialakult egy ilyen nevű helység (az egyik Bodrog, a másik Csanád vármegyéhez tartozott), s a Csanádban fekvőt utóbb Révkanizsának nevezték.⁶⁷

5. térkép. Az egykori Süldő falu határának feltételezett kiterjedése.

Visszatérve *Süldő* lokalizációjára, a bemutatott lehetőségeket figyelembe véve nagy valószínűséggel azt állapíthatjuk meg, hogy *Süldő* határa a Tisza jobb partjára (is) átnyúlt (lásd 5. térkép), ennél fogva a mai közigazgatási beosztásnak megfelelően földje – vagy annak csupán egy része – Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe helyezhető.⁶⁸ A település magvának egykori helyét ugyanakkor minden kétséget kizáróan csupán a majdani régészeti kutatások deríthetik fel.

⁶⁶Vö. SZABÓ: i. m., 119–126.

⁶⁷Gy. I, 868

⁶⁸1950-ben a szabolcsi Dadai alsó járásból a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Szerencsi járás-hoz került Csobaj, Prügy, Taktabáj, Taktakenéz, Tiszaladány és Tiszatardos, illetve ezek határai (*Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 9. Borsod-Abaúj-Zemplén megye.* Szerk.: TURKOVICS BARNABÁS. Bp., 1996. 38).

SZÁLKAI TAMÁS

A címereslevelek kutatásának lehetőségei bihari példák alapján

Tanulmányomban a bihar vármegyei nemesség mintegy kétharmadát kitevő armalista nemesség kutatása során vizsgált történeti források értelmezése közben felmerült, a történettudomány és rokontudományai által nyújtott kutatási lehetőségeket vázolom fel, illetve foglalom össze eddigi eredményeimet.¹

A nemességkutatás alapvetően több gyökérből fejlődött ki: egyrészt a magyar feudális jog történetét kutatók vizsgálták értelemszerűen a nemesség helyzetét, kialakulását, a nemességre vonatkozó jogintézmények történeti fejlődését; másrészt alapvetően a klasszikus genealógia (vagyis családtörténet) és heraldika (vagyis címertan) művelése révén születtek általános megállapítások a nemesség történetével kapcsolatban.

A modern társadalomtörténet megszületése után nem sokkal azonban olyan tendenciák erősödtek meg, amelyek a nemességet, mint elnyomó osztályt definiálták, így a társadalomtörténeti kutatásokban is háttérbe szorult vizsgálata, s ezzel együtt a fentebb említett családtörténet és címertan művelése is. A politikai rendszer lazulása maga után vont, hogy az évtizedek alatt kialakult aránytalanságot – hiszen a kiváltsággal nem rendelkező társadalmi csoportok vizsgálata időközben óriási eredményeket tudott felmutatni – némi előrelépés kövesse. A rendszerváltás után azonban hiába lendült fel ismét a családfakutatás, a címertan tudományos művelése nem sokat lépett előre, különösen igaz ez a kora újkori diplomatikára (vagyis oklevéltanra). Mindez nemcsak országos viszonylatban volt jellemző, hanem a Bihar vármegye kora újkori társadalmát vizsgáló kutatók esetében is.

Úgy vélem, egy olyan társadalmi csoportot, amely egy konkrét dokumentumról, azaz kiváltságlevél típusról kapta a nevét, nem lehet anélkül vizsgálni, hogy magát a dokumentumtípust is alaposan meg ne ismernénk. Az armalista szó a címereslevél latin nevéből (*litterae armales*), illetve en-

¹Jelen tanulmány doktori értekezésem néhány megállapításának részletes kifejtése. SZÁLKAI TAMÁS: *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár egyéni címeres nemeslevelei (1535–1811) és nemesi iratai alapján*. Doktori értekezés. Debrecen, 2010.

nek rövidített és magyarosított szóalakjáról, az armálisról kapta. Az armalista a címereslevél megszerzése után csak személyében lett nemes, háza, telke korábbi jogi helyzetében maradt. Ezért „in persona” nemeseknek is hívták őket. Emiatt a téma szempontjából ezt a meghatározó dokumentumot és a nemességigazolási tanúvallomások során adott válaszokat – melyek részben az armálisra irányultak – választottam ki, hogy vázoljam a sokrétű elemzési lehetőségeket.² A téma társadalom-, s gazdaságtörténeti vonatkozásainak bemutatásától most eltekintek.³

Oklevéltani eredmények – az oklevél belső szerkezete

A tudományos magyar címertan és oklevéltan kutatás nagyrészt a Mohács előtti korszakot vizsgálta, míg ezen tudományok kora újkori dokumentumainak tipizálása máig nem történt meg.

Az oklevélszövegek formuláinak vizsgálata lehetőséget nyújtott a dokumentum belső szerkezetének megállapítására és időbeli fejlődésére. Tárgyi szempontból külön oklevéltípusnak tekinthetők,⁴ belső szerkezetükben a német birodalmi gyakorlat hatása is felfedezhető, de magyar sajátossággal. A 16–17. században, mikor a címeres leveleket már nemcsak a szokásos oklevél formában (1. kép), egy hártyalapon, hanem néha könyv alakban is kiállították (2. kép), különbség lelhető fel a magyarországi és a római szent birodalmi gyakorlat közt, még a Habsburg-házi uralkodók idejében is. A magyarországi gyakorlatban a hártyafüzet első oldalára festették a címet, német nyelvterületen a könyv a 3–4. lapjára, a szöveg terjedelmének függvényében.⁵ A kora újkorra kialakult armálisforma végigkíséri a 16–17. századi magyarországi okleveleket, eltérés csak az erdélyi gyakorlatban mutatkozik, amiről lentebb ejtek szót. Mivel a kora újkori armálisok belső szerkezetére a szakirodalom nem fordított nagyobb hangsúlyt, ezért célszerűnek tartom ennek bemutatását is.

²Elsősorban művelődéstörténeti elemzést ad SZÁLKAI TAMÁS: *Iratok és armalisták – Műveltség és mentalitás a bihari nemességigazolások dokumentumaiban*. Debrecen, 2010. (Hajdú-Bihari Levéltári Füzetek 1.)

³Lásd bővebben SZÁLKAI: *Armálisok*. 27–31., 133–161., stb.

⁴SZENTPÉTERY IMRE: *Oklevéltan*. Bp., 1930. 204–205.

⁵ÁLDÁSY ANTAL–FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *Magyar címeres emlékek. I.* Bp., 1904. 15–16.

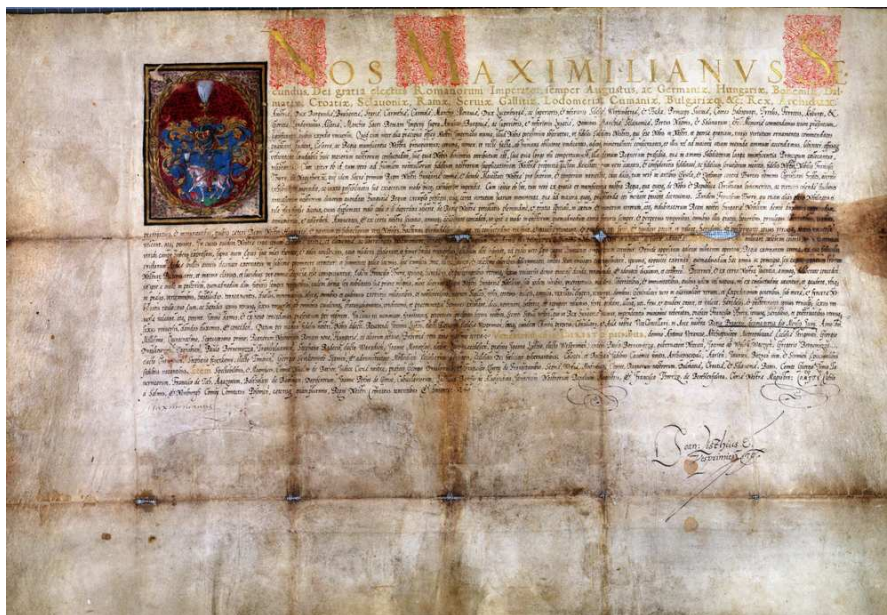

1. kép. Borosjenői Toldi Farkas címereslevele. HBML MUO 127.

2. kép. Temesváry Márton címereslevele. HBML MUO 224.

A nemeslevél szerkezetének elemei jól megfigyelhetők Nagytúri Thury Ferenc 1571. évi nemességújító armálisában, melynek szövegét a tanulmányt követő Függelékben közlöm (3. kép).⁶

3. kép. Nagytúri Thury Ferenc címereslevele. HBML MUO 27.

Ebben is nyomon követhető a klasszikus hármass felosztás (I. bevezetés; II. tárgyalás; III. befejezés) elvének érvényesülése. A protocollum részei a ki-bocsátót megnevező intitutatio (I.1.), és közbe ékelve az oklevéladó isteni eredetű hatalmára utaló jámborsági formula (formula devotionis, I.2.), majd az általános közönség megszólítása, vagyis akihez a levél szól (inscriptio, I.3.). A tárgyalás tartalmazza az arenga-t (II.1.), amelyben az oklevél kiadásának általános magyarázata szerepel, amit az erények, tettek, szolgálatok konkrét, vagy általános megnevezése követ (narratio II.2.). Konkrétan leírja a jogi tény, a nemesítés/nemességmegújítás tényét, a hozzá kapcsolódó jogok általános felsorolása mellett a dispositio (II.3.). Ennek a szövegébe van besúrva a címereslevél legsajátosabb része, a címerleírás (II.4.). A rendelkező részt az oklevélben foglaltak megerősítését és a hitelesítés módját leíró formula (corroboratio, II.5.) zárja. Végezetül a befejező rész a datatio-t (III.1.), a méltóságsort (series dignitatum, III.2.) és az aláírásokat

⁶HBML MUO 27. A szöveget és a fordítást korábban közölte SZÁLKAI TAMÁS: Nagytúri Thury Ferenc armálisa a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Diplomagyűjteményében. *Levéltári Szemle*, 2006/4. 5–10.

(subscriptiones, III.3.) tartalmazza. Ettől több ponton eltért az erdélyi fejedelmi kancellária által kialakított gyakorlat, amely inkább megőrizte a középkori oklevélformát. Így az armálisok a méltóságsor feltüntetése nélkül, egyből a datatio-val végződnek.⁷

Régiónkutatás – házmentesítés – utcanevek, szomszédok nevei

Meg kell említenünk a címereslevelek azon típusát, amelybe az adományozott házra vonatkozó mentesítést is belefoglalták. Fontos megjegyezni, hogy sajátosan erdélyi és partiumi vonásnak tűnik a címereslevélbe foglalt házmentesítés (exemptio domus).⁸ Az oklevélbe illesztett formula szerint a szomszédok – olykor az utcanév – megadásával körülírt házat az adományozó minden adó, díj és hozzájárulás, a rendes és rendkívüli hadiadó és a kamara haszna alól mentesíti. Gyakorlatilag az ilyen oklevél kurialista nemessége az adományt nyert. Művelődéstörténeti szempontból nem elhanyagolható, hogy a mentesítő formulákban a település nevének említése mellett néha a magyar utcanevek is szerepelnek, mint pl. a váradi „Hétkeözhely utca”,⁹ vagy a lippai „Piacz utca”¹⁰, stb. Ugyanezen okból kifolyólag lehet érdekes Belényesi János címereslevele, akinek a Bihar megyei Csátáron lévő háza a „schola sive artium liberalium” mellett feküdt.¹¹ Az a tény, hogy a szomszédok neveit is feltüntették, fontos lehet a helytörténet kutatásban, hiszen olyan időszakból tartalmaznak a lakókkal kapcsolatos adatokat, amelyről csak nagyon töredékes források állnak rendelkezésre. Így például Gaál Kelemen és Békési Swkeös László 1636. évi, házmentesítést is tartalmazó nemeslevelében feleségeik és gyermekeik mellett szomszédjaik neveit is feltüntették, összesen tehát tizenöt berettyóújfalui lakos szerepel benne.¹²

Archontológiai adalékok – kihirdetési záradék

Mivel Bihar vármegye levéltára a Szejdi dűlő következtében megsemmisült, ezért töredékadatok is komoly hiánypótlást jelenthetnek. Archontológiai szempontból jelentős forrásokat szolgáltat az oklevelek kihirdetési záradéka (4. kép).

⁷SZÁLKAI: Armálisok. 18–19.

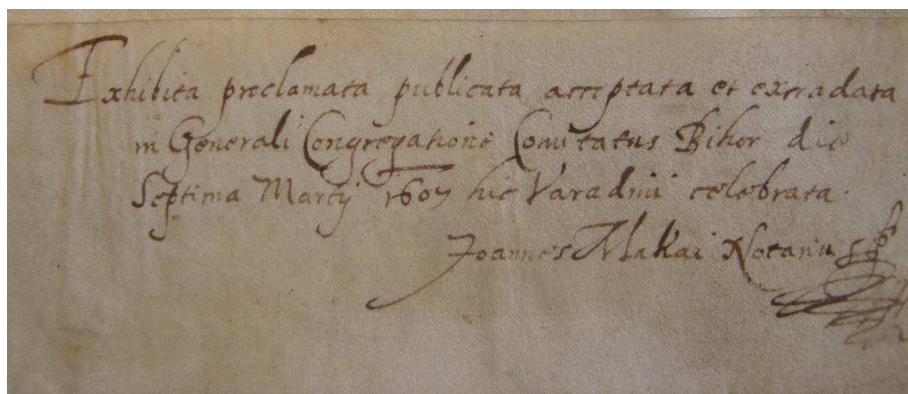
⁸SZÁLKAI: Armales. 15–17.

⁹A Pataky aliter Literatus de Osztropataka armálisban, ami 1608. június 7-én Gyulafehérváron kelt. MOL R 64.

¹⁰Olasz de Lipa armális. 1613. augusztus 5. Szászsebes. MOL R 64.

¹¹Hiteles másolat Brandenburgi Katalin 1630. április 21-én Kolozsváron kelt okleveléről. HBML IV. A. 12/b 1. sz. n.

¹²Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. XV. 24. 20.

4. kép. Kihirdetési záradék 1607-ből a Csorvász, másképp Fűrý család oklevélén. MOL R 64.

Ezekbe a rövid formulákba belefoglalták az armalista lakóhelye szerint illetékes megyei közgyűlés, vagy törvényhatóság nevét, – ahol az oklevél tartalmát nyilvánosságra hozták – illetve tisztségviselőit, leggyakrabban a jegyzőt, olykor az ispán és alispánok neveit, valamint a hitelesítés tényét. Kivételes esetben a kihirdetési záradék utólagos hitelesítésre is szolgálhatott: 1824-ben egy nemeslevél hitelességét úgy állapították meg, hogy a megyei „archivumban találtató több régi és eredeti armális leveleket, azok közül ...1642k esztendőről költ és ugyancsak ezen tekintetes nemes vármegyében akkori notarius Belényesi Ferentz által 1645be, october 30án publicalt armalis levelét” összehasonlították a bemutatott oklevélén lévővel és „öszve egyeztetvén, azt ugyanazon egy kézírásnak lenni találtuk”, így az oklevél hitelességét végül nem vonták kétségbe.¹³

Művelődés- és mentalitástörténeti elemzés – Az armális a kortársak tanúvallomásai alapján – Az armálisok külalakja és tartalma

A nemességigazolások során felvett tanúvallomásokban gyakorta hangzott el a kérdés, látta-e a tanú a szóban forgó család oklevelét, s mit tud róla. Jellemző módon az írástudók a tartalomról beszéltek, az olvasás dolgában kevésbé járatosak pedig leginkább a külalakról tudták azonosítani a nemesleveleket. Néha azonban ez sem sikerült, bár ez kétségkívül a ritkább esetek közé tartozott. Így a Kágyi család nemességvizsgálata során egy tanú látott „valamelly jó forma levelet az asztalon” de nem tudott mihez viszonyítani,

¹³HBML IV. A 1/b. 23. Fasc. VIII. 1824.

ezért nem tudta megállapítani „*nemeslevél volt e, vagy más, nem vehette észre*”.¹⁴

A vallomást tevők általában tisztában voltak azzal, hogy a nemeslevelet pergamenre írták, bár a 25 esztendőös Bartha Ferenc 1792-ben hittelt vallotta, hogy a „*levél pedig kutyabőről volt*”, ekkor még nyilván nem alakult ki a kifejezés pejoratív értelme.¹⁵ Molnár Mihály édesanyja elbeszéléséből tudta, hogy a Kádár családnak olyan „*levele vagyon, amelyben az neve arany betűkkel vagyon kitéve, mely levelen is selem sinóron nagy pecsét vagyon kötve*”,¹⁶ a margittai nemes Oláh István is emlékezett, hogy szomszédja az udvaron kiterítette armálisát, ami „*szép nagy bőttűkkel volt elől írva*”.¹⁷ A Nagybajomban élő Varga família okleveléről kérdező biztosnak Szölös Katalin „*nagy aranyos bőttűkkel sárga selymes, függő veres viaszos nagy pecsittel*” ellátott oklevélről számolt be, Szomju István is megjegyezte, hogy a szöveg „*szép aranyos bőttűkből állott*”.¹⁸ (5. kép)

Egy másik vizsgálat alkalmával Király Miklós a Hradicsay família armálisáról elmondta, hogy „*nagy új levél volt és sinóron függő császár pecsét volt rajta*”.¹⁹ A pecsétről is megemlékezik nemes Németi István vallomásában. II. Ferdinánd oklevelén a pecsét „*kettős volt*”, vagyis fatokjának egymásra csavarható két darabjára emlékezett a tanú.²⁰ A Nyéki család oklevele nem egy pergamenlapra íródott, hanem be volt kötve, „*könyv forma táblája vagyon*”, ami nem lehetett túl gyakori az Érmelléken, ezért emelte ki külön a Böszörményi János székelyhidi nótárius, aki számos más nemeslevelet is látott.²¹

¹⁴Uo. IV. A. 1/j. 4. cs. 109. k. Kágyi. 3.

¹⁵Uo. IV. A. 6/e. 10. cs. 310. k. Hegyközkovácsi Kovács. 4. A tanúvallomás teljes szövegét közli SZÁLKAI: Iratok. 24–31.

¹⁶Uo. IV. A. 6/e. 1. cs. 11. k. Balogh alias Kádár. 9.

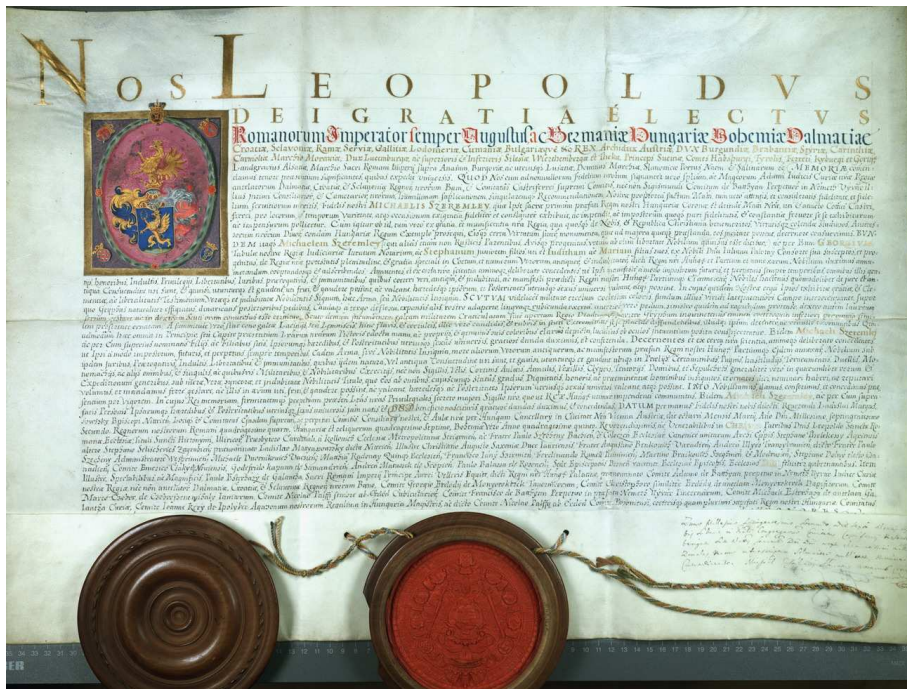
¹⁷HBML IV. A. 1/j. 5. cs. 163. k. Nagy. 5.

¹⁸HBML IV. A. 1/j. 7. cs. 256. k. Varga (nagybajomi). 7–8.

¹⁹Uo. IV. A. 1/j. 4. cs. 80. k. Hradicsay. 11.

²⁰Nyilván nem a pecsétani kettőspecsétről van szó, amelynek mindkét oldalán pecsétkép és körirat is található. Uo. IV. A. 6/e. 1. cs. 10.k. Balogh. 9.

²¹HBML IV. A. 1/j. 5. cs. 168. k. Nyéki. 3.

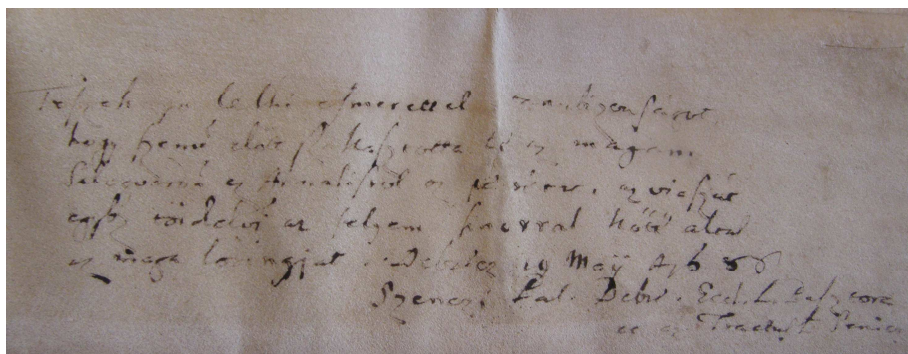
5. kép. „nagy új levél volt és sinóron függő császár pecsét volt rajta...” Szeremley Mihály armálisa. HBML MUO 211.

Az armálisok eszmei értéke

Az armális nagy szerepet játszott egy-egy família életében, vagyontárgy funkcióját is betöltötte: zálogba kellett adnia a Keserűy család címereslevelét 1755-ben „*buza szükségnek idein*” a szalacsi prédikátornak, aki ekkor egy köből búzát adott érte. Az erről valló nemes Szigeti István által írt levéllel váltotta ki egy rokon, „*pénzt nem adhatván szegénysége miatt ... egy magyar új testamentom könyvet hagyott érte*”, amit úgy tűnik, gyakran nem forgathattak korábban sem, mert a tanúvallomás idején, évtizedekkel később sem siettek kiváltani.²² Nemes Végh Mihály 1752-ben úgy emlékezett vissza, hogy a dancsházi armalista Nagy Andrásról zálogba vett telekről „*contractust is kért a tanú édes atya*”, ám a szerződés helyett a megszorult, de öntudatos nemes „*az nemes levelit adta, mondván, erősebb ez a contractusnál*”. A Nagy famíliának csak „*sok esztendőeknek ell telése után*” sikerült visszaváltania a zálogbirtokot, amikor Véghék visszaszolgáltatták a

²²HBML IV. A. 1/j. 3. cs. 118. k. Keserűy aliter Sass. 5.

család armálisát is.²³ A címereslevél értékére utal az alábbi eset is. Az éppen katonáskodó Mihuczai Zakariás házát „valami isópallagai kőborlók” felgyújtották, anyja „észre vevén” a tüzet „az jószágok között legh inkább oltalmazta az armálissokat, ugyancsak megperselődött ... egyik szeglete meg is égett”, de legalább sikerült kimenteni a tűzből, a tanúvallomások szerint.²⁴ Akadnak ellenpéldák is, voltak akik kevésbé értékelték – különösen mások – nemeslelvét. Nem tudni, hogy fel kellett-e használni a Csorvász másképp Fűr család 1606. évi – egy évvel később Biharban kihirdetett – armálisát nemességük bizonyítására, amelynek éppen a hitelesítést szolgáló pecsétje hiányzik. Ez önmagában nem lenne ritkaság, a hiány okát ezúttal megadja a plicára vezetett érdekes feljegyzés (6. kép): „Teszek jo lelkiesmerettel tanubizonsagot, hogy az szemeim előtt szakasztotta le az magam salagvardám ez armalisrol az pecsetet, az viaszát egyben tördelvin az selyem sinorral kötő által az maga lódingjat. Debreczen, 19. Majj a[nno] 1688. Szenczi Pal. Debreceni ecclesia lelkipasztora es az tractus seniora.”²⁵

6. kép. Szenczi Pál lelkipásztor feljegyzése a Csorvász, másképp Fűr család oklevelén. MOL R 64.

Kérdéses, hogy a „Részegesek jajos pohara, avagy a részegségről való praedicatio”²⁶ szerzőjének ezen feljegyzését hitelt érdemlő bizonyítékként fogadta volna el a törvényszék. Büszkén vallotta Czeglédi János a Kolosvári család címereslevele kapcsán, hogy többször is becsmérően nyilatkozott

²³Uo. IV. A. 1/j. 5. cs. 163. k. Nagy. 9–10.

²⁴Uo. IV. A. 1/j. 5. cs. 156. k. Mihuczai. 5.

²⁵Bocskai István oklevele. 1606. augusztus 1. Kassa. MOL R 64.

²⁶Szenci A. Pál: Részegesek jajos pohara, avagy részegségről való praedicatio, melyet élő szóval az Debreczeni Nagy Templomban 23. Nov. Anni 1681. el praedicallott, és B. Szabó Pal uram kívánságára typus alá bocsátott. Debrecen, 1682.

oklevelükről: a rajta lévő „*selyem sínórt, akin pecsét függett, ostor csapónak kérte, viasz pecsétét pedig aszszonyok guzsalára jónak lenni mondotta*”.²⁷

Megsemmisült, elveszett, megkerült armálisok

Nagy problémát okozott, ha egy családnak eltűnt a címereslevele. Közvetett módon értesülhettek a Kágyi család nemességvizsgálatában valló tanúk arról, hogy hogyan veszett el a család nemesi oklevele. Az 1742-ben valló 60 éves Csonka János 1686-ban, az eset történetkor még csak 4 éves volt, a későbbi tanúk (1760), a debreceni cívis Vígh András (53 éves) és a bihari nemes Futaky András (60 esztendősen) meg sem születtek még, amikor történt, mégis egyöntetűen azt vallották, hogy „*Karaffa járásakor Debreczenben az ellenség fel hasogatván ládáját*” a Kágyi familia armálisát „*ezüst portékájával edgyütt el is vitte*”.²⁸ Három évtized múltán (1742) is tisztán emlékeztek még a tanúk a nagybajomi Vargák armálisára is, „*melyet a kurucz világ után, amint Karczagig szállásuk a rácz fel égette, azon ráczságh ládajokat fel hasogatván*” az oklevelet is beleértve „*mindeneket belőlök el vittenek*”.²⁹ A hegyközkovácsi Kovács család armálisa ügyében 1830-ban tartott tanúvallatás folyamán derült ki, hogy a bátyjához készülő Kovács István Debrecenbe igyekezve, megállt „*a pércsi csárdánál ... midőn az ozsonnát végezte, a tarisznáját kivitte a szekereére és ismét bejött pipára gyűjtván*” beszélgetni. Ezt használta ki a tolvaj, aki ez idő alatt a tarisznáját a benne lévő 250 forintjával és nemeslevelével együtt ellopta, „*mivel a szekérnél senki sem volt, mert a kocsisok itatni voltak a kútra, a kút pedig távol esett a csárdához*.” A legfiatalabb tanú vallomásából az is kiderült, hogy a vásárra indulás előtt már korán reggel „*pályinkáztván*” indultak útnak. Talán ez is közrejátszott a csárdánál való könnyelműség okozta bajhoz.³⁰

²⁷HBML IV. A. 1/j. 3. cs. 121. k. Kolosvári. 5.

²⁸Uo. IV. A. 1/j. 4. cs. 109. k. Kágyi. 3–7.

²⁹Uo. IV. A. 1/j. 7. cs. 256. k. Varga (nagybajomi). 7.

³⁰HBML IV. A. 6/e. 10. cs. 310. k. Hegyközkovácsi Kovács. 2–4.

Függelék. Nagytúri Thury Ferenc armálisa 1571-ből³¹

(I.1.) <i>Nos Maximilianus secundus, (I.2.) Dei gratia electus Romanorum imperator, semper augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Ramae, Serviae, Gallitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae, Brabantiae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Marchio Moraviae, dux Lucemburgae, ac superioris et inferioris Silesiae, Wirtembergae, et Thecae, princeps Sveviae, comes Habsburgi, Tyrolis, Ferretis, Kyburgi et Goritiae, landgravius Alsatie, marchio Sacri Romani Imperii supra Anasum, Burgoviae, ac superioris et inferioris Lusatie, dominus Marchiae Sclavonicae, Portus Naonis et Salinarum, etc. (I.3.) Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis,</i>	(I.1.) Mi II. Miksa, (I.2.) Isten kegyelméből mindig felséges, választott római császár és Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodomeria, Kunország és Bulgária, stb. királya, Ausztria főhercege, Burgundia, Brabant, Stíria, Karintia, Krajna hercege, Morvaország örgrófja, Luxemburg, továbbá Felső-, és Alsó-Szilézia, Württemberg és Téka hercege, Szvévia fejedelme, Habsburg, Tirol, Ferrete, Kiburg és Görz grófja, Elzász örgrófja, az Enns felett fekvő Szent Római Birodalom, Bajorország, továbbá Felső-, és Alsó-Luzsácia örgrófja, a vend örgrófság, Pordenone és Salzburg ura, stb., (I.3.) emlékeztül adjuk jelen levélünkkel mindenkinek akit illet,
(II.1.) <i>quod cum inter alia praecipua officii nostri imperialis munia, illud nobis potissimum observetur, ut fideles subditos nostros, qui sese nobis in nostri, et patriae gratiam, variis virtutum ornamentis commendatos praestare student, caesarea, ac regia munificentia nostra prosequamur; eorumque, nomen et recte facta, ab humana oblivione</i>	(II.1.) mivel császári hivatalunk más jelentős kötelességei között igen erősen szem előtt tartjuk, hogy császári és királyi bőkezűségünkkel megajándékozzuk azon hűséges alattvalóinkat, akik arra törekednek, hogy előttünk a vitézség különböző ékességeit bizonyítsák a mi és a haza tetszésére. És hogy azoknak a nevét, helyesen cselekedett tetteit az

³¹A szövegátírásban és fordításban zárójelben jelöltem a belső szerkezeti elemeket, dőlt betű jelzi az arannyal kiemelt részeket. A latin szöveg szóvégi rövidítéseit és a nagy kezdőbetűket – amelyek indokolatlanul nehezítenék a szöveg áttekinthetőségét – jelölés nélkül oldottam fel. A személyneveket a latin szövegben változatlanul hagytam, a fordításban az ismertebb, vagy a ma használatos alakokat igyekeztem megadni.

vindicantes, adeoque immortalitati consecrantes, eo illis vel ad maiora etiam ineunda animum accendamus, libenter, effusaque voluntate laudabili huic maiorum nostrorum consuetudini, sive quia nobis divinitus attributum est, sive quia longo usu compertum est, illa demum regnorum praesidia, quae in animis subditorum larga munificentia principum collocantur, insistimus.	emberi feledéstől megoltalmazva, sőt a halhatatlanság számára megörökítve, amellyel őket még nagyobb cselekedetek elkezdésére is feltüzeljük, szívesen és dicséretes nagy akarattal ragaszkodunk a mi elődeink ezen szokásához, mivel az vagy isteni végzésből lett kijelölve számunkra, vagy mivel a hosszú gyakorlat révén válik bizonyossá előtünk, végtére is azon dolgok védelmezik az országokat, amiket a fejedelmek bőkezű adományozása helyez az alattvalók lelkébe.
(II.2.) Cum igitur ob id, tum vero ad humilem nonnullorum fidelium nostrorum supplicationem nostrae propterea factam maiestati: tum vero attentis, et consyderatis fidelitate, ac fidelium servitiorum meritis, fidelis nostri, nobilis Francisci Thwry, de Nagythwr, ..., quae idem sacrae primum regni nostri Hungariae coronae, et deinde maiestati nostrae pro locorum, et temporum varietate, cum alias, tum vero in arcibus Gywla, et Zathmar contra Thurcas nominis Christiani hostes, acerrime exhibuit, et impendit, ac iuxta possibilitatis suae exigentiam modo quoque exhibet, et impendit.	(II.2.) Egyrészt ezért, másrészt egy-némely hívünk hozzánk intézett alázatos kérésére, megfontoltuk, figyelembe vettük hívünk, nemes nagytúri Thury Ferenc ... általunk tanúsított hűségét és hű szolgálatait, melyeket elsősorban Magyarország Szent Koronájának, majd a mi felségünknek különböző helyeken és időkben, de különösen Gyula és Szatmár váránál a kereszténység nevében – a török elleni küzdelemben – nagy serénységgel szerzett és ért el és amiket most is lehetőség szerint szerez és elér.
(II.3.) Cum igitur ob hoc, tum vero ex gratia et munificentia nostra regia, qua quosque de nobis et republica Christiana benemeritos, ac virtutis colendae studiosos antecessorum nostrorum divorum quondam Hungariae regum exemplo prosequi, eisque certa virtutum suarum monimenta, quae ad maiora quoque	(II.3.) Egyrészt tehát ezért, másrészt királyi kegyünk és bőkezűségünk folytán, mi által elhatároztuk, hogy megboldogult elődeink, Magyarország egykori királyainak példáját követve, mindenkor meg szoktunk jutalmazni azokat, akik nekünk és a keresztény világnak érdemeket szereztek és a vitézi erény ápolására

praestanda eos incitare possent decrevimus. Eundem Franciscum Thwry, qui etiam alias pleno nobilitatis titulo usus fuisse dicitur, cuius dyplomata malo casu a se deperdita asserit, de regiae nostrae potestatis plenitudine, et gratia speciali, in coetum, et numerum verorum, atque indubitatorum regni nostri Hungariae nobilium denuo duximus cooptandum, annumerandum et adscribendum. Annuentes et ex certa nostra scientia, animoque deliberato concedentes, ut ipse a modo in posterum, quemadmodum antea futuris semper et perpetuis temporibus, omnibus illis gratiis, honoribus, privilegiis, libertatibus, iuribus, praerogativis et immunitatibus, quibus caeteri regni nostri Hungariae et partium ei subiectarum veri nobiles, hactenus quomodolibet de iure, vel consuetudine usi sunt et gavisi, utunturque et gaudent, uti, frui et gaudere possit et valeat, haeredesque et posteritates ipsius utriusque sexus universae valeant atque possint.	törekedtek, részükre erényeik bizonyos emlékeztetőiről rendelkezünk, amelyek nagyobb tettek felvállalására is ösztönözhessek őket, királyi hatalmunk teljességéből és különleges kegyünkből gondoskodtunk róla, hogy ugyanezen Thury Ferencet, akit teljes nemesi címe használójának mondanak, – miután azt állítja, hogy ezt igazoló oklevelét egy szerencsétlen eset során elvesztette – Magyarország igaz és kétségbevonhatatlan nemeseinek közösségébe és soraiba újból felvegyék, beszámítsák és beírják. Hozzájárulunk és biztos tudással, megfontolt lélekkel megengedjük, hogy ő maga mostantól kezdve, miként azelőtt is, úgy a jövőben is mindig, örök időkre mindazokkal a kegyekkel, tisztségekkel, kiváltságokkal, szabadságokkal, jogokkal, előjogokkal, és mentességekkel, amelyekkel Magyarország és a hozzátartozó kapcsolt Részek többi valóságos nemese bármikor és bármilyen módon, jog vagy szokásjog alapján élt és élvezett, valamint él és élvez, élhessen, élvezze és örvendjen nekik és bírja azokat, és az ő örökösei és mindkét nembeli utódai is bírják azokat és rendelkezzenek velük.
(II.4.) In cuius quidem nostrae erga ipsum exhibitae gratiae, et clementiae, ac liberalitatis testimonium, veraeque nobilitatis signum, haec arma sua priora seu nobilitatis insignia sua nos in aliqua sui parte adaucta: <i>Scutum</i> videlicet militare coelestini coloris, ... inter extremitatem viridi campo habens	(II.4.) Ezen általunk mutatott kegyünk, jóindulatunk, és bőkezűségünk bizonyosságaként és valóságos nemességének jeleként korábbi címerét, vagyis nemesi jelvényét ... neki, miután részükre azt így bővítjük ki: Katonai pajzs kék színben, ... alján zöld mező, felül lovag vagyis (mell)vértes és sisakos vitéz

expressam, supra quem eques sive miles thorace, et galea conspicuus equo insidens phalerato, et femur hasta transfossus, gladium alte vibrare, ad pedes vero equi caput Thurcicum amputatum cernitur. Deinde appositam galeam militarem apertam, regia exornatam corona, ex qua fasciculus cristarum ardeae bullis aureis decenter exornatus in sublime prominere cernitur: a summitate galeae laciny, sive lemniscis hinc, illinc, aureo, et coelestino coloribus discriminatis, ambas scuti ambages circumfluitantibus, ipsumque apposite exornantibus; quemadmodum haec omnia in principio, seu capite praesentium literarum nostrarum pictoris arte et ingenio clarius et lucidius per omnia depicta esse conspiciuntur. Eidem Francisco Thwry, ipsiusque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis denuo gratiose danda, renovanda, et adaguenda duximus, et conferenda. Decernentes et ex certa nostra scientia, animoque deliberato concedentes ut ipse a modo in posterum, quemadmodum olim futuris semper temporibus, eadem arma seu nobilitatis suae priora insignia, more aliorum regni nostri Hungariae nobilium, sub iisdem iuribus, praerogativis, indultis, libertatibus et immunitatibus, quibus iidem vel natura, vel ex consuetudine utuntur et gaudent, ubique in praeliis, certaminibus, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis, aliisque omnibus et quibusvis exercitiis militaribus et nobilitaribus.	látható, süggy-bogláros lovon ülve – combja lándzsától átütve – kardját a magasban forgatja; a ló lábánál pedig levágott törökfő látszik. Továbbá nyílt katonai sisak királyi koronával díszítve, melynek közepéből kócsagtollak aranyboglárokkal szépen díszített nyalábja emelkedik a magasba. A sisak tetejéről, jobbról és balról kék és arany színű sisaktakarók vagy szalagok veszik körül a pajzs mindkét oldalát illően díszítik, ahogy mindez jelen levélünk elején vagyis fő helyén a festőművész által művészi és tehetséggel, minden tekintetben világosan és tisztán megfestve látható.. Gondoskodtunk róla, hogy ugyan ezen Thury Ferencnek, örököseinek és mindkét nembeli összes utódának mindezeket így kell újból megadni, megújítani és kiegészíteni és tulajdonítani. Elhatároztuk, valamint biztos tudással és megfontolt lélekkel megengedtük, hogy ő maga mostantól kezdve, majd miképpen a jövőben is mindig ugyanezt a címet, vagyis nemességének korábbi jelvényét, Magyarország többi nemeseinek szokása szerint ugyanazokkal a jogokkal, előjogokkal, kedvezményekkel, szabadságokkal, és kiváltságokkal élhessen, melyekkel ők vagy természet, vagy szokásjog alapján élnek és élveznek mindenütt csatákban, ütközetekben, párbajokban, tornajátékokon vagy küzdelmekben, valamint bármely egyéb katonai és nemesi gyakorlaton; továbbá pecsétjeiken, köpenyeiken, kárpitjaikon, lobogóikon, gyű-
--	---

Necnon sigillis, velis, cortinis, aulaeis, annulis, vexillis, clypeis, tentoriis, domibus. Generaliter vero in quarumlibet rerum et expeditionum generibus, sub merae et syncerae nobilitatis titulo, quo eum ac haeres ipsius utriusque sexus universos, ab omnibus cuiuscunque status, dignitatis, conditionis et praeeminentiae homines existant, dici, nominari, haberique et reputari volumus, ferre, gestare, illisque uti, frui et gaudere possit et valeat, haeresque et posteritates ipsius utriusque sexus universae valeant atque possint.	rúiken, zászlóikon, pajzsaikon, sátraikon, otthonaikban, és általában mindenütt, bármely tulajdonukon és kiadványukon – mindannak az igazi és valódi nemességnek jeleként, amellyel őt és mindkét nembeli utódát mindenki, bármilyen jogállású, méltóságú, állapotú és helyzetű személy legyen, ennek mondja, nevezze, tartsa és tekintse – hordhassa, viselhesse, használja, élvezze, örvendjen neki és bírja azokat, valamint az ő örökösei is bírassák azokat és rendelkezzenek velük.
(II.5.) Immo damus et ex novo concedimus praesentium per vigorem. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras, secreti sigillo nostri, quo ut rex Hungariae utimur, impendentis munimine roboratas, praefato Francisco Thwry, ipsiusque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis dandas, duximus et concedendas.	(II.5.) Ezt adományozzuk és újból engedélyezzük jelen levelünk ereje által. Mindezeket részükre adjuk, adományozzuk, őket megnemesítjük jelen kiváltságlevelünk alapján. Ennek emlékeztére és örökös megerősítéséül jelen oklevelünket magyar királyi titkos függőpecsétünkkel megerősítve az említett nagytúri Thury Ferencnek, örököseinek és mindkét nembeli utódainak kiadni és jóváhagyni rendeltük.
(III.1.) Datum per manus fidelis nostri nobis dilecti, reverendissimi Joannis Listhy electi episcopi ecclesiae Wesprimiensis, locique eiusdem comitis perpetui, consilarii et aulae nostrae vicecancellarii, in arce nostra regia Pragensi, decima tertia die mensis Junii, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo primo, regnorum nostrorum romani nono, Hungariae, ac aliorum octavo,	(III.1.) Kelt hűséges hívünk, főtisztelendő Liszthy János, a veszprémi egyház választott püspöke és ugyane hely örökös ispánja, tanácsosunk és udvari alkancellárunk³² keze által, királyi várunkban Prágában, az Úr ezeröttszázhetvenegyedik évében, június hónap tizenharmadik napján, [német-] római [birodalmi] uralkodásunk kilencedik, magyarországi és többi [országunkbéli] ural-

³² Királyi tanácsos és a magyar udvari kancellária alkancellárja.

Bohemiae vero anno vigesimo tertio. (III.2.) <i>Venerabilibus in Christo patribus</i>, domino Antonio Verancio archiepiscopo metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, Georgio Draskowyth Zagrabienensis, Paulo Bornemyzza Transsylvaniensis, Stephano Radecio electo Waradiensis, Joanne Monozloy electo Quinquaeecclesiensis, praefato Joanne Listhio electo Wesprimiensis, eodem Paulo Bornemyzza gubernatore Nitriensis, Joanne ab Wylak Wacziensis, Gregorio Bornemyzza electo Chanadiensis, Stephano Feyerkewy electo Tininiensis, Georgio Sywkowyth Segniensis et administratore Modrusiensis ecclesiarum episcopis ecclesias Dei feliciter gubernantibus; Colocensi et Bachiensi sedibus canonice unitis archiepiscopali, Agriensi, Jauriensi, Boznensi item et Sirmiensi episcopalibus sedibus vacantibus. <i>Item</i> spectabilibus et magnificis, comite Nicolao de Bathor, iudice curiae nostrae, praefato Georgio Draskowyth et Francisco Zlwny de Frangepanibus, Segniae, Wegliae, Modrusiaeque comite, regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae, et Slavoniae banis, comite Georgio de Zrinio tavernicorum, Francisco de Tah agazonum, Balthasare de Batthyan dapiferorum, Joanne Petheo de Gersse cubiculariorum, Ladislao Banffy de Alsolyndwa janitorum nostrorum regalium magistris et Francisco Thwrzo de Bethlenfalwa curiae nostrae magistro, comite Ecchio a	kodásunk nyolcadik, csehországi uralkodásunk huszonharmadik évében. (III.2.) Amikor főtisztelendő, Krisztusban atyák Verancsics Antal úr, az esztergomi főszékesegyház érseke, Draskovics György zágrábi, Bornemisza Pál erdélyi, Radeczy István választott váradi, Monoszlói János választott pécsi, az említett Liszthy János választott veszprémi püspök, ugyanaz a Bornemisza Pál nyitrai kormányzó, Újlaki János váci, Bornemisza Gergely választott csanádi, Fejérköy János választott tinnini, Sivkovics György zenggi püspök és modrusi adminisztrátor, akik Isten egyházának püspöki egyházait boldogan kormányozzák; a kánonjogilag egyesült kalocsai és bácsi érseki, az egri, a győri, továbbá a boszniai és szerémi püspöki székek üresedésben vannak. Nemkülönben a tekintetes és nagyságos gróf Báthori Miklós országbíránk, a már említett Draskovics György és Frangepán Zluny Ferenc Zengg, Veglia és Modrusia ispánja, dalmát-horvát-szlavón bánok, gróf Zrínyi György tárnokmester, Tahi Ferenc lovászmester, Batthyány Boldizsár étekgőmester, Gersei Petheő János kamarás, Alsólendvai Bánffy László királyi ajtónállómester és Bethlenfalvi Thurzó Ferenc udvarmester, Ecchio a Salmis és Neuburg gróf Pozsony vármegye ispánja és még sokan, akik királyságunk ispánságait és tisztségeit viselik.
--	---

Salmis et Newbwrgh comite comitatus Posoniensis, caeterisque quam plurimis, regni nostri comitatus tenentibus et honores. (III.3.) Maximilianus m. p. Joannes Listhius m. p. episcopus Vesprimiensis	(III.3.) Miksa s. k. Liszthy János s. k. veszprémi püspök
--	---

MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN

Névváltoztató bihari nemes családok a kora újkorban
Jogtörténeti vonatkozások

A névviseles interdiszciplinaritásához nem fér kétség. Ez egy olyan terület, amely számos más tudományterülettel érintkezik, s ez kifejezetten igaz akkor, amikor a névhasználat történetét, fejlődését, változásait kutatjuk. A név szűken vett tudománya a névtan (onomatológia), amely a nyelvtudományból nőtt ki. A neveket kutató nyelvészet nagy segítségére van a történelemtudománynak, társadalomtörténetnek, szociológiának. Ezen tudományterületek segítségével feltárható a névhasználat fejlődése, amely a jogtudomány – jogtörténet – szemüvegén keresztül is értékes adalékokkal szolgál a társadalomtudományok terén.

A névhasználat alakulása a jog szempontjából a szabályozás területén kap szerepet. A jog világának sajátossága, hogy a jogot alkotó tényező (szokásjog esetén a társadalom, írott jog esetén az állam, illetve annak jogalkotó szervei) a szabályozás megteremtésével vesz tudomást egy-egy társadalmi jelenség létéről. Ez igaz az azonosíthatóság természetes emberi igényét kielégítő nevek esetében is, még akkor is, ha a kifejezetten a névhasználatra, illetve a névviselesre vonatkozó szabályok csak későn jelentek meg, a 18. század végén, de leginkább a 19. században.

E munkában a névviselessel kapcsolatos szabályozás történeti elemeibe engedek bepillantást. Állításaimat – amennyiben ez lehetséges – Bihar megyei nemes családok példáival kívánom alátámasztani, ekképpen a régió társadalomtörténetének egy kis szegmenséhez is szolgáltatok adalékokat.

A magyar névviseles – sajátosságai ellenére – az európai tendenciáknak megfelelően fejlődött. A *szabályozás szemszögéből* három korszakot tudunk elkülöníteni. Az első időszakban még nincsenek – vagy csak elvétve – névviselesi szabályok. Ez az időszak a magyar őstársadalom, de leginkább a honfoglalás korától a felvilágosult abszolutizmus államáig terjedő évszázadokat öleli fel. A második korszak – a szabályozás kezdete – a 18-19. század időszaka, amikor is elsőként jelenik meg az állam igénye polgárai állandó, nem változó neve irányában, s azon érdek is, hogy egyének, de inkább családok egyértelműen azonosíthatók legyenek. Végül a 19. század végi jogtudományi fellendülés megalapozza a névviselesi jog, a névjog területét. A személyiségi jogok kifejlődése e jogterület megjelenését is magával hozza. A névviseles adminisztratív háttere is ekkor fejlődik ki igazán. Az állami anyakönyvezés bevezetése 1894-ben, és a már a 18. század végétől bevett

gyakorlat, hogy a névváltoztatás a legfelsőbb szervekre tartozik, a névvise-
lést, pontosabban a név megváltozását közigazgatási ügyvé tették, ami a
névviseelési szabályok jelentős megváltozását, modernizációját eredményez-
ték. Ettől az időszaktól kezdve tudjuk – a jogi megközelítés alapján – termi-
nológiailag is elkülöníteni egymástól a névváltozás egyes eseteit, kezdve a
szűken vett névváltozástól a névmódosításon át egészen a névváltoztatásig,
amely már a névviseelő akaratán alapul és állami szervek által engedélyezett
és rögzített névváltozást jelöl.

A téma szempontjából az említett három időszak közül az első kettő bír
jelentőséggel, különösen a második korszak. Az első korszak – a szabályo-
zatlan névviseelés kora – a magyar névrendszer kialakulása szempontjából
meghatározó. Ebben a több mint nyolc évszázadot felölelő időszakban lehe-
tünk annak tanúi, hogy az egyelemű névhasználatot felváltja a kételemű
névrendszer, ekkor alakul ki a ma is használt névtípusunk, amely a vezeté-
név (családnév) és az utónév (keresztnev) eleméből áll. Ez a hosszú folyamat
a társadalom különböző rétegeiben eltérő időben zajlott le. A kételemű név-
rendszer megjelenésében és megszilárdulásában sok tényező játszott szere-
pet, mindenesetre leszögezhetjük, hogy a magyar névviseelési szokások ki-
alakulása és változása szoros kapcsolatban áll a társadalmi változásokkal.

A családnévek megjelenése a nyugat-európai tendenciáknak megfelelően
zajlott le Magyarországon is, azaz először a társadalom szűkebb, felső réte-
gét jelentő főnemesi, nemesi rend tagjai, majd a városi polgárság és a job-
bágyság körében vált általánossá a keresztnév mellett a családnév használata
is.¹ A birtokos nemesség körében bizonyos birtokváltozások és más magán-
jogi intézmények (házasság, természetben kiadott leánynegyed,² fiúsítás,
örökbefogadás) az érintett család nevének megváltozását okozhatták. A ma-
gánjogi mellett egyes közjogi jellegű jogintézmények is befolyással bírtak a
névviseelésre, mint például az ünnepélyes honfiúsítás³ intézménye, amely
kiválthatta az érintett család nevének megváltozását, módosulását, magyaro-
sodását.

A fenti jogintézmények névhasználatra vonatkozó hatását alátámasztó
példák száma a „jogi esemény” bekövetkeztének gyakoriságától függ, és ha
ezt egy adott földrajzi területre szűkítjük le, akkor előfordulhat, hogy híján
leszünk a példáknak. Ez a házasság intézménye esetén – jellegéből adódóan
– nem fordulhat elő, hiszen ez egy olyan evidens példája a név megváltozá-

¹Vö.: BENKŐ LÓRÁND: *A régi magyar személynévadás* (különnyomat). Budapest, 1949.

²Bizonyos esetekben a lány gyermekek megkaphatták természetben is örökrészüket (vö.
HOMOKI NAGY MÁRIA: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged, 2001. 83.).

³Az ünnepélyes honfiúsítás intézményéről l. VARGA NORBERT: *A magyar állampolgársági jog
a 19. században* (PhD-értekezés, kézirat), <http://kvt99.lib.uni-miskolc.hu> (a letöltés ideje:
2010 június) 11–16.

sának, amely tömegesen fordul elő. Itt elsősorban a nők házassági névviselésére kell gondolnunk. A hagyományos magyar asszonynévforma (a ’-né’ toldatos alak) legjellegzetesebb tulajdonsága, hogy a férj neve mintegy „elnyeli” a feleség nevét. Ez megszokott, s ha nem így történik, az a feltűnő. Tárkány Szűcs Ernőnél olvashatjuk, ahol a férj vőül ment a (vagyonosabb) feleség családjához, ott előfordulhatott, hogy a feleség a házasságban is megőrizte leánykori nevét.⁴ Ez a magyar magánjog erős vagyoni jogi szemléletét tükrözi, miként az is, amikor a természetben kiadott leánynegyed következtében a feleség révén a birtoktalan nemes vagy agilis férj birtokossá válik, s e feleségtől származó birtok után nevezik el a szűkebb közösségben a férjet is.⁵ Ezekben az esetekben a házasság „közvetíti” a név megváltozását eredményező indokot. Ugyanerről beszélhetünk akkor is, amikor egy újonnan, özvegyesség után kötött házasság okozza a családon belüli névváltozást, ami már a következő generációra, a gyermekekre terjed ki. Ilyenkor jellemzően a mostoha apa után kezdik nevezni az anya gyermekeit, akiken a szűkebb közösségben vagy kettős név formájában, vagy új névként ragad rajtuk anyjuk új férjének neve. Jó példa erre a Fekete Tóth család, amellyel kapcsolatban Reszeghy Lajos jegyzetei között olvashatjuk: „...Ezekre a Tóth név onnan ragadt, hogy nagyapjuk Fekete Mihály elhalván, anyjuk Sáránдрól ismét férjhez ment Udvarba Tóth Mihályhoz s mostohaapjuk után Fekete Tóth-oknak hivattak.”⁶ Ugyanez történt a Háló Kovács családban is: „...Háló János diószeghi lakos, néhai Kovács Balázs fia, bemutatja Bihar vm.-nek 1724, 1726 és 1728. évi gyűlésein azon nemességi vizsgálati iratokat, hogy neve Háló, mostoha atyjából származtatható...” – olvasható szintén Reszeghy Lajos családtörténeti hagyatékában.⁷

A házasság és a természetben kiadott leánynegyed mellett a fiúsítás is azon magánjogi jogintézmények körébe sorolható, amelyek kihathatnak egy család névhasználatára. A fiúsítás sommásan szólva a rendi magánjog azon jogintézménye, amely „a leányt fiúvá teszi”, legalábbis jogi értelemben. Pontosan miről is van szó?

⁴TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 2003. 144–145., A Bihar vármegyei Brátkán lakó Czipelle alias Zudra család esetében pedig azt látjuk, hogy a házasság révén változott a neve a családnak, igaz itt második névről beszélhetünk. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) Bihar Vármegye Törvényszékének iratai, Nemességi perek (Nobilitaria) – HBML IV. A. 6/e 16. cs. (sz. n.) Czipelle másképp Zudra család nemesi ügye, 28.

⁵Vö. BÓNIS GYÖRGY: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Budapest, 2003. 332.

⁶Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Bihar Vármegye Levéltárának irattára. Reszeghy-féle hagyaték iratai. HBML IV. B. 456/d 14. d. Fekete Tóth család.

⁷HBML IV. B. 456/d 16. d. Háló Kovács család.

Kelemen Imre szerint: „A fiúsítás az a cselekedet, mely szerint a magszakadáshoz közlgő férfiú a maga famíliájából való fejér személyt, azon nemesi fekvő jószágokban, a mellyel csak férfiúi ágat illetnek királyi privilegium megegyezéssel, maga férfiúi örökösévé tesz.”⁸ Werbőczy Hármaskönyve nem határozza meg a fiúsítás fogalmát, hanem csak jellegét és szabályait, vagyonjogi hatásait rögzíti, ellenben a Négyeskönyv (II. r. 27. c.) leírja, mit jelent a fiúsítás: „*Est autem praefectio jure regni Hungariae quando filia vel soror aut consaguinea alicuius baronis, magnatis aut nobilis haeredibus masculis carentis in haeredem masculinum, sine tanem praeiudicio fratrum et aliorum legitimorum successorum praeficitur et constituitur*” – idézi Holub József.⁹ Józsi Mihály szavaival élve a fiúsítás intézménye „merénylet” a középkori magyar öröklési jog ellen.¹⁰ Nem véletlen a megjegyzés, hiszen a rendi magánjogban az ősi családi vagyont, az ingatlan jószágokat főszabály szerint csak a fiak (örökösök) örökölhették, a leányok nem. Szerzeményi javakban, ingókban a törvényes öröklés rendje szerint egyenlő arányban osztozkodtak az utódok (gyermekek, maradékok, ivadékok), ha az adomány mindkét nemre szólt. A leányok csak a leánynegyed erejéig, s csak férjhez menetelükig élvezhették természetben a javakat – ahogy Holub írja –, akkor azután az érdekelt rokonok pénzen megválthatták tőlük, s csak abban az esetben kapták ki természetben, ha a birtok magszakadás miatt a királyra szállt vissza, vagy ha a rokonok beleegyezésével birtoktalan vagy nem nemes emberhez mentek férjhez.¹¹ Ezt a főszabályt törli át a fiúsítás intézménye, amelynek következtében a fiúsított leány a törvényes fiúörökös jogi helyzetébe lép. Azonban a fiúsított leány a család új alapítójának tekinthető, hiszen a fiúsítással ő az új adományhoz hasonló királyi kegyben részesül, nemessé lesz, s magvaszakadt atyjától „örökölt” birtokai adományos birtokok lesznek, azaz elvesztik ősi jellegüket. A fiúsítás tehát eredeti nemességszerzési mód, amely a nemesség öröklésében jelenik meg. A nemes atya leánya személyében önmagában is nemes volna, azonban ha *nem* nemes férfihoz megy feleségül, akkor a házassággal gyermekei nem nyernek nemességet, tehát a női nem nem közvetíti ezt a státust. Ezzel ellentétben a fiúsított leány – mivel a királyi kegy folytán adományban részesül – nemessége tekintetében is férfinak tekintendő, azaz, ha nem nemes férfihoz menne férjhez, gyermekei akkor is öröklék a nemesi státust. Tehát a fiúsított

⁸CZÖVEK ISTVÁN: *Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások.* (Kelemen Imre munkája szerint), Pest, 1822, 145.

⁹HOLUB JÓZSEF: A fiúsításról. *Emlékkönyv Dr. Gróf Klebersberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére, születésének ötvenedik évfordulóján.* Budapest, 1925. 305–319. (313.)

¹⁰JÓZSI MIHÁLY A fiúsításról c. tartott előadása a VI. Bólyai konferencián <http://www.bolyai.elte.hu/dyn/bokonf/> program/bk06/ (a letöltés ideje: 2008 december 15).

¹¹HOLUB: i. m., 305.

nő nem nemes férfitől származó törvényes gyermekei nem atyjuk, hanem fiúsított anyjuk jogállását követik. A fiúsított nő gyermekei estében „visszaáll az eredeti rend”, ugyanis a birtokos anya halálával a birtokjogok csak a fiait illetik meg, a leányoknak pusztán a leánynegyed jár.¹²

A fiúsításról fennmaradt legkorábbi emlékünks – valószínűleg ekkor is történt először – a Károly Róbert által 1332-ben kiadott oklevél.¹³ Láthatjuk, a fiúsítás intézményét az Anjouk honosították meg Magyarországon. Károly Róbert uralkodása alatt másik fiúsításra nem került sor. A következő ismert fiúsítási oklevél 1347-ből származik, s ez után is csak 1353-ból, 1356-ból és 1357-ből ismerünk egyet-egyet, de az 1360-as évek közepén már mint sűrűn igénybevett intézmény jelenik meg.¹⁴ A vizsgálatokból kiderült, hogy számos család esetében a fiúsítás a vagyoni jogi hatásán túl névváltozással is járt. A fiúsított nő nemcsak magvaszakadt atyja nemesi jószágaiban vált fiúk módjára törvényes örökössé, hanem „folytatta” a család nevének viselését akként, hogy fiai nem természetes atyjuk, hanem anyjuk nevét használták családi névként.¹⁵ A névátvétel más módon is bekövetkezhet, például birtoknévből származó családi neveknél többször előfordul, hogy a fiúsított leány nevét a férj családnévként használja, saját neve pedig *predikátum* marad.¹⁶ Kettős névhasználat is előfordulhatott, de ez nem jellemző.¹⁷

Mivel a fiúsítás – 14. századtól egyre gyakoribbá válása ellenére – nem fordult elő tömegesen, így regionális szűkítésben (Bihar vármegyére vonatkozóan) nem találtam olyan családot, melyet nevével együtt is érintett volna. A magánjogi jogintézmények körében a sort az *örökbefogadással* lehet folytatni. A jól ismert jogintézménynek két formája létezett: testvérré illetve

¹²Hármaskönyv I. rész 17. cím 7.§

¹³A királyi kegy indoka az volt, hogy 1316-ban a Kőszegiek egyik alvezére, a Vas megyei Gersén kiirtotta a Nádasd nemzetség egyik ágát, két felnőtt férfit és annak családját. Egyedül László lányát, Margitot mentette meg dajkája. Az 1332-ben kelt oklevélben a király elmondja a Gersén történeteket, majd a Nádasd nembelieknek a királlyal és a koronával szemben tanúsított hűségéért és azért, hogy a király hűségén és szolgálatában meghaltak öröksége ne kerüljön ellenséges kézre, Margitot László és Dénes valóságos örökössé tette azok háramlott birtokaiban. Maga az oklevél is kifejezi, hogy ez ellentétes a magyar joggal, azonban ez a jogszokás nem állhat meg a király rendelkezésével szemben. Vö. FÜGEDI ERIK: *Az Elefántnyak A középkori nemes és klánja*. Budapest, 1999. 83–84.

¹⁴HOLUB: i. m., 311–312.

¹⁵Pl. Kürthy Margit 1392-es fiúsítása után fiai nem atyjuk, Nyéky Mihály nevét, hanem a Kürthy nevet viselték. NAGY IVÁN: *Magyarország családai, címerekkel és nemzékrendi táblákkal, Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*, Budapest, 2003, III. kötet, Kürthy család.

¹⁶Miként ez a losonci Bánffy család esetében is így történt, ugyanis Bánffy István fiúsított leányát egy Losonczy vette feleségül, aki ezután losonczyi Bánffynak írta magát. NAGY IVÁN: i. m., I. kötet, Bánffy család.

¹⁷Így erre példaként Battyány Alapy Benedek említhető, akinek atyja Alapy János, anyja a feltehetőleg fiúsított Battyány Margit volt. NAGY IVÁN: i. m., I. kötet, Alapy család.

fiúvá fogadás. A testvérré fogadáshoz királyi hozzájárulás kellett, a kiadott oklevelekben is zömmel testvérré fogadás dokumentumait találni.¹⁸ Inkább a fiúvá fogadás esetében fordulhat elő névváltozás, hiszen bizonyos értelemben ez egyfajta szülő-gyermek kapcsolatot eredményez, amellelt, hogy a vagyon öröklését biztosítja. Azonban a névváltozással is járó örökbefogadások száma csekély.¹⁹

A rendi jogintézmények adta névváltozási lehetőségek elsősorban a birtokos nemesség körében jelentkeznek, hiszen valamennyi intézmény közvetlen, vagy közvetett célja az örökös biztosítása, ami ha megvan, kifejeződik a folyamatos névhasználatban. A birtoktalan nemesség körében is találkozunk névváltozásokkal, s mivel itt az örökös biztosítása nem tűnik elemi érdeknek, gyakrabban és többféle indokból következnek be ezek. Persze a névhasználatban jelentkező eltérések körében is különbségek tehetők. Egyes esetekben a család új neve szinte teljesen háttérbe szorítja a régít, ami így a feledés homályába merül. Gyakrabban láthatjuk azt, hogy egy család kettős névvel él, azaz a régi mellett az új nevét is használja (X alias/másként Y). Ezek a névcserék a családok és a közösségek életében nem bírtak nagy jelentőséggel mindaddig, amíg valamiféle konfliktus nem keletkezett a névváltozásból. Bizonyos esetekben ezeket a családokat arra kényszeríthette az új családnévvel való élés, hogy bizonyítsák a folytonosságot, azaz a más néven ismert őstől való leszármazást. Ez az azonosíthatósági igény természetszerűleg nem a névváltoztató családok környezetében keletkezik elsősorban, hiszen egy-egy névcserét éppen ez a közeg, illetve annak változása idéz elő. A kérdés akkor válik jelentőssé, amikor az állam részéről jelenik meg az igény arra, hogy egy-egy család, s annak tagjai egyértelműen azonosíthatók legyenek. S minthogy a családnév legfontosabb funkciója az egy családhoz való tartozás kifejezése, így amikor ez egy névcseré miatt nem tud teljesülni, a közös őstől való származás is kérdésessé válik. Az ő és a leszármazott közötti vérségi viszony jelentősége a *nemességi vizsgálatok* alkalmával mutatkozik meg, ugyanis egy ilyen eljárásban be kell bizonyítani a nemességszerző (primus impetrator) és a vizsgált személy (producens) közötti családi kapcsolatot. Ismert tény, hogy a rendi időszak második szakaszában a magyar társadalomban az európai arányhoz képest igen nagy számú, s azon

¹⁸FÜGEDI: i. m., 40.

¹⁹Erre is az egyik példát Nagy Ivánnál olvashatjuk, ahol „a Pozsony családról meg van írva, Posonyi Ignác szegedi lakosnak leányát Annát Vrábel János vevén nőül, a nevezett ipa ettől született egyik unokáját Vrábel Ignácot örököseül fogadván, azt a Pozsonyi névre adoptálta és nevére 1791-ben nemességet szerzett, míg ennek többi testvérei a Vrábel nevezet mellett nemesség nélkül maradtak.” NAGY IVÁN: i. m. XII. kötet, Pozsony család. A Reszegyhagyatékban is találni ilyen esetet: Czerva József 1889. 03. 12-én örökbefogadván unokaöccsét, Granichstaedten Ottót, engedélyt nyert nevének a Czerva névvel való egyesítésére, fia, Granichstaedten-Czerva Rudolf. HBML IV. B. 456/d 12. d. Granichstaedten-Czerva család.

belül is igen sok vagyontalan nemes élt, így az egyre terjeszkedő abszolutista állam megkövetelte ezek kiváltságainak vizsgálatát, és ezzel együtt megnyirbálását.

A nemességi vizsgálatok esetében az állami érdek (az adózásra kötelezettek nyilvántartása, körének bővítése) és a magánérdek (a nemesi előjogok gyakorlása) ütközik egymással. Ezt az állami érdeket az állandó névhasználat iránti állami igény első megjelenésének tekinthetjük, ugyanis ezekben az esetekben az állam pontosan tudni akarja, kiről van szó, ki az a személy (család), akit adóalanyként tarthat számon. A nemességvizsgálatok az érett rendiség korában általános jelleggel fordultak elő, s *elvileg* minden nemesi családot érintettek. Kempelen Bélánál olvashatjuk, hogy „A nemesség igazolása tulajdonképpen a nemességadományozási diplomának vagy olyan más okiratnak, melyből a nemesség adományozása és az adományozott egyén neve minden kétséget kizáró módon kitűnik, eredetiben vagy hiteles másolatban való felmutatásából és a nemességszerzőtől való leszármazásnak igazolásából áll. A nemességigazolás kötelessége 1848 előtt általános volt, ami a nemes emberek korábbi kiváltságaiban találja magyarázatát.”²⁰ III. Károly uralkodása idején a nemesség igazolása általános nemesi vizsgálatokon (generalis nobilium investigatio) folyt²¹, amelyekre több ízben is sor került (1725, 1731, 1759).²² Majd Mária Terézia 1769 és 1771 között kiadott rendelkezéseit²³ követően az általános nemesi vizsgálatot 1774-ben felváltotta az ún. *nemességigazoló per* (processus legitimatorius v. productionalis).²⁴ A

²⁰KEMPELEN BÉLA: *A nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben. Genealogiai és heraldikai kézikönyv.* Budapest, 1907. 51.

²¹SZÁLKAI TAMÁS: *Iratok és armalisták – Műveltség és mentalitás a bihari nemességigazolás dokumentumaiban.* Debrecen, 2010. (Hajdú-Bihari Levéltári Füzetek 1.) 4.

²²Pallas Nagy Lexikona. Budapest, 1893–1897. XIII. kötet,

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/> (a letöltés ideje: 2010 június)

²³KÖBLÖS ZOLTÁN: *Nemesség igazoló perek, Genealogiai Füzetek*, 1905/7-8. 77.

²⁴KEMPELEN: i. m., 52. Köblös Zoltán nemességvizsgálatokról szóló cikkében összefoglalta a nemesi per előzményeit. Eszerint az adófizetés céljából tartott nemesi összeírások ellen panasszal élt a nemesség, amire válaszként Mária Terézia 1750. október 1-én kiadott leiratában akként rendelkezett, hogy az adófizetés alóli mentességet követelő nemesek, a mentességüket (tehát nemesi kiváltságaikat) igazoló irataikat a királyi helytartótanácsnak nyújtásuk be, majd ezt követően egy héttel (1750. október 8.) a nemes és birtokos ősöktől való származást bizonyító iratokat is becsatolni rendelte. 1753. február 15-i leiratában különbséget tett a korábban és a jövőben nemességet szerzők között a mentesség tekintetében, ugyanis a rendelkezések szerint azok a királyi vagy egyházi nemesek, akik 1753 előtt nyerték kiváltságaikat, ha legalább két jobbággyal bírnak, mentesülnek az adózás alól, míg az 1753 utáni szerzőknek legalább tíz jobbággyal kellett rendelkezni ugyanehhez. Az 1769. december 20-i rendelkezés szerint a kétséges nemesekről névsort kellett készíteni, s őket a continua (állandó) táblák előtt igazolásra kellett szorítani. Ezt az igazolási folyamatot gyorsítandó újabb rendelkezés született 1770. január 26-án, s további rendelkezéseiben (1770. december 14. ill. 1771. május 7.) az Erdélyben lakó magyarországi nemesekre is kiterjesztette az igazolási kötelezettséget, kivéve

nemességvizsgálat jellemzően akkor indulhatott meg, ha egy elszegényedett nemesi család státusával kapcsolatban kétség merült fel, vagy egyik ős nem élt a nemesi jogosítványokkal, s ezért maga a vármegye vagy más családok kétségbe vonták a nemességet. Előfordulhatott, hogy kiderült, valamely család hamisítás útján szerzett nemességet, vagy egyszerűen (gyakran a vármegyei politikai csatározások következtében) feljelentés következtében indult meg a vizsgálat. S ugyancsak gyakori eset volt, hogy magának a családnak volt szüksége nemessége igazolására, mert egy másik vármegyébe költözött.²⁵ A vizsgálatot a vármegye szervei folytatták le (nemességvizsgáló bizottság – *deputatio investigationis*), és annak adatait bevezették a nemességvizsgálati jegyzőkönyvbe (*Protocollum*).²⁶ A nemességvizsgáló pert a vármegye tiszti ügyésze indította meg az ellen, akinek kétséges volt a nemessége, vagy pedig a tiszti ügyész ellen az, aki nemesnek állította magát, de a nemesi jogokat nem, vagy csak részben gyakorolta. A bizonyítási teher mindkét esetben a vizsgálandó személy/család oldalán jelentkezett.²⁷ A bizonyításnak kétféle módja volt. Az egyik a *gyökeres próba* (*proba radicalis*) amely esetében be kellett mutatni a nemességet igazoló okiratot (adománylevél, armális, beiktatólevél, korábbi bizonyáglevél stb.) és bizonyítani a szerzőtől való törvényes leszármazást. Néha beérték az iratok bemutatása mellett a nemesi jogok hatvan éve szakadatlan gyakorlásának bizonyításával is.²⁸ A másik mód a *nemesség gyakorlásának bizonyítása* volt, amely sokkal egyszerűbbnek bizonyult, hiszen nem a nemesi jogot, hanem csak annak gyakorlását kellett bizonyítani, pl. vármegyei bizonyítvánnyal, nemesi fölkelésben való részvétellel, vagy 1844 előtt nemesi hivatal betöltésével.²⁹ A tiszti ügyész véleménye alapján a vármegye közgyűlése határozott, s ez alapján állították ki az ún. nemesi bizonyáglevelet, amely részletezte, hogy a család melyik őse kapott nemességet, s tartalmazta a származás levezetését is. Mindezt a helytartótanács felülvizsgálta, s ha szükséges volt, a leszármazás igazolásához további iratokat is bekérhetett.³⁰ A nemesi perben született első fokú ítélet ellen a Helytartótanácsnál lehetett fellebbezéssel élni, végső fokon – az Udvari Kancellária közbejöttével – a király hozott ítéletet.³¹

azokat, akik Magyarország és Erdély különválása előtt szereztek nemességet. Vö. KÖBLÖS: i. m., 77–78.

²⁵Vö. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) – Iratanyag leírás (Fond-X Web): =OL.TXT&zoom=zoom&rec=253&lang= (a letöltés ideje: 2010 június).

²⁶SZÁLKAI: i. m., 5.

²⁷KÖBLÖS: i. m., 78.

²⁸KEMPELEN: i. m., 52.

²⁹KÖBLÖS: i. m., 78.

³⁰Vö. MOL – Iratanyag leírás (Fond-X Web): Departamentum nobilitare (C57)

³¹SZÁLKAI: i. m., 9.

A nemességszerzőtől való leszármazás igazolása fontos eleme a pernek. Ez akkor válik nehezzé, amikor a megnevesített és a leszármazott neve nem, vagy nem teljesen egyezik meg. Ilyen esetben a családnév azonosító funkciója szenved csorbát. A nemességi vizsgálatok során számtalan esetben találkozunk azzal, hogy egy időközben nevet cserélt vagy változtatott családnak igazolni kell, hogy az eltérő név ellenére a leszármazás visszavezethető, s mi okból következett be a névváltozás. „*A nemességet szerző őstől való leszármazást bizonyító dokumentumok közé tartoznak azok a gazdag művelődéstörténeti adatokat tartalmazó – magyar nyelvű – hiteles tanúvallomások (inquisitiones), amelyek alapján a famíliák genealógiai tábláit is elkészítették.*”³² Ezekből többek között az is kiderül, hogy miért változott meg a család neve, vagy éppen mi az oka annak, hogy két néven is ismertek.

A vizsgálati és peres anyagokban sok esetben találkozunk kettős vagy „alias”-os nevekkal, amelyek valamiféle névhasználati eltérésre, változékonyságra utalnak. Nem egyszer már maga a név is utal arra, hogy mi az eredete. Előfordul, hogy egy családtaghoz köthető személy neve válik vezetőnévvé. Lehet ez a név keresztnév, mint ahogy ez a Finta másképp Filep (Fülöp) család esetében is látható. Reszeghy Lajosnak e családra vonatkozó feljegyzései között egy leszármazási táblát is találunk, amelyből kiderül, hogy a Dernán lakott Finta Filep „*maradékai a Fülep vagy Filep nevet ezen Finta Fülep keresztnéve után nyerték.*”³³ A Czipelle alias Zudra család nemesi perének iratai között is rábukkanhatunk a kettős név okára: a Zudra név a familia György nevű tagjának felesége után ragadt a családra, olvashatjuk egy 1775. június 8-án felvett tanúvallomásban.³⁴ A házasság – fent említett – névváltozást közvetítő hatásához tartozik az az eset, amikor a mostoha neve válik családnévvé. A Magyar másképpen Hézer (Hézeri) család nemesi anyagából is ez derül ki: „*Mi ezen Tettes Ns Bihar Megyében kebelezzett Ketz Helysége Nemesség fő és all hadnadjai, és esküdtjei, ez jelen írásunkban hitelesen bizonyítjuk, hogy kebelünk beli hejes lakos társaink Nemes Magyar György és Magyar János egy testvérek, kik Tettes Ns Szabolcs megyéből Napkor helységéből ide házasságánál fogva származott néhai Hézer István mostoha attyokról Hézerieknek személyekről hivatnak, mely neveket azonba reájok csak ragadt név, mellyel ők sohasem éltek, s nem élnek, sem köztünk másokról egyébként, mint csúfolódó képen nem mondatnak Hézerieknek.*”³⁵ Ugyanez mondható el a Botrágyi család egyes tagjai esetében is, akiket másképp Mezeinek hívtak. Az 1792-től kezdődő pertestben találunk egy Csanád megyei iratot, amely tartalmazza a szentesi Botrágyi család nemessége kap-

³²SZÁLKAI: i. m., 6.

³³HBML IV.B.456/d 14. d. Finta család.

³⁴HBML IV. A. 6/e 16. cs. Czipelle másképp Zudra család nemesi ügye. 28.

³⁵HBML IV. A. 6/e 15. cs. (570.) Magyar al. Hézer 26.

csán indult vizsgálat tanúvallomásait. Ebből kiderül, hogy a bagaméri lakos Botrágyi Mártonnak Szalacsra költözvén, Péter nevű gyermeke született. Márton halála után felesége egy Mezei Péter nevű férfihoz ment feleségül, aki mint mostohaapja nevelte Botrágyi Pétert, s a gyermekén rajta maradt a Mezei név.³⁶

Sok esetben földrajzi név válik családnévvé, s ekkor leggyakrabban ket-tős, jelzős névvel illetik a családot. Ez ritkább esetben a birtok (kuriális telek) után marad rajtuk. A Várad Szabó család nemességi irataiból is ez következtethető ki, hiszen a vizsgálat során feltett egyik kérdés is azt tudakolja, hogy a tanú a Püspökiben lakó Várady Szabó Mihály és István „*édesatyát ismerte é avagy hallotta é kinek hívták és hogy Váradon laktában nemesi szabadságban élt és itten nemesi curiája lett volna.*”³⁷ Gyakrabban a származási vagy lakóhely válik névelemmé. A Hamza család nemesi perében Máramaros megye bizonyáglevele is olvasható, amely az 1774. április 15-én Sziget városában felvett tanúvallomásokat is tartalmazza. Ebből kiderül, hogy Kállai István igazi neve Hamza volt. A Kállai név csak származási helye, Kálló után maradt rajta.³⁸ Az egyik Kis családnak valószínűleg Técsőn volt a lakhelye, s ezért találkozhatunk nemesi irataiban a Kis abusive Téchy névvel.³⁹ Olyan esettel is találkozunk, amikor a mesterségtanulás helyszíne után kapja a család a korábbiól eltérő nevét. „*Hasonló történt a Vizessi család esetében is, ahol Vizessi Ferenc még apjától örökölte családnevét, utóbb azonban Szatmárnémetibe ment mesterséget tanulni, ezután kezdték el Németinek nevezni.*”⁴⁰

A legtöbb esetben az üzőtt mesterség adja a família melléknevét. Némelykor olyannyira azonosítja a közösség a foglalkozásával a családtagokat (kivált, ha az apáról fiúra száll), hogy az eredeti név már-már homályba vész. A bagaméri Somollyai alias Lakatos család 1780-ban indult perében található tanúvallomásokról derül ki: „*A fent említett Lakatosékat az öregektől hallotta a fatens, hogy igazan Somollyai Lakatosoknak hívták, de mivel minden nemzetségek Lakatos mesterember volt, onnét neveztetnek csak Lakatosoknak.*”⁴¹ E családnak azonban nem kellett a többféle név viselésének okát igazolni nemesi perében, ugyanis III. Ferdinándtól 1647-ben kapott armálisukban mindkét nevük szerepel.⁴² Többek között az Újvárosi Szabó

³⁶HBML IV. A. 6/e 3. cs. (108.) Mezei al. Botrágyi 8.

³⁷HBML IV. A. 6/e 3. cs. (113.) Várad al. Szabó 10.

³⁸HBML IV. A. 6/e 2. cs. (57.) Hamza al. Kállai 8–10.

³⁹A peranyagban található leszármazási tábla elárulja, hogy Kis Mihály szerezte az armalist 1638. 03. 20-án III. Ferdinándtól, a pertest többi részéből az is kiderül, hogy a család András nevű tagja Técsőn jegyző volt. HBML IV. A. 6/e 2. cs. (49.) Kis ab. Téchy 2., 7.

⁴⁰SZÁLKAI: i. m., 20.

⁴¹HBML IV. A. 6/e 3. cs. (85.) Somollyai al. Lakatos 2.

⁴²HBML IV. A. 6/e 3. cs. (85.) Somollyai al. Lakatos 4–5.

család 1836. szeptember 6-án „folytatás végett felvételre nem esedő pere”⁴³ is jó példaként szolgál a fentiekre. A család eredeti neve az Újvárosi név volt, amelyhez akkor „ragadt” a Szabó név, amikor Újvárosi István a Bihar megyei Telegről Hajdúböszörmény városába költözött át, s ott a szabó mesterséget gyakorolta. Mindezt igazolta a város, s a szabó céh is.⁴⁴ Ehhez hasonlóról árulkodik a Hajdúbágyoson lakó Csorvási Szabó István és János nemessége ügyében 1840-ben készült vizsgálati jegyzőkönyv, melyből kiderül, hogy a „nemese” pert folytatók apja, István Csengerből származott Bágyosra, s szabó mesterségéről kapta nevét.⁴⁵

Az említett néhány példa a legjellemzőbb okokat jeleníti meg, ami miatt egy-egy család esetében változik a névhasználat, s amelyet később a nemesség igazolása során magyarázni és igazolni kellett. Az eljárás végén születő határozat, a kétségtelen nemesek közé sorolás, a nemesi bizonyítvány, vagy a vámmentesítést és a szabad járást biztosító útipasszus⁴⁶ végül – mondhatjuk – „legálisan” lezárta a névváltozás folyamatát, amennyiben azt a család új vagy – mint leggyakrabban történt – mindkét néven állították ki.

Ezek a névváltozási esetek azt jelzik, hogy a vezetéknév állandó használata még nem szilárdult meg a társadalomnak azon rétegében sem, amelyben először jelent meg. A nemesség széles társadalmi rétegének névviselési szokásai az egész társadalom vonatkozásában is értékelhető megállapításokat nyújtanak, hiszen az egy és ugyanazon nemesi szabadságot élvezők körében találjuk a társadalom legfelsőbb rétegébe tartozókat ugyanúgy, mint a jobbgyi életformához közel álló birtoktalan armalista nemeseket. A rendi magánjogi jogintézmények névviselési aspektusból történő vizsgálatának rövid áttekintése megmutatja azt, hogy a kételemű névhasználat állandóvá válását követően is eredményezhették bizonyos jogintézmények a már használt családnév megváltozását, de mégis azt kell mondanunk, hogy az ilyen névváltozási esetek száma az összeshez képest csekély. Gyakoribb az, hogy valamilyen külső tényező következtében változik meg a családnév, s éppen ezért nem beszélhetünk névváltoztatásról, csak névváltozásról.

Egy adott időszak társadalmáról alkotott kép árnyaltabbá tételéhez járul hozzá az, ha megvizsgáljuk, hogyan alakult a névhasználat. A nemességnek a névviselés terén nemcsak abban van mintaadó szerepe, hogy itt jelent meg először a vezetéknév használata, hanem e réteg sokszínűsége és összetettsége a névviselési tendenciák formálódását is jól példázza. E sokrétűség a nemesi rendhez tartozók széles vagyoni skálán való mozgásából adódik. Mindennek köszönhetően átfogó kép festhető e csoport névviselésének vizs-

⁴³HBML IV. A. 6.e 10. cs. (318.) Újvárosi Szabó 1.

⁴⁴HBML IV. A. 6.e 10. cs. (318.) Újvárosi Szabó 12–13.

⁴⁵IV. B. 456/d 12.d.

⁴⁶Vö. SZÁLKAI: i. m., 9.

gálatakor. Azt látjuk, hogy a Bihar megyei nemesi társadalom névviselési tendenciái, visszaigazolják mindazt, amit az ország egészében tapasztalhatunk, és ez fordítva is megállja a helyét. A birtokos nemesség életében a név – ami a származás, így a birtokhoz való jog bizonyítéka – sokkal állandóbb, s csak kevés, éppen az ingatlan jószág dologi és öröklésjogi változásai okozta esetben változik meg. Ekkor is a háttérben felfedezhető a közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó királyi hozzájárulás. Mindezekből adódik, hogy a nemesség ezen rétegében nem túl gyakori a spontán névváltozás, s még kevesebb a névváltoztatás. A törvényes és a kancelláriai gyakorlatnak megfelelően a nevüket megváltoztatni kívánó nemesek a „*legfelsőbb helyre folyamodni köteleztetnek, de fel sem tehető, hogy ezek valamelyike nevét önkénytelenül megváltoztatná, mert nagy veszélynek tenné ki magát azon nehézségek miatt, melyek abból a származási összeköttetésnek bebizonyításában idővel előfordulnának. Nemcsak vagyonuk, hanem nemességük elvesztése tekintetében is, a mint tényleg a nemesség-igazolási perekben előfordult.*”⁴⁷ Igazolja ezt, hogy a Bihar vármegyei (birtokos) nemesség körében a Királyi Könyvek⁴⁸ – a vizsgált korszakra vonatkozóan – mindössze öt engedélyezett névváltoztatást rögzítenek.⁴⁹ A nemesség azon rétegében azonban, ahol a vagyonhoz fűződő érdek nem hangsúlyos, könnyen megváltozhat a név. Ez ugyanakkor az ő esetükben is veszélybe sodorhatja a nemesi kiváltságok egyik legfontosabbját, az adómentességet, aminek a megelőzésére láthatunk törekvéseket a nemességvizsgálati iratokban.

⁴⁷ SZENTIVÁNYI ZOLTÁN: *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893.* Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja (Szentiványi Zoltán). Budapest, 1895. 9.

⁴⁸ Libri Regii – Királyi Könyvek 1527–1918. DVD. Budapest, 2006. (továbbiakban LR.)

⁴⁹ Demetrovics-Dömötörffy de Hogyis György névváltoztatása (1826, LR. LXV. 186–189.); Gruber-Hegyessy de Hegyes Ádám névváltoztatása (1829, LR LXV. 531–533.); Liebenberg-Lunkányi de Lunkászprie János névváltoztatása (1831, LR LXV. 671–674.); Hirhager-Eörhalmy de Cseszora Antal névváltoztatása (1835, LR. LXVI. 222–225.); Mittermiller-Középesy János névváltoztatása (1841, LR LXVII. 140.).

PETRÓ LEONÁRD

Bihar vármegye hivatali elitje a reformkorban

A nemesi vármegye politikai életének sajátosságait vizsgáló kutatások általános érvénnyel állapítják meg, hogy a megyék tulajdonképpeni irányítása fokozatosan a köznemesség egy szűk rétegének befolyása alá került. A nemesség szélesebb rétegei sokkal inkább a politikai taktika részeként, az egymással versengő politikai erők eszközeként, semmint valódi véleményalkotó és -formáló tényezőként jelentek meg. A vagyontalan, szellemi és anyagi kultúrájában inkább a parasztsághoz közelebb álló többség a politikai élet egy egészen eltérő szegmensében tett szert befolyásra.¹

Azok az objektív körülmények,² amelyek e *hatalmi elit* létrejöttéhez vezettek, Bihar vármegyében szintén érzékelhetők és kimutathatók a 19. század első felében.³ Ez az elit határozta meg és alakította a vármegye politikai életének jellegzetességeit, vezető szerepet játszott a gazdasági-társadalmi életében, valamint uralta a közigazgatás egész szervezetét, miután gyakorlatilag monopolizálta a különböző hivatali posztokat is. A vármegyét irányító elit vizsgálatát maga elé tűző kutatások nem mellőzhetik tehát az ún. *hivatali elit* sajátosságainak, politikai-szociológiai jellemzőinek közelebbi tanulmányozását sem.

A hivatali elit vizsgálatának alapforrását azok a jegyzőkönyvek jelentik, melyeket az 1753. évi 58. tc. alapján minden tisztújító gyűlésen vezetni és hitelesíteni kellett. A jegyzőkönyvekben található adatok elemzése megfelelő kiindulópontja lehet egy a reformkori köznemesi társadalmat érintő több,

¹A korteskedés és az azt kísérő erkölcsi züllés a korszak egyik legfontosabb problémáját jelentették.

²PÁLMÁNY BÉLA: A magyar nemesség átrétegződése a kései feudalizmus századaiban. (Módszertani problémák, fogalmak, források). A *magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Szerk.: DÉNES IVÁN ZOLTÁN–GERGELY ANDRÁS–PAJKOSSY GÁBOR Bp., 1984. 37–59., ERDMANN GYULA: A Zemplén megyei nemesség tagozódása, jövedelmi viszonyai a 19. század első felében. *Rendi társadalom – Polgári társadalom I.*. Szerk.: Á. VARGA LÁSZLÓ. Salgótarján, 1987. 85–91.

³VARGA JÁNOS: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. *Történelmi Szemle*, 1. (1958) 1–2. sz. 21–53., PETRÓ LEONÁRD: Az érmelléki nemesség vagyoni tagolódása a XIX. sz. első felében. *Egy kistérség rekonstrukciója: Érmellék*. Szerk.: VELIKY JÁNOS Debrecen, 2005. (Érmelléki kalauz, 1.) 63–79.

eltérő jellegű forrástípust is fokozatosan bevonó, komplex multidiszciplináris kutatófolyamatnak.

Jelen tanulmány e folyamat első lépcsőjeként pusztán az ebben a forrástípusban található adatok elemzésére vállalkozik, egyéb forrásokat csak olyan mértékben és számban von be, amelyek a jegyzőkönyvi adatok alapvető értelmezéséhez elengedhetetlenek. Mindez szükségszerűen kijelöli a levonható következtetések határait is. Megállapításai ezért inkább a kutatások lehetséges irányai felmutatásának, mintsem végleges következtetéseknek tekinthetők, amelyek mindazonáltal alkalmasak a téma és a további munka komplexitásának érzékeltetésére is.

Bihari vizsgálódásunk az 1825 és 1848 között tartott tisztújítások jegyzőkönyveinek adatain alapul. Ezen időszakban összesen hat tisztújítást tartottak a vármegyében: 1825. augusztus 8., 1828. október 6., 1832. április 25., 1837. június 24., 1841. május 10., 1845. június 23., vagyis a törvényben meghatározott és követendőnek tartott három éves tisztújítási periodicitást csak ritkán tudták tartani. A jegyzőkönyvek részletesen tudósítanak a tisztújító gyűlések lefolyásáról, és táblázatos formában közlik az egyes hivatalokra jelöltek és később megválasztottak névsorát is. Vizsgálódásunk tárgyát kizárólag azok a megyei hivatalok képezik, melyeket a nemesi közönség választásával töltöttek be, kimaradnak belőle az ún. szegődöttekre vonatkozó adatok. Ezek alacsony presztízsű szakhivatalok voltak (megyei orvos, mérnök stb.) melyeket főispáni kinevezés útján töltöttek be, így általában kimaradtak a megyei hivatalok megszerzéséért folytatott, a korszakban egyre éleződő politikai versengésből is.⁴

Bihar vármegye és tisztkara

Bihar volt a 19. századi Magyarország legnagyobb vármegyéje: területe közigazgatásilag öt, szintén nagy kiterjedésű járásra oszlott: Váradi, Érméltéki, Sárretyi, Szalontai és Belényesi. Méretéből és nem utolsósorban a nemesség regionális elhelyezkedésének még a 19. században is érvényes sajátosságai⁵ adódóan meglehetősen magas a nemesi kiváltsággal rendelkezők száma. Fényes Elek közlése szerint 1785-ben 10712 nemes személyt

⁴Időnként előfordult azonban, hogy e küzdelmek középpontjába kerültek. 1841-ben a megyei orvos kinevezése körüli bonyodalmak végül a főispáni helytartó és a megye frissen megválasztott tisztkara közötti végleges szakításhoz vezettek. Vö. PETRÓ LEONÁRD: *Az államélet liberalizálásának lehetőségei és korlátai a reformkori Bihar vármegyében. Állam és nemzet a XIX–XX. században*. Szerk: BODNÁR ERZSÉBET–DEMETER GÁBOR. Debrecen, 2006. 248–259.

⁵VELIKY JÁNOS: *A változások kora: polgári szerepekörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében*. Bp., 2009.

írtak itt össze. Ez az arány - mely a teljes lakossághoz viszonyítva kb. 3% - a 19. század első felében is hasonló maradt.⁶

A tisztújítási jegyzőkönyvek adatai alapján a vármegye tisztkara az alábbiak szerint alakult a vizsgált időszakban.

tisztség	fő	megjegyzés
alispán	2	<i>első és második</i>
főjegyző (főnotarius)	1	
aljegyzők (vice notarius)	3	<i>első, második és harmadik</i>
főügyész (ordinarius fiscalis)	1	
alügyész (vice fiscalis)	2	<i>első és második</i>
fizetési táblabíró (salazarius assessor)	4	
főadószedő (generalis perceptor)	2	<i>hadi (contributionalis) és házi (domesticus)</i>
aladószedő (particularis perceptor)	5	<i>járásonként</i>
számvevő (exactor)	1	
főszolgabíró	5	<i>járásonként</i>
alszolgabíró	13	<i>első és második + "második első" (a váradi, szalontai és érmelléki járásokban)</i>
központi alszolgabíró	1	<i>1837-től</i>
rendőri alszolgabíró	4	<i>1841-től</i>
esküdt	18	<i>váradi, szalontai és érmelléki járásban 4 fő; sárréti és belényesi járásban 3 fő.</i>
összesen	62	

Bihar tisztkara tehát a megye méretéhez és lakosságához igazodóan nagy volt.⁷ A különböző feladatok hatékony ellátása mind a központi hivatalok, mind a nagy kiterjedésű járások esetében nagyszámú tisztviselőt követelt. A főjegyző munkáját három aljegyző segítette és a főügyész mellé is kineveztek két alügyészt. A járásonként kinevezett főszolgabírák mellé egy első és egy második alszolgabírót választottak, de a Váradi, az Érmelléki és a Szalontai járásban az első alszolgabíró mellett egy ún. második első alszolgabírói tisztt is létezett. Az alszolgabírák száma tovább is emelkedett a tár-

⁶Lukács György az 1841. évi tisztújításról tudósítva 10327 szavazásra jogosult személyt említ, melyből 4150 élt választói jogával. *Pesti Hírlap*, 1841. 42. sz.

⁷Ehhez jött még 5 biztos, 2 főorvos, 5 seborvos 1 várnagy és 2 földmérő. Baranya esetében például a tisztkar összesen 35 főből állt. vö. FÉNYES ELEK: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben* IV. Pest, 1836.

gyalt időszakban: 1837-ben új tisztséggént jelent meg a központi („középponti”) alszolgabíró, akinek feladatai és hatásköre nem egyes járásokra, hanem az egész megyére kiterjedt. Az 1841. december 17-én tartott közgyűlésen pedig végzés született egy ún. rendőri alszolgabírói hivatal létrehozásáról, így javítva a vármegyei ügykezelés hatékonyságán. A döntést megelőzően kikért helytartótanácsi engedély viszont csak négy új szolgabírói hivatal felállítását tette lehetővé, ezért a Belényesi járásban maradt a szolgabírák addigi száma.⁸ A fő- és alszolgabírák mellett segédkező esküdtek száma szintén magasnak mondható.

A vármegyei tisztikar tehát nem volt állandó a korszakban, hanem az igényeknek megfelelően változott, s az új hivataloknak köszönhetően az 1825-ös 57-ről 1845-re 62-re növekedett. E növekedés hátterében az egyre szaporodó feladatok és ellátásuk nehézségei álltak, ennek ellenére mégis előfordult, hogy nem minden hivatalt töltöttek be: 1832-ben nem választottak particularis perceptort a Belényesi járásba és Váradi járásbeli esküdtből is csak hármat választottak a szokásos négy helyett. Ebben az évben a vármegye tisztikara csupán 55 főből állt.

Tisztújítások Biharban

A tisztviselők választása hierarchiájuk szerint történt: a több napig tartó tisztújító gyűlés első napja általában a „kötelező” protokolláris és formai aktusokkal (hivatalok letétele, mise, üdvözlő beszédek stb.) valamint az első és második alispán megválasztásával telt, amit a főjegyzői, majd a többi központi hivatal (adószedő, ügyész, számvevő) követett. A sort az egyes járások tisztviselői zárták. Az utolsó napon a főispán kinevezte a nem választással betöltendő hivatalok viselőit, majd a jegyzőkönyv felolvasásával és hitelesítésével záródott a restauráció.

A választásra vagy fejenkénti szavazással, vagy felkiáltással került sor. Bihar tisztújításai e tekintetben is meglehetősen eltéréseket mutatnak, és bizonyos tanulságokkal szolgál, ha számba vesszük mikor és hány alkalommal történt fejenkénti szavazás.

⁸A határozat tárgyalásakor némi vita alakult ki az új hivatal hatáskörét illetően. Az eredeti elképzelés ugyanis csupán az ún. mezei ügyek kezelését adta volna a rendőri alszolgabírák kezébe, vagyis elsősorban a köz- és vagyonbiztonságot érintő feladatokat látták volna el. A többség véleménye azonban az volt, hogy a szükség úgy kívánja, hogy ezen új hivatalok ügyköre ne különbözzön a többi alszolgabíróétól, vagyis innentől kezdve Bihar vármegyében a Belényesi járás kivételével járásonként 5 szolgabírói hivatal létezett, amivel számuk 17-re emelkedett. Az új tisztségeket a legközelebbi gyűlésen töltötték be, de rendes tisztújításon csak 1845-ben szerepeltek. A hivatal létrejöttével kapcsolatban: *Pesti Hirlap*, 1841. december 29.

tisztújítás éve	szavazással választott hivatalok száma	arány
1825	57	100%
1828	14	24%
1832	14	25%
1837	2	3%
1841	53	91%
1845	10	16%

1825-ben még érvényben volt az 1819-es helytartótanácsi rendelet, mely fejenkénti szavazást tett kötelezővé a megyei tisztújításokon.⁹ A következő restauráció idejére azonban már visszavonták, így Bihar is visszatért a korábban bevett szokáshoz, mely csak a vitatható esetekben használta a szavazás ezen módját.¹⁰ Feltűnő milyen kevés fejenkénti voksolás történt 1837-ben, főleg ha összevetjük a következő választás vonatkozó adatával. A fejenkénti voksolás általában a liberális ellenzék követelése volt, s az 1841-es magas arányban e törekvés sikere tükröződik. Ezen a tisztújításon a megye élére a Beöthy Ödön vezette, liberális tisztikar került. A jegyzőkönyv tanúsága szerint az első napon hatalmas fölénnyel megválasztott Beöthy szorgalmazta, hogy csak olyan esetben mellőzzék a szavazást, ahol a „tolmácsolt közóhaj” egyértelművé tette a kinevezéseket.¹¹ Az 1845-es évben újra alacsony a szavazások aránya, ami ugyancsak a politikai életben időközben történt változásokat mutatja. A kormányzat ekkor újabb támadást indított a megerősödött liberális ellenzékkel szemben. Az adminisztrátori rendszerként elhíresült kormányzati szisztéma legfőbb célja az ellenzéki megyék megrendezése volt. A főispáni helyettesi tisztében újból megerősített Tisza Lajos gyakorlatilag szabad kezet kapott a bihari liberálisok leküzdéséhez, és az 1845 júniusában tartott tisztújításon minden eszközt be is vetett a korábbi tisztikar leváltása érdekében. Ezt szolgálta többek között a felkiáltással történő szavazás előterbe állítása is.¹²

A választhatók körének meghatározása, vagyis a hivatalra való kijelölés joga a főispánt (vagy a főispáni helytartót) illette, de döntését hagyományosan a tisztújítást megelőző tanácskozáson, a különböző pártok legtekintélye-

⁹A nyilvánvaló politikai szándékból született rendelet a megyék jó részének ellenállásával találkozott, s eredetileg hangoztatott célját, a megyei választások tisztaságának biztosítását sem érte el. A szavazatvásárlás és korteskedés korábban soha nem látott mértékű elszaporodásával a visszaéléseket nemhogy megszüntette, hanem inkább elősegítette. 1827-ben visszavonták. vö. MOLNÁR ANDRÁS: Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847. *Levéltári szemle*, 39. (1989) 3. sz. 18–30.

¹⁰Egy statutum csak és kizárólag a tisztújítás vagy követválasztás során tette lehetővé a szavazást Biharban. vö. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) A45 281. 217–317.

¹¹Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. A 1/a 164. k.

¹²MOL A45 281. 217–317.

sebb vezetőivel egyeztetve hozta meg.¹³ Az egyes hivatalokra általában három-öt főt jelöltek, és egy-egy jelölt neve több hivatal estében is felmerült. Ennek megfelelően a kijelölések száma hivatalonként és gyűlésenként is változott. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogyan alakult a kijelölések és a jelölt személyek száma a korszak tisztújításai alatt.

tisztújítás éve	jelöltek száma/jelölések száma
1825	109/213
1828	98/170
1832	96/188
1837	85/160
1841	122/210
1845	124/209

A táblázat adataiból jól kivehető a nemesi társadalom azon részének aránya, amely a hivatali posztokért folyó versenynek valamilyen mértékben a részese volt. A jelöltek száma csupán három alkalommal haladta meg a százat, 1837-ben pedig összesen 85 személy közül választottak. Azok aránya tehát, akik egy-egy alkalommal a jelöltek közé kerültek, a nemesség létszámának mindössze 1% körül mozgott.

A jelöltek számát a jelölések számával összevetve pedig az is láthatóvá válik, hogy egy-egy aspiráns átlagosan legalább két hivatalra pályázott. Érdeemes azonban részletesen is megvizsgálni, hogy kit, hányszor jelöltek egy-egy alkalommal.

jelölés száma	jelöltek száma					
	1825	1828	1832	1837	1841	1845
1	54	58	43	46	69	71
2	30	24	28	22	31	33
3	13	10	24	11	14	12
4	4	3	1	5	6	6
5	5	2	2	4	3	-
6	2	2	1	-	-	6
7	1	1	-	-	-	-

¹³A tanácskozás nem volt részletesen szabályozva, lebonyolítása elsősorban szokásjogon alapult, amely viszont tág értelmezési keretet biztosított. Éppen ezt használta ki 1845-ben Tisza Lajos, amikor az említett tanácskozásra nem hívta meg az ellenzéki vezetőket, így biztosítva, hogy a legfontosabb hivatalok jelöltjei közül rendre kimaradtak a liberális tábor olyan emblematikus figurái, mint Bernáth József korábbi másodalispán és országgyűlési követ. MOL A45 281. 217–317.

Az átlagos értékek mögött elég jelentős szórást fedezhetünk fel, és jól látható, hogy a kijelölések száma egyáltalán nem egyenletesen oszlott meg. A jelölteknek nagyjából fele csak egyszer szerepel, a többi legalább két hivatalra pályázott, de gyakori volt a három-, négyszeri jelölés is, ketten pedig *hét* különböző hivatal elnyeréséért is indultak egyazon tisztújítás alkalmával.

Hasonló kép rajzolódik ki, ha azt vizsgáljuk, hogy adott személy hány tisztújításon került a jelöltek közé.

tisztújítások száma	nevek
1	137
2	62
3	47
4	31
5	10
6	9
összesen	296

Az adatok összesítése után 296 jelölt neve marad, melyből 137-en csak egy alkalommal szerepelnek. A fennmaradókat legalább két esetben jelölték, de kilenc olyan személy is van, akiket minden tisztújításon jelöltek valamely hivatalra.¹⁴ Az egyes tisztújításokat és a vizsgált korszak egészét nézve egyaránt megállapítható tehát, hogy a nemességnek csak egy egészen vékony rétege rendelkezett a hivatalviselés bizonyos formális¹⁵ és/vagy informális feltételeivel, melyek alapján egyáltalán részt vehetett a hivatalokért folyó versengésben.

Az 1825-öt követő időszak ténylegesen megválasztott tisztviselői, a tulajdonképpeni hivatali elit létszáma hasonló arányokat mutat. A vizsgált húsz év 347 hivatali posztját összesen 119 család valamely tagja nyerte el, ami azonban nem jelentette a több mint száz család folyamatos jelenlétét a vármegye politikai-közigazgatási rendszerében. Az évekre bontott adatok segítségével nyomon követhető a tisztikart alkotó családok mozgása, és részben megfejtethők a mögöttük húzódó okok is.

¹⁴ A többszörös jelölés elvileg növelte az esélyeket, de nem minden esetben segítette hivatalhoz a jelöltet. A 296 jelölt közül 110 soha sem nyert hivatal, pedig ezek mintegy 30 %-a egynél több tisztújításon is indult. Nem nyert végül hivatalt a hét jelölést összegyűjtő Sántha György (1825-ben) és Gátsy László (1828-ban) sem.

¹⁵ Továbbra is érvényben volt az 1787-es törvény, mely a legfontosabb hivatalok betöltését jogi végzettséghez kötötte. E feltétel fokozatosan terjedt ki a többi hivatalra is.

év	tisztségek száma	családok száma	előző évhez képest	
1825	57	46	kiesett	bejött
1828	57	47	10	11
1832	55	44	13	10 (9+1*)
1837	58	50	25	31(25+6)
1841	58	48	25	23(9+14)
1845	62	50	23	25(19+6)

*A zárójelben lévő adatok a korábban már szereplő és az először bekerült tisztviselő családokat mutatják.

Az egyes tisztújítások alkalmával rendszeresen mintegy félszáz család képviseltette magát a hivatali karban. Az első nagyobb mértékű „kicserélődés” 1837-ben történt. Ekkor a korábbi tisztikar több mint felét az előző évben hivatalt *nem viselő* családok foglalták el. Feltűnő azonban, hogy a bekerülő családoknak csak kisebbik hányada új a tisztikarban,¹⁶ nagyobbik részük korábban már reprezentáltatta magát. Ennek hátterében egy generációs váltás sejthető: az új tisztikar a korábban hivatalt viselt családok újabb generációjának adta át a helyét, vagyis nem beszélhetünk megújulásról abban az értelemben, hogy új családok jelentek volna meg.

A következő 1841-es tisztújításon viszont látványos elmozdulás történt az új szereplők irányába: az ismét nagyarányú mozgás során az újonnan bekerülők száma majdnem kétszerese lett a már korábban is jelenlévőkének. Egyelőre nem támasztják alá részletes adatok, de feltételezhetően összefüggésben van ez az országos és megyei politikai életben bekövetkezett, liberálisok számára kedvező változásokkal: az 1840-es évek elejét jellemző pezsgő politikai légkör úgy tűnik, a tisztviselői kar megválasztásakor is éreztette hatását.

A következő tisztújítás adatai ugyancsak az időközben bekövetkező változások lenyomataként értelmezhetőek – megváltozott előjellel. A kormány ellentámadása és az adminisztrátori rendszer bevezetése ellentétes irányú elmozdulást eredményezett a tisztikarban is. A kicserélődések száma ismét 50 % körüli, de az arány éppen fordítottja az előzőnek: 19 olyan család került be ismét, akik a korábbi időszakban már viseltek hivatalt, de kimaradtak az előző tisztikarból, és csak 6 újonnan érkező jelenik meg. Az időközben megváltozott körülmények láthatóan egyfajta elégtétel lehetőségét is jelentették a korábban mellőzöttek számára.

¹⁶ A újonnan bekerültekként kezeltek csak a vizsgált időszak határain belül értelmezendők. Az 1825-öt megelőző időszak adatai az erre vonatkozó információkat módosíthatják.

Tisztségek és viselőik

A hivatalok közül a legnagyobb fluktuáció a legnagyobb számú és feladataikat tekintve kevésbé speciális hivatalokat jellemezte. Ebből a szempontból az esküdti hivatal áll az élen: összesen 64 család 80 tagja töltötte be ezt a tisztséget hosszabb-rövidebb ideig. Esküdtnnek lenni az esetek egy részében a hivatali emelkedés első lépcsőfokát jelentette: 29-en itt kezdték karrierjüket és emelkedtek magasabb hivatalokba. Nadányi Ferenc a Szalontai járás negyedik esküdtjeként kezdte 1832-ben, 1841-ben már aladószedő a Belényesi járásban, 1845-ben pedig a Szalontai járás második első alszolgabírójává választották. Ugyancsak az esküdtségből emelkedett a Sárréti járás főszolgabírói tisztségbe az egyedüliként hat alkalommal is megválasztott Miskolczy Károly. Természetesen előfordult az is, hogy az esküdti volt a legmagasabb hivatal, amit valaki megszerezhetett. Nem jutott magasabbra ennél például Sughó László, Szártory Károly vagy Nadányi Albert sem. Valamivel kisebb, de hasonló arányú mozgás látható az alszolgabíró hivatalnál is (47 család 56 tagja töltötte be ezt a posztot).

A különös szakértelmet igénylő hivatalok esetében éppen ellenkező folyamat figyelhető meg. A korszakban számvevőnek összesen három személyt választottak, akik közül Hodossy Miklós kétszer, Budaházy Ferenc pedig háromszor nyerte el a tisztséget. Szintén nem volt jellemző a nagymértékű mozgás a főszolgabírói, házi és hadi pénztárnoki, valamint a főügyési tisztség esetében sem. E tisztségek viselői jellemzően több alkalommal is betöltötték e hivatalokat. Thurzó Jánost háromszor választották meg a Várad járás főszolgabírójává, de Ferdényi Antal, Fényes Károly vagy Fráter Mihály is többször kapott bizalmat ugyanarra a tisztségre. E hivatalok, amelyek ellátása szakértelmet és nem kevés gyakorlati tapasztalatot igényelt, részben az őket segítő „alhivatalokból” nyerték utánpótlásukat. Budaházy Zsigmond kétszer volt particularis perceptor a Sárréti járásban, mielőtt házi főpénztárnokságot nyert 1845-ben. Csanády Ferenc és Lakatos Benedek is hosszú ideig voltak alszolgabírák, mielőtt főszolgabíróvá választották őket.

A legfontosabb hivatalok (alispánok, főjegyző stb.) esetében szintén jelentős váltakozás figyelhető meg. Tisza Lajos kivételével senki sem viselte kétszer az alispáni hivatal, de másodalispánnak és főjegyzőnek is csaknem minden alkalommal új személyt választottak. Ennek hátterében az e hivatalokhoz kapcsolódó *politikai tartalmakat* kell elsősorban figyelembe vennünk. A legfontosabb hivatalokat elnyerő „párt” évekre biztosította befolyását a vármegye életében, így az alispánok és a főjegyző személye minden esetben a pártküzdelmek középpontjában állt. Tisza Lajos 1832-es és 1837-es alispáni kinevezése a megye politikai életének egy-egy meghatározó fordulópontját jelentette. A hivatalok viselésétől alapvetően idegenkedő Beöthy Ödön megválasztása szintén egyértelmű politikai üzenetet hordozott: az

akkor már országos híré liberális követ megválasztásának meghatározó momentuma többek között a konzervatív oldalra sodródó, és időközben főispáni helytartói kinevezést nyert Tisza ellensúlyozása volt. Az 1845-ös tisztújítás legfontosabb kérdése ugyancsak az alispán személye volt: a kormány utasításai szerint eljáró adminisztrátor Bernáth József alispánná történő megválasztásának *megakadályozását* tekintette legfőbb céljának, de hasonló politikai szándék fedezhető fel az akkori főjegyző, Toperczer Ödön leváltása mögött is.

Az erős politikai motiváció egyéb hivatalok esetében is kimutatható. Bizonyára nem véletlen, hogy az 1845-ös „kormánypárti restauráció” az Érmelléki járás főszolgabírói tisztebe éppen a *renegát ellenzéki*ként ismert Okolicsányi Károlyt erőltette. Még inkább igazolódik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a liberális párt akkori vezetőinek számító Bernáth család birtokai az Érmelléki járásban feküdtek.

A hivatalokért folyó küzdelmek természetesen sohasem nélkülözték a politikai tartalmat, és mindig pártharcok köntösében folytak, de az egyes hivatalok nem azonos súllyal estek latba e tekintetben. Az alacsonyabb presztízsű hivataloknál a politikai hovatartozás nem feltétlenül jelentett előnyt, vagy adott esetben hátrányt. Amikor 1845-ben a liberális tisztkart kormánypárti váltotta fel, a közismerten ellenzéki érzelmű ifjú Komlóssy Antal aljegyzői hivatalt nyert, és Thurzó Miklós, aki a kormánypárti adminisztrátor egyik leghangosabb bírálója volt, központi alszolgabíró lett.

A hivatali érvényesülés lehetőségei

A hat tisztújításon betöltött 347 hivatal összességében 186 személy között oszlott meg. A részletes adatok ebben az esetben is jelentős eltéréseket mutatnak, s bizonyos törésvonalakat rajzolnak ki, amelyek alapján kiemelhetők bizonyos jellegzetességek és egy kezdetleges tipológia is felvázolható.

A hivatalviselő családok összesített táblázata (1. melléklet) alapján az látható, hogy bizonyos családok mintegy monopolizálták a vármegye tisztikarát.¹⁷ A legalább három tisztviselőt adó családok aránya mindössze 12%-ra rúgott, de az összes tisztviselő harmada (59 fő) és a megválasztott hivatalok 35%-a az ő soraikból került ki. Közülük is a „legsikeresebb” a Fráter család volt, amely 7 tisztviselőt adott és összesen 15 hivatalt töltött be a reformkori Biharban. Mögöttük nem sokkal elmaradva áll a Lakatos (5/12), a Nadányi (5/9), a Fényes (5/9) és a Miskolczy család (4/14).

¹⁷ Megjegyezendő, hogy az egyes családokat itt tágabb értelemben, egyenes és oldalági le származás alapján különítettük el.

E családok jelenléte tehát folyamatos a hivatali elitben. Jellemzően kevés birtokkal rendelkező, viszonylag népes nemesi famíliák ezek,¹⁸ melyek stratégiája egy általánosan jellemző mintát követve alakult: a fokozatos birtokaprózódástól hajtva a család több tagja értelmiségi pályán haladt előre, s a megyei hivatalok nyújtotta egzisztenciális és anyagi biztonság felé törekedett.¹⁹ A tisztikarban azonban inkább csak számbeli fölényük érvényesült. Egy-két kivételtől eltekintve többségében az alacsonyabb rangú hivatalokban találjuk őket. Lakatos Alajos például soha nem jutott az alszolgabírói hivatalnál magasabbra, a Nadányiak közül is csupán László töltötte be magasabb tisztséget, amikor 1832-ben főszolgabíróvá választották a Sárréti járásban. A család többi tagját az aladószedők és alszolgabírák soraiban találjuk, és a méltán híres Fényes család is elsősorban a hivatali hierarchia ezen részén helyezkedett el. E családok tagjai általában végigjárták a hagyományos „törvényhatósági karrier” lépcsőfokait, fokozatosan emelkedve a ranglétrán. Az egyik legszebb példát erre a karriertípusra a már említett Miskolczy Károly adta, aki 1825-ben második, majd 1828-ban első esküdt a Sárréti járásban, amit második majd első alszolgabírórásg követett ugyanott, mígnem a járás főszolgabírójává választották 1841-ben és 45-ben.

Jól kirajzolható emellett azoknak a köre is, akik a hivatali karrierjüket már eleve magasabb szinten kezdték. Tisza Lajos huszonévesen aljegyzőként kezdte pályafutását, hogy aztán a megye leglátványosabban emelkedő és legbefolyásosabb hivatalviselője legyen.²⁰ Hodossy Miklós szintén korán lépett közpályára, s először számvevőnek, majd főjegyzőnek választották. Ferdényi Antal karrierje főszolgabíróként indult, majd 1832-ben második alispán lett. A hierarchia magasabb fokain mozgó családok általában a megye jobb módú nemes családjai közé tartoztak. Tisza Lajoséhoz mérhető vagyonnal ugyan egyik sem rendelkezett, de többségükben a „bene possessionatus” réteg tagjai közé sorolhatók. Birtokaik nagysága és gazdasági erőforrásaik eleve a birtokos nemesség többsége felé emelték őket (Ferdényi Antal 1841-ben rögzített vagyoni állapota például közel megegyezik a Fényes família nevére összeírt javakkal, Hodossy Miklósé pedig meg is haladta azt). Gazdasági erőfölényük a tisztviselői hierarchiában elfoglalt pozíciójukban is jól tükröződött. Az előbbiektől eltérően ezek családok nem a „menyiség”, hanem a „minőség” révén tartották helyüket a befolyásos politikai szereplők sorában.

¹⁸ A birtokos nemesség soraiban elfoglalt pozíciójukról egy 1841-ben készült vagyoni összeírás ad tájékoztatást. HBML IV. A. 4/c 16.

¹⁹ DOMINKOVITS PÉTER: Hivatalvezető nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848. *Levéltári Szemle*, 41. (1991) 1. sz. 3–18.

²⁰ PETRÓ LEONÁRD: Tisza Lajos, a bihari adminisztrátor. *Bihari Diéta*, 6-7. Berettyóújfalu, 2010.

Korábban már láttuk, hogy a vármegyei nemesség általánosan ismert gazdasági kondícióiból következően csak egy szűk réteg számára jelenthetett reális célkitűzést a hivatali pálya elérése. Az anyagi helyzetnek meghatározó jelentősége volt a hivatali elit formálódását illetően, de akadtak olyan példák is, amelyek áttörve a korábbi lehetőségek falain, az érvényesülésnek a fentiéktől eltérő útját alakították ki.

Toperczer Ödön a Szepességből áttelepült család sarjaként született 1807-ben. A szabadelvű eszmékhez erősen vonzódó ifjú 22 évesen fejezte be tanulmányait a nagyváradi jogi akadémián, és alig volt 30 éves, amikor Bihar vármegye főjegyzőjévé választották. A következő, 1841-es tisztújításon megerősítették hivatalában, s a megyei élet meghatározó személyiségévé vált.²¹ Látványos emelkedésében, sem anyagi lehetőségei, sem kiterjedt családi kapcsolatai nem játszhattak kiemelkedő szerepet, hiszen a család bihari ága nem tartozott a meghatározó birtokos famíliák sorába, és a hivatali elitben sem találkozunk tagjaival. Ödön érvényesülésének útját – egyéni kvalitásain túl – azok a 30-as évek második felében megindult folyamatok nyitották meg, amelyek egyre erősebben kérdőjelezték meg a hagyományos rendi keretek adta kategóriák érvényességét és a vármegyei hivatalokra vonatkozó tradicionális szabályokat, teret engedve a korábbiaktól merőben különböző pályáívek kialakulásának.

A Toperczeréhez hasonló egyéni karrierrek ellenére a hivatali elit zártsága azonban továbbra is jellemző maradt, amit nemesség gazdasági jellegzetességei mellett egyéb tényezők is magyaráznak. Amellett, hogy a hivatalviselők jelentős hányadát egymással szoros, egyenes- vagy oldalági rokonságban lévő családok adták, az elitet alkotó famíliák sorait szövevényes rokoni kapcsolatok fűzték még szorosabbra. Miskolczy Lajos és testvére Károly a tisztikar meghatározó tagjai voltak végig a korszakban, nővérük Rozália révén pedig Hodossy Miklóssal kerültek sógorságba. Szintén szoros rokoni szálak fűzték össze a Beöthyeket a Baranyiakkal és a Csanády famíliával. E kapcsolati háló részletes elemzése a további kutatások egyik fő irányát jelenti, de úgy tűnik, hogy más vármegyékhez hasonlóan,²² Biharban is kiemelkedően fontos szerepet játszottak a hivatali elit formálódásában és jellegének alakulásában.

²¹ FLEISZ JÁNOS: Akik a szabadságot keresték. *Bihari Napló*, 2003. március 15.

²² vö. ÓDOR IMRE: A „hivatali elit” Baranya vármegyében 1711–1813. *Levéltári Szemle*, 45. (1995) 2. sz. 21–34.

1. melléklet

A tisztújítások során megválasztott családok 1825–45

család	hivatalviselők száma	<i>viselt hivatalok száma</i>
Beregszászi	1	1
Bessenyei	1	1
Borbola	1	1
Boros	1	1
Böszörményi	1	1
Csengery	1	1
Derzsi	1	1
Detrich	1	1
Dobsa	1	1
Dömsödy	1	1
Drágos	1	1
Draveczky	1	1
Farkas	1	1
Gaszner	1	1
Gedeon	1	1
Govrik	1	1
Gulácsy	1	1
Hegyi	1	1
Honapy	1	1
Jakab	1	1
Jósa	1	1
Juricskay	1	1
Kalotay	1	1
Kecskés	1	1
Kosztá	1	1
Középešsy	1	1
Kuthy	1	1
Laky	1	1
Mihályi	1	1

Mittermüller	1	1
Molnár	1	1
Nagy	1	1
Neuman	1	1
Noszlopy	1	1
Ónody	1	1
Pappszász	1	1
Poroszlai	1	1
Sárközy	1	1
Selmeczy	1	1
Servánszky	1	1
Simonffy	1	1
Stepanovits	1	1
Sulyok	1	1
Szakáll	1	1
Szarka	1	1
Szóllósy	1	1
Tar	1	1
Tőkés	1	1
Török	1	1
Vidovich	1	1
Csapó	1	2
Darvai	1	2
Fónyad	1	2
Hankovits	1	2
Klobusiczky	1	2
Lovassy	1	2
Medve	1	2
Muraközy	1	2
Nagy	1	2
Okolicsányi	1	2
Porubszky	1	2
Sombory	1	2
Szártory	1	2

Interdiszciplinaritás a régiónkutatásban I.

Szentgyörgyi	1	2
Végh	1	2
Verner	1	2
Bartsay	1	3
Csotka	1	3
Géczy	1	3
Hodosy	1	3
Kiss	1	3
Lestyán	1	3
Mág	1	3
Olasz	1	3
Stepán	1	3
Szerdahelyi	1	3
Vinkler	1	3
Ambrus	1	4
Oláh	1	4
Sissáry	1	4
Stacho	1	4
Szent-Iványi	1	4
Tisza	1	4
Vincze	1	4
Péchy	2	1
Beöthy	2	2
Csiffy	2	2
Dluholoczky	2	2
Bernáth	2	3
Ercsey	2	3
Sántha	2	3
Sughó	2	3
Szacsvay	2	3
Szervánszky	2	3
Baranyi	2	4
Bölönyi	2	4
Hrabovszky	2	4

Kazinczy	2	4
Reviczky	2	4
Beliczay	2	5
Gázszy	2	5
Jakabfy	2	5
Ferdényi	2	6
Kováts	2	7
Bige	3	5
Komlossy	3	3
Toperczer	3	4
Dobozy	3	5
Csanády	3	6
Szilágyi	3	7
Tokody	3	7
Bagossy	4	6
Budaházy	4	9
Thurzó	4	10
Miskolczy	4	14
Fényes	5	9
Nadányi	5	9
Lakatos (csik szent-simoni)	5	12
Fráter	7	15

SZENDREI ÁKOS

Politikai életrajz és várostörténet összefüggései
Justh Gyula és Makó példáján*

Egy régió, vagy egy város történetének, fejlődésének meghatározó elemévé válhatnak a helyi politikai élet szereplői, különösen, ha adott esetben a helyi politikus az országos politikában is fontos tényezőnek számít. A dualizmus korában Justh Gyula neve és Makóé a képviselőválasztások során elválaszthatatlanul összeforrt. Justh 1884-től haláláig, 1917-ig megszakítás nélkül tagja volt a dualizmuskori törvényhozásnak, nyolc alkalommal szerzett képviselői mandátumot és az 1892-es ciklustól eltekintve mindig a csanádi megyeszékhely képviselőjét látta el.

Makó a 19. század második felében, közigazgatási helyzetének stabilizálását követően¹ – főként a modern monokultúrák agrártermelésre és az erre épülő kereskedelemre alapozva – jelentős gazdasági-társadalmi fejlődésen ment keresztül. A korszakban Csanád vármegye székhelye volt, az 1871. évi. 18. tc. szerint a rendezett tanácsú városok sorába tartozott. Népessége 1880-ban haladta meg a 30 ezer főt. Az Alföldön nem szokatlan, hogy a nagy lélekszám nem párosult a település urbanizált jellegével, s míg hasonló népességgel rendelkező városok akár régióközponti szerepet is betölthettek a korban (pl. Kolozsvár, Kassa, Brassó), Makó funkciója és szerepe alapján az ún. „megyeközpont” és a „középváros” hierarchikus kategóriák között helyezkedett el.²

*A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹Makó 1860-tól ismételten a közigazgatási önállóságát visszacapott Csanád vármegye székhelye volt. Ezt megelőzően 1853–1860 között Csanádot Békés megyéhez csatolták, kialakítva a Gyula központú Békés-Csanád vármegyét. Makó városa a provizórium idején elvesztett rendezett tanácsú városi jogállását 1870-ben nyerte vissza. Erről bővebben MARJANUCZ LÁSZLÓ: Közigazgatás és városgazdálkodás. *Makó története 1849-1920*. Szerk.: SZABÓ FERENC. Makó, 2002. 109–149.

²BELUSZKY PÁL–GYÖRI RÓBERT: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest-Pécs, 2005. 195. Beluszky Pál megállapítása szerint Makó azon 11 megyeszékhely (Sepsiszentgyörgy, Fogaras, Csíkszereda, Szentes, Ipolyság, Dicsőszentmárton, Liptószentmiklós, Túrócszentmárton, Aranyosmarót, Nagyszőlős, Magyaróvár, Alsókubin) közé tartozik, amely funkció és szerep alapján nem kerül a megyeközpontok közé. Partium és részben a Tiszántúl

	Makó	Kassa	Kolozsvár	Miskolc	Pécs	Brassó
1869	27759	21742	26638	21535	23863	27766
1881	30063	26097	30363	24319	28702	29584
1890	32663	28884	35855	30408	34067	30739
1900	33720	35586	46670	40833	42252	34511
1910	34918	40476	58481	49182	47844	38999

1. táblázat.³ Makó népességének összehasonlítása más városokkal 1869–1910

Népességéből és városhierarchiai mutatójából adódóan, Makó – a dualizmus alatt is hatályban lévő 1848. évi 5. tc. értelmében – egy országgyűlési képviselővel rendelkezett, tehát választójogi értelemben „önálló képviselőválasztási joggal felruházott, de törvényhatósági joggal nem bíró város” volt.⁴ A makói választójoggal rendelkező polgárság – amely a korszakban 1400–2200 fő körül mozgott – a város lakosságának kb. 5–6%-át tette ki, tehát nagyjából az országos átlagnak felelt meg. A város választóinak legnagyobb része az agrár- és ipari kispolgárság köréből került ki, amelyben fontos tényezőként szerepelt a városi társadalom kb. 5–6%-át alkotó zsidóság.⁵ A választójog szempontjából szintén számottevő volt a város külterületén élő tanyasi gazdák létszáma is, amely a teljes népesség kb. 35%-ra tehető.⁶

	Felirati Párt/Deák-párt	Balközép Párt
1861	Náday Tamás (egységes felkiáltással)	-
1865	Náday Tamás 200 Farágy Ferenc 377	Dobsa Lajos
1869	Baross Sándor	Dobsa Lajos
1872	-	Bánffy Gyula 38 Dobsa Lajos 1555
1875	-	Ragályi Ferdinánd (visszalépett)
1875	-	Széll György (egyhangúlag)
1878	Pozsonyi Ferenc 267	Széll György 523
1881	-	Széll György (egyhangúlag)

2. táblázat. Makói képviselőválasztások 1861–1881

közigazgatási helyzetéről és központjairól lásd SZILÁGYI FERENC: *A Partium közigazgatási földrajza*. PhD disszertáció. DE TTK, 2008. 53–59.

³A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I. Bp., 1912.

⁴A törvény általában így rendelkezett a rendezett tanácsú városokkal kapcsolatban, de Makó egy fős parlamenti mandátuma a hasonló vagy kevesebb népességű, szintén rtv. joggal rendelkező Brassó, Nagyszeben, vagy a 90-es évekig hasonló népességű Miskolc (1907-ben kapott tjt. jogot) és néhány hasonló méretű törvényhatósági jogú város (pl. Marosvásárhely, ill. a 90-es évekig hasonló népességű Kolozsvár) két mandátuma mellett már komoly választásföldrajzi kérdéseket vethet fel.

⁵Az 1910-es népszámlálás szerint Makón 1928 izraelita élt. 1910. évi népszámlálás I. 342.

⁶Az 1910-es népszámlálás szerint az akkor Makón élő 34918 főből 7724 fő a város külterületén és 3440 fő a szintén külső területnek számító Honvéd kerületben élt. 1910. évi népszámlálás I. 607–608.

A makói választók a kiegyezés és az első világháború között eltelt fél évszázadban tapasztalható politikai beállítottsága – országgyűlési képviselő-választási voksaik alapján – egyértelműen a parlamenti ellenzék irányába orientálódott. Ez a viszonylag kiszámítható támogatottság még a közjogi ellenzék bázisterületének számító Alföldön is kimagasló eredménynek tekinthető, ha pedig figyelembe vesszük, hogy a megye másik két választókerülete politikai hovatartozás szempontjából vagy kormánypártinak (Battonya), vagy pedig teljességgel kétesélyesnek számított (Nagylak), minden bizonnyal arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a jelenség nem választható el Justh Gyula szerepvállalásától.

Makó 1861-ben megválasztott országgyűlési képviselője a korábbi, reformkori ellenzékiisége miatt bizalmat kapott Návay Tamás⁷ volt, aki a Felirati Párt táborában foglalt helyet. Az 1865-ös választás során Návay ellenében Faragó Ferenc korábbi polgármester szerzett többséget, de az a sajátos helyzet állt fent, hogy mindkét jelölt a Felirati Párt támogatásával indult. Ezt követően a város képviselői – az 1892-es választástól eltekintve – minden esetben az ellenzék táborából kerültek ki.⁸ Az 1869-es és 1872-es választás alkalmával a balközéphez tartozó Dobsa Lajost⁹ választották képviselőnek. Az 1870-es évek közepének pártalakulásait követően három választáson: 1875-ben, 1878-ban és 1881-ben Széll György lett Makó képviselője, aki a Függetlenségi Pártban foglalt helyet, s az ott később kialakuló antiszemita szárny, majd az önálló Antiszemita Párt egyik meghatározó alakja lett. Széll a későbbiekben még több alkalommal fellépett a képviselőválasztásokon, de ott minden esetben alulmaradt, a századforduló időszakában pedig Makó polgármesteri tisztét töltötte be.

Az 1880-as évek elején a megyei, majd a városi politikai elit egyik meghatározó alakja lett Justh Gyula, akit az 1881-es választáson jelöltek első alkalommal országgyűlési képviselőnek. Az ekkor 31 éves, regionális szinten elismert ellenzéki politikus a 48-as Párt vezetőjének, Irányi Dánielnek a felkérésére¹⁰ a Csanád megyei Battonya kerületében indult a választáson.

⁷Návay Tamás (1810–1879) az 1832-es és az 1839-es országgyűlésen Csanád vármegye követe volt, majd 1842-től alispán lett a megyében. 1848–49-ben főispánként és kormánybiztosként ténykedett, azt követően perbe fogták, évekig rendőri megfigyelés alatt állt, birtokait elkobozták, amit később visszakapott. A 60-as években mint a Felirati Párt helyi vezetője lépett fel, majd 1867-től ismét a megye főispánja lett.

⁸Az 1875-előtti makói választásokról bővebben lásd RUSZOLY JÓZSEF: Az országgyűlési népképviselőlet kezdetei Csanád vármegyében (1848–1875). *Tanulmányok Csongrád Megye történetéből*. Szerk.: FARKAS JÓZSEF. Szeged, 1978. 163–265.

⁹Dobsa Lajos (1824–1902) birtokos nemesi családból származó színész, drámaíró. A szabadságharc időszakában kormánybiztosként tevékenykedett, a kiegyezést követően a Balközép-párt tagja volt.

¹⁰Irányi Dániel 1881. június 2-án kelt levele Justh Gyulához. Magyar Országos Levéltár Justh Gyula hagyatéka (X5095) B.b. I/12. 14540. Irányi felkérése, a pártelnök nagy tájékozottságá-

Battonya az ellenzék szempontjából nem tartozott a könnyen megszerezhető mandátumok közzé, hiszen 1861-től áttekintve a választásokat, egyszer sem nyert 48-as politikus a kerületben. A battonyai kerület a későbbiekben is a 67-es politika fellegrájának számított, 48-as jelölt csak az 1910-es választások alkalmával szerzett mandátumot. A korábbi választások ellenére az *Egyetértés* – amely az országos napilapok közül a leginkább figyelemmel kísért a választások csanádi történéseit – több, 1881. júniusi tudósításában¹¹ a kormánypárti Wasmer Adolf báróval szemben fellépő Justhot tartotta a képviselőválasztás esélyesének. Sőt, a szerkesztőségi cikkben a napilap kissé elragadtatva magát, nagy ívű és sikeres politikai pályát jósolt az országos politikába épp csak betekintésre váró Justh Gyulának: „*Valóban az első fellépése után ítélve kerületünk büszkeségére, pártunknak és hazánknak idővel még nagy hasznára válik, ha e szép jövőt ígérő fiatal erőt a törvényhozásba beküldenünk sikerül.*”¹²

Az első választási fellépés alkalmával Justh a parlamenti ellenzék országos közjogi programját előtérbe állítva, az önálló magyar hadsereg mellett kötelezte el magát. Az önálló magyar hadsereg kérdése ebben az esetben különösen találó programpont volt, hiszen Wasmer – a főispán által nyíltan támogatott szabadelvű jelölt – a közös hadsereg osztrák származású nyugalmazott főtisztje volt.¹³ Justh 1881-es fellépését a parlamenti közjogi ellenzék mindkét áramlata, a Függetlenségi Párt és a 48-as Párt egyaránt támogatta. A pártvezetők közül Irányi Dániel és Thaly Kálmán is kortes levélben állt ki a fiatal politikus mellett. Az általános közjogi programon túl azonban megmutatkozott Justh felfogásának „praktikus” oldala is, hiszen egy térség országos képviseletére vállalkozva, nem tekintett el a regionális kérdések felvetésétől sem. Ezek közül a hangsúlyt a telepítvényes községi földek örökváltságának, ill. a természetes vizek és belvizek szabályozásának követelésére helyezte. A helyi adottságokra azonban más tekintetben is kitért. A nemzetiségi kérdés terén leszögezte, hogy a kulturális és gazdasági érdekazonosság talaján kívánja a megoldást. Közvetlenül a választás után az *Egyetértés* Justh mandátumszerzéséről írt, de később már Wasmer Adolfot jelölte befutóként.¹⁴ A

ról ad tanúbizonyságot, hiszen Justh nem csupán megbízható embere az ellenzéknek a battonyai járásban, hanem a térség egyik nagybirtokosa is. Így mindenesetre – részben saját birtokán – még viszonylag fiatalon is valóban eséllyel nézett a választások elé.

¹¹Egyetértés 1881. június 9. 2. *Választási mozgalmak*, ill. Egyetértés 1881. június 19. *Melléklet. Választási mozgalmak*.

¹²Egyetértés 1881. június 20. 1. *Választási mozgalmak*.

¹³*Országgyűlési almanach* 1886. Szerk.: HALÁSZ SÁNDOR. Bp., 1886. 198.

¹⁴Egyetértés 1881. június 26. 2., ill. Egyetértés 1881. június 27. 1.

kormánypárt kis különbséggel (540:490)¹⁵, valószínűsíthetően a telepítvényes községek szavazóinak befolyásolásával nyerte meg a helyi választást.¹⁶

Közvetlenül az 1881-es képviselőválasztást követő időszakban került sor a Csanád megyei közjogi ellenzék hivatalos megszervezésére. A hagyományosan ellenzéki Makó mellett a nagylaki járás ekkor küldött először 48-as képviselőt a parlamentbe és ez a regionális célok összehangolhatóságát eredményezte. A parlamenti mandátumot szerzett megyei képviselők: Széll György (Makó) és Becker János (Nagylak), valamint a Battonyán elbukott, de a csanádi törvényhatósági bizottságban helyet kapó Justh Gyula¹⁷ közös felhívást terjesztettek a megyei választók elé, amivel a megyében korábban tapasztalható „visszaélések megszüntetését” és a politikai élet „fölfriessítését” célozták meg.¹⁸ Justh és Széll pártazonosságuk ellenére fennálló politikai ellentéte, amelyet főként Széll antiszemitizmusa élezett ki, már ekkor megmutatkozott.

Az 1881-es törvényhatósági ciklus végére a megyei függetlenségek vezetője az ekkor battonyai pártelnökként működő Justh lett. Jelzésértékű, hogy az 1884-es makói március 15-e „főszereplője” már ő volt¹⁹, és az is eldőlt, hogy a párt 1884 júniusában a makói mandátum megszerzésére Széll György helyett őt fogja támogatni.²⁰ A szomszédos vármegye lapja, az *Arad és Vidéke* így kommentálta az eseményeket: „*Justh Gyula megérdemli azt a bizalmat amelyet tanúsít iránta Csanádmegye székhelye. Mert ha valaki Csanádmegyében függetlenségi elvek mellett s azok szellemében rendíthetetlen kitartással, törhetlen erélylyel (sic!), fáradságot s áldozatkészséget nem kímélve harcolt – úgy az legelső sorban Justh Gyula a megyei közügyek ezen tevékeny lelke, esze, bajnoka. (...) Ő nem kímél fáradságot, hogy megvédelmezze az igaz ügyet s leálcázza a jogtalanságot. Jellemszilárdsága, erélye és tehetsége egyaránt biztosíték erre (...)*”.²¹ Tavasszal a választási előkészület időszakában Justh egyeztetést folytatott Mocsáry Lajossal, a Függetlenségi Párt országos elnökével Aradon.²² A szabadelvűek Tanárky Gedeont – a

¹⁵Választási jegyzőkönyv, Makó 1881. július 29. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.I/13. 14540.

¹⁶Egyetértés 1881. június 24. *Melléklet. Választási mozgalmak.*

¹⁷Justh 1881-től választásról-választásra bekerült a Csanád megyei törvényhatósági bizottságba, ill. több alkalommal a közigazgatási bizottságba, előbb a battonyai járás, majd a 80-as évek közepétől a makói II. vagy V. kerület képviselőjeként. A 80-as évek második felétől rendszeresen városi képviselőnek is megválasztották. Helyi képviselői pozícióit országgyűlési képviselősege mellett (szolnoki képviselősegekor is!) hatékonyan látta el, a megye és a város testületeinek egyik legaktívabb tagja volt.

¹⁸Szerk. SZABÓ: i.m., 81.

¹⁹Arad és Vidéke 1884. március 18. 2. *Március 15-dike Csanádmegyében.*

²⁰Arad és Vidéke 1884. április 5. 1. *Csanádmegye.*

²¹Arad és Vidéke 1884. április 19. 1. *Justh Gyula.*

²²Egyetértés 1884. április 7. 1.

kultuszminisztérium államtitkárát – támogatták, aki nagy eséllyel indult a választáson, hiszen Justhnak nem csak vele kellett megküzdenie, hanem a korábbi függetlenségi képviselővel, az antiszemita Széll Györggyel is.²³

A választási kampány időszakára Justh sikeresen megszerezte a Függetlenségi Párt országos vezetésének támogatását, s programbeszéde alkalmával Mocsáry Lajos – aki a kampány alatt háromszor kereste fel Makót – és Orbán Balázs is megjelent a városban.²⁴ A párt vezetői kiálltak Justh mellett, és beszédükben hangsúlyozták, hogy Széll Györgyöt, antiszemita politikája miatt nem támogatják a továbbiakban. Az *Egyetértés* így írt erről: „Ők úgy-mond a szabadság, egyenlőség, testvériség hívei Kossuth Lajos tanácsát követve küzdenek a jogegyenlőség (...) mellett, békében akarnak élni Makó minden polgárával, (...) tartozzék az bármely felekezethez”.²⁵ Justh programismertetésekor természetesen kitért az általános függetlenségi elvekre, az országos pénzügyi helyzetre, a közösügyi törvény megváltoztatásának, a magyar hadsereg és az önálló bank felállításának szükségességére, valamint a vámszövetség és a delegáció eltörlésére.²⁶

A legnagyobb sikert azonban ekkor is a helyi viszonyok elemzésével aratta. Kivitelezhetetlen kormánypárti választási fogásnak ítélte azt a felvételt, miszerint Makó ellenzéki győzelem esetén elveszítheti megyeszékhelyi rangját: „Csanádmegyét ijesztgetik, hogy felosztatják a megyét, ha nem a kormánypártra szavaz. Aradot biztatják, hogy a battyonyai és kovácsházi járást hozzácsatolják, ha Falk (Falk Miksa –Sz.Á.) lesz a követe.”²⁷ A városi hatóságok kormánytámogató magatartása ellenére (választói névjegyzék szubjektív összeállítása, visszatartása, stb.)²⁸ a függetlenségi ellenzék a csanádi megyeszékhelyen nagy támogatással rendelkezett. A választás végeredményéről az *Egyetértés* így számolt be: „1761 összeírt szavazó közül szavazott 1449, ebből Justh Gyula függetlenségi párti, tornyai birtokos kapott 804, Tanárky Gedeon szabadelvű párti 546 és Széll György antiszemita

²³A választási mozgalom elszántságát jellemzi, hogy Széllnek – aki korábban tizenkét éven keresztül volt ellenzéki képviselő – olyan, később megcáfolt kijelentést tulajdonítottak, miszerint elfogadhatóbbnak tartja a kormánypárti jelölt győzelmét, mint Justh mandátumszerzését. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Széll kampányában egyaránt hevesen támadta Mocsáry pártját és a kormánypártot is. *Egyetértés* 1884. április 21. 1. A városba látogató – antiszemita pártvezér – Verhovayt Gyulát, aki kiállt Széll programja mellett, kitoloncolták Makóról. *Egyetértés* 1884. június 15. 1., ill. *Egyetértés* 1884. június 16. 1.

²⁴*Egyetértés* 1884. április 20. 1–2.

²⁵*Egyetértés* 1884. április 21. 1. *Választási mozgalmak*.

²⁶Arad és Vidéke 1884. április 22. 1–2. *A makói függetlenségi párt értekezlete*.

²⁷*Egyetértés* 1884. április 21. 1. Csanád megye megszüntetésének lehetősége nem volt teljesen alaptalan, ui. néhány évvel később, az 1886-os megyerendezéskor az ország egyik legkisebb területű és legkisebb népességű megyéjeként vita folyt a törvényhatóság megszüntetéséről.

²⁸*Egyetértés* 1884. június 6. 2.

volt képviselő 99 szavazatot. Így tehát Justh Gyula függetlenségi párti általános szavazattöbbséggel megválasztott”.²⁹ Justh a választási kampány során függetlenségi programmal lépett fel, és így szerzett képviselői mandátumot. A parlamenti ciklus elején a Függetlenségi Párt és a 48-as Párt Irányi Dániel vezetése alatt Negyvennyolcas Függetlenségi Párt néven egyesült, Justh – aki a fúzió előkészítésében nem vállalt vezető szerepet – a továbbiakban az így kialakult frakcióban politizált.

Justh első parlamenti ciklusában megtartotta a pártvezetés bizalmát, és az 1887. évi választás előkészületekor már nem volt kétséges, hogy pártja ismét őt kívánja Makón felléptetni. Fő ellenfele ezúttal Széll György volt, akit továbbra is az országos szinten megerősödött antiszemita támogatottak. A közjogi ellenzék a dualizmus elmúlt húsz éve során kellőképpen kiépítette makói háttérét, amelyet korábban a Függetlenségi Párt, az elmúlt ciklusban pedig a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt megszervezése még inkább elmélyített. Ennek eredményeként az 1880-as évek közepére a makói kormánypárt a korábbiakhoz, ill. a megye nagylaki és battonyai járásaihoz képest (ahol a kormánypárt erősödésének lehetünk tanúi) nem működött hatékonyan. Szembetűnő jel volt, hogy az 1887-es választás során a Szabadelvű Párt nem állított jelöltet a kerületben, noha az (a már megszokott két ellenzéki jelölt mellett) számottevő eséllyel rendelkezett volna. Justh választási beszámolója – amely több mint tízezer ember jelenlétében zajlott le³⁰ – a konkrét gazdasági helyzetértékelésen túl, a dualizmus elmúlt bő másfél évtizedének ellenzéki megítélését vázolta föl, s túlmutatott a korban szokásos választási kortesbeszédnek színvonalán. Így értékelte a kiegyezés tartalmát: „Mikor a nemzet 67-ben megcsinálta a szerencsétlen kiegyezést Ausztriával (...) Deák Ferenc azt mondta, hogy fogadja el a nemzet a kiegyezést mert az lépcső lesz Magyarország függetlenségéhez. És lám alig 20 év telt el a közösüges kiegyezés óta és fájdalmasan kell tapasztalnunk, hogy (...) akkor a nemzet egy oly leejtőre lépett, melyen folyton alább és alább szállunk.”³¹ Beszéde másik fontos részében az aktuális kormány bírálata helyezett a hangsúlyt: „Az a kormány, melynek feje 7 éven át ellenezte a 67-iki kiegyezést, a helyett hogy a nemzet önrendelkezési jogát tágította volna, a közösügyek számát szaporította (...), Ausztriával a kapcsolatot még szorosabbra fűzte. Egyfelől ott építik a milliókba kerülő országházat, Boszniára elköltünk milliókat, a főispánnak fizetését fölemelik, másfelől van Magyarországon 1500 község iskola nélkül, a néptanítók, a polgári iskola tanárai

²⁹Egyetértés 1884. június 15. 2. A mai választások.

³⁰Egyetértés 1887. május 31. 1. Választási mozgalmak.

³¹Árad és Vidék 1887. május 30. Melléklet. Justh Gyula beszámoló beszédének részletes tartalma.

koplalnak. Pedig tudhatnák az intéző körök, hogy Magyarországon a kulturális kérdés, egyszersmind nemzeti kérdés.”³²

A választás – melynek során Justh 713, Széll pedig 496 szavazatot gyűjtött – ezúttal sajátos körülmény nélkül zajlott le.³³ A nagyarányú győzelem ellenére érdemes megjegyezni, hogy Justh az 1884-es választáshoz képest majdnem száz szavazattal kevesebbet gyűjtött és Széll majdcsak négyszázzal többet. Nagy volt a választójoggal rendelkező, de a választástól távolmaradó polgárok száma is, hiszen a város szavazásra jogosult polgárainak közel fele nem élt választójogával. A választás sajátossága, miszerint egy 48-as és egy korábbi 48-as képviselő lépett fel egymás ellen, arra enged következtetni, hogy a voksoláskor távolmaradtak nagy része valószínűsíthetően a kormánypárti szavazótáborba tartozott.

Az 1892-es választás Csanád megyében különösen nagy kormánypárti előkészülettel zajlott, hiszen az egy évvel korábbi véres battonyai agrármunkás „zendülés” nagy kihatással volt a térségre.³⁴ A makói szabadelvű vezetők, Meskó Sándor alispán, Major Miklós polgármester, és – a visszaéléseiről és „basáskodásáról” elhíresült – Cseresnyés János rendőrkapitány az ellenzék fellépését meddőnek látták, és a város fejlődése elé vetett akadályként kezelték. A helyi lapok közül a *Maros* és a *Makói Hírlap* a függetlenségi politika legfőbb bírálója volt. A város – ellenzéki képviselők alatt eltöltött – több mint két évtizedes sérelmeit a jelenlegi kampányban kívánták kamatoztatni. A fő célpont természetesen Justh volt. A *Makói Hírlap* közvéleményformáló fellépését szemlélítve: „Mikor hidat csináltunk, ellene szavazott (ti. Justh Gyula). Mikor a vasút létesítésén fáradoztunk, mindent elkövetett a korszakot alkotó intézmény megghiúsítására. Mikor iskoláinkra kellett áldoznunk, rideg elutasító állást foglalt. Mikor az ártézi kútért küzdötünk, háromszor győzött le.”³⁵ A Szabadelvű Párt céljának eléréséért Makón előbb a korábbi belügyminisztert, gróf Teleki Gézát³⁶ kívánta indítani, majd

³²Arad és Vidék 1887. május 30. *Melléklet. Justh Gyula beszámoló beszédének részletes tartalma.*

³³Szerk. SZABÓ: i.m., 82.

³⁴A nagy csendőri erővel megtorolt 1891. május 1-i orosházi szegényparaszt tüntetést követően június 21-én Battonyán történt hasonló megmozdulás, ahol a csendőri sortűznek 5 halálos áldozata volt. Az agrárszocialista mozgalom regionális elterjedése miatt a térségben tartani lehetett az aratósztrájkok, a nagybirtokok, ill. a hatóság elleni akciók megismétlődésétől és kiszélesedésétől. Ennek hatására Csanád megyében megerősítették a karhatalmi erőket. A megerősített csendőrség és rendőrség mellett Makóra egy század katonaság kivezénylését is elrendelték. A „viharsarki” agrárszocialista mozgalom az 1890-es évek elejétől több mint egy évtizeden keresztül a rendszeresen fellépő, megoldatlan társadalmi problémák közé tartozott. Bővebben a témáról SZABÓ ISTVÁN: *A magyar parasztság története*. Bp., 1940. és SIMON PÉTER: *A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmai 1891-1907*. Bp., 1953.

³⁵Makói Hírlap 1892. január 31. 3.

³⁶Makói Hírlap 1892. január 10. 2. *Választási mozgalom.*

Meskó József³⁷ alispánt hirdette ki jelöltnek, végül azonban gróf Teleki Józsefet támogatta a választáson.³⁸ Teleki programjában főként a helyi kérdések megoldására koncentrált: elképzelései közt megyei árvaház, főgimnázium, kaszárnya létesítése, a vasúti összeköttetés bővítése és a piactér modernizálása egyaránt szerepelt.

A szavazást megelőzően mind az országos, mind pedig a helyi lapok – főleg ismételten az *Egyetértés*³⁹ és az *Arad és Vidéke* – a kormánypárt győzelmét teljesen irreálisnak tartották. Az aradi újságban ezt olvashatjuk: „A makói kerületben Justh Gyula ellen nagy hírhóval megindított mesterkedések teljesen kudarcot vallottak, úgy hogy neki végül is komoly ellenjelöltje nem maradt, s megválasztása ellen már most komoly akadály nem gördülhet.”⁴⁰ Szintén ezt támasztja alá Mérey-Horváth Károly Justhnak írott levele is, aki szintén biztosra vette a függetlenségi párt sikerét.⁴¹ Az előbbieket és H. Szabó Imre visszaemlékezése alapján mondhatjuk, hogy a Justh mellett korteskedők nem számoltak az ellenfél esélyével, meglehetősen könnyelműen vették a választási előkészületeket.⁴² Justh a makói kampánybeszédére meg kívánta hívni Eötvös Károlyt is, aki azonban levélben mondta le a találkozót, nagyszámú kötelezettségei miatt.⁴³ A függetlenségi párt ezúttal a hagyományos makói főtéri programbeszéd mellett a környező tanyákon, az igási és rákosi csárdákban is vázolta programját.⁴⁴ Beszédében Justh a fő hangsúlyt a kormány tehetetlenségére helyezte, amit a 2/3-os többség ellenére a Ház idő előtti, mi több, a költségvetés megszavazása előtti feloszlásával igazolni látott.⁴⁵ A választás során a várakozások ellenére 880:814 arányban Teleki szerzett mandátumot.⁴⁶ Érdemes rávilágítani, hogy Justh az elvesztett 1892-es választás során 101 szavazattal többet kapott, mint az 1887-es győzelem alkalmával, amelynek magyarázata vélhetően arra vezethető vissza, hogy az előző választáson nem voksolt polgárok nagy része ekkor a kormánypárt jelöltjére adta szavazatát.

³⁷Makói Hírlap 1892. január 11. 1. *A szabadelvű párt jelöltje.*

³⁸Arad és Vidéke 1892. január 18. 2. és Makói Hírlap 1892. január 20. 2. Teleki József neve nem volt ismeretlen a makóiak előtt, hiszen hasonló nevű nagybátyja 1827-1830 között a megye főispánja volt.

³⁹Egyetértés 1892. január 18. 5.

⁴⁰Arad és Vidéke 1892. január 24. 2.

⁴¹Mérey-Horváth Károly levele Justh Gyulának. 1892. január 5. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.I/77. 14540.

⁴²Marosvidék, 1928. december 25. 4. H. SZABÓ IMRE: *Politikusok, írók, művészek Akik Csánád megyéből indultak el.*

⁴³Eötvös Károly levele Justh Gyulához. 1892. január 14. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.I/83. 14540.

⁴⁴Makói Hírlap 1892. január 28.2. *Választási mozgalmak.*

⁴⁵Makói Hírlap 1892. január 21. 1-2. *A függetlenségi párt napja.*

⁴⁶Egyetértés 1892. január 29. 4.

Az elbukott választást követően a makói függetlenségi párt kormánypárti visszaélésekre hivatkozva vizsgálatot követelt.⁴⁷ A választás körülményeit, különösen mert az elnök kétszer is felfüggesztette azt, a képviselőház vizsgálat alá vonta, de a bizottság Bánffy Dezső leendő házelnök felszólalásának hatására – csekély szótöbbséggel – Teleki javára döntött.⁴⁸

Az 1892-es makói kudarc ellenére Justh a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt egyik alelnökeként nem maradhatott képviselői mandátum nélkül. Már a választás másnapján elindult a kombináció, hogy Justh hol szerepelhet a legnagyobb eséllyel a pótválasztáson.⁴⁹ Az első variáció szerint Justh, a három választást (Poroszló, Csorna, Győrsziget) is megnyert Csávolszky Lajos győrszigeti kerületében indult volna⁵⁰, végül Polónyi Géza két választókerülete (Szoboszló, Szolnok) közül a szolnokiban szerzett mandátumot, ellenjelölt nélkül.⁵¹ Justh szolnoki kampányára a párt országos vezetői közül Polónyi és Thaly Kálmán is elkísérte. A szolnoki választási sikere ellenére Justh és Makó kapcsolata nem lett másodrendű, mondhatjuk, Justh szolnoki képviselő léte is inkább makói maradt. Erre kellőképpen rávilágít, hogy már a megválasztás előtt, februárban K. Kiss Péter makói függetlenségi vezető arra kérte Justhot, hogy, ha Szolnokon sikerrel megválasztják, március 15-én jöjjön Makóra beszédet mondani.⁵²

Az 1892-es parlamenti ciklus során Justh népszerűsége tovább nőtt – főként az egyházpolitikai vitában tanúsított fellépése kapcsán –, az ország legismertebb politikusai között tartották számon és ennek eredményeként kitégultak politikai lehetőségei a képviselői mandátumszerzés terén is. Ennek megfelelően az 1896-os választás alkalmával már nem csak Makó kívánta jelöltként felléptetni. Első alkalommal akkori választókerületében, Szolnokon kérték fel jelöltségre⁵³, majd a Komárom vármegyei Nagyigmánd választókerülete⁵⁴ is indítani akarta, ám végül ismét kizárólag Makón indult a választáson. (Az 1896-os választás során Szolnokon a szabadelvű Kiss Ferenc, Nagyigmádon pedig a függetlenségi Thaly Ferenc szerzett mandátumot.⁵⁵) Az egy választókerületben történő jelöltségvállalás elég szokatlan

⁴⁷Egyetértés 1892. február 7. 2. *Képviselőválasztások*.

⁴⁸Arad és Vidéke 1892. március 6. 2. *A makói választáshoz*. Makói Hírlap 1892. február 29. 2–3. *A makói mandátum*.

⁴⁹Krausz József levele Justh Gyulának. 1892. január 31. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.I/85. 14540.

⁵⁰Arad és Vidéke 1892. február 9. 1. *A kettős kerületek*.

⁵¹Víg Jenő levele Justh Gyulának 1892. március 4. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.I/89. 14540.

⁵²K. Kiss Péter levele Justh Gyulának. 1892. február 6. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.I/86. 14540.

⁵³Egyetértés 1896. október 5. 2. *Választási mozgalmak*.

⁵⁴Egyetértés 1896. október 15. 2. *Választási mozgalmak*.

⁵⁵Országgyűlési almanach 1897–1901. Szerk.: STURM ALBERT. Bp., 1897. 272., 362.

volt a parlamenti frakciók vezetőinek mandátumszerzési taktikájában. A legtöbb népszerű és vezető tisztséget ellátó képviselő a korszakban rendszerint egyszerre több helyen jelöltette magát (mint az ellenzék soraiból Polónyi Géza: Szoboszló-Szolnok, Kossuth Ferenc: Cegléd-Kecskemét, Csávolszky Lajos: Csorna-Győrsziget-Poroszló, stb.). Justh esetében különösen veszélyes volt ez a kizárólagos makói jelölés, ugyanis 1896-ban ismét korábbi legyőzője, Teleki József volt fő ellenfele.

Justh 1896-os makói kampányát az előző kudarcból kiindulva komolyan megszervezték. Választói beszédére Kossuth Ferenc pártelnökkel és Eötvös Károly alelnökkel együtt érkezett. Programjába a közjogi függetlenségi elvek közül konkrét jelszavakat ragadott ki; az önálló vámterületet és a kvótá-emelés megakadályozását hangsúlyozva. Ekkor került be programjába a párt választójogi követelése is, amely szerint a vagyoni cenzus helyett az értelmi cenzust kívánta támogatni. A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt célja a felnőtt, magyarul írni és olvasni tudó állampolgárok választójoghoz juttatása volt. Justh ennek fontosságáról így nyilatkozott: „Az én pártom be akarja hozni a vagyoni cenzus helyett az értelmi cenzust; aminek értelmében választó minden nagykorú, magyarul írni és olvasni tudó honpolgár. (...) S ezt a tömeget akkor nem lehet presszionálni semmiképpen sem.”⁵⁶ A választás napján az ellenzék sikerének megakadályozására – az ország több más kerületeihez hasonlóan – a makói főtérré is katonaság vonult fel, és csak 150-esével engedte a függetlenségi szavazókat a választás színhelyéül szolgáló megyeházára és városházára.⁵⁷ A választás ennek ellenére Justh szempontjából sikerrel (1045:688) zárult.⁵⁸

Az 1901-es választás előkészületének időszakában Justh ismét több helyről kapott felkérést a jelöltségre, s ezúttal már az ország legnagyobb városai is lehetséges választóközrétként merültek fel. Kossuth Ferenc pártelnök tavasszal a kassai jelöltség elfogadására kérte fel: „(...) a függetlenségi párt külön szándékozik tömörülni (ti. korábban közös ellenzéki jelölt volt a városban–Sz.Á.), mégpedig állítólag meglehetősen erővel, és téged szeretnének jelöltül megnyerni.”⁵⁹ Arad függetlenségi ellenzéke, melyet az év folyamán Justh segítségével szerveztek újjá,⁶⁰ szintén őt kívánta képviselőjelöltnek megnyerni.⁶¹ A megfontolásra érdemes felkérések ellenére, hasonlóan a ko-

⁵⁶ Makói Hírlap 1896. október 27. 1–2. *Makó város ünnepe.*

⁵⁷ Makói Hírlap 1896. november 1. 2. *Választások a megyében.*

⁵⁸ Makói Hírlap 1896. október 28. *Rendkívüli kiadás* és Makói Hírlap 1896. november 1. 2-3. *Választások a megyében, ill. Jegyzőkönyv (megyeháza)* 1896. október 28. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.II/49. 14540.

⁵⁹ Kossuth Ferenc levele Justh Gyulának. 1901. április 3. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.II/63. 14540.

⁶⁰ Arad és Vidéke 1901. július 21. 1. *Justh Gyula az aradi függetlenségi párt szervezkedéséről.*

⁶¹ Arad és Vidéke 1901. szeptember 15. 1. *Az aradi függetlenségi párt jelölése.*

rábbi választásokhoz, Justh csak a makói kerületben indult mandátumért. (Az 1901. évi választás végeredményeként Kassán a párton kívüli ellenzéki Beóthy Ákos szerzett mandátumot, Arad pedig Salacz Gyula szabadelvű jelöltet választotta meg.⁶²)

Makó város mandátumának megszerzése kezdetben nem ígérkezett nehéznek, hiszen a szabadelvű jelölt gróf D'Orsay Olivér a választást megelőzően kijelentette, hogy: „*pártgyűléseken megjelenni, ott szónokolni és saját személyében az egyes választókat befolyásolni egyéniségével nem tartja összeférhetőnek*”⁶³. Ez azonban politikai csaléteknek bizonyult, a kormánypárt ugyanis a korábbiakhoz hasonló erővel készült és ennek megfelelően nagy kortesgyűlést rendezett, ahol jelöltje elő is adta programját.⁶⁴ A *Makói Hírlap* – amely ekkor is a függetlenségi párt sikere mellett kötelezte el magát – így agitált Justh érdekében: „*Makón előállt egy magyar, vér a mi vérünkéből, hús a mi húsunkból, és ki merete mondani isten és világ előtt, hogy minden csak álltatás, a nemzet csak saját karakterében és az örökké dicső 48-as korszakban hozott törvények megtartásában lehet magyar, független és boldog (...). Ez az ember itt áll előttünk levet kalappal, mint egyszerű polgár, élete kitért könyv volt, melyben olvashatott barát, ellenség egyaránt és nem talált benne fekete betűket, hanem [azok] igenis a polgári és a honfiúi éretnyek aranybetűs feljegyzései. (...) Ez az igazi népképviselő.*”⁶⁵

Justh beszámolójában nem élt a korábban alkalmazott kormánypárti kritika általános fegyverével, Széll Kálmán miniszterelnök tisztességes politikai küzdelmét és jó szándékát annak ellenére elismerte, hogy eredendő politikai ellenfelének tartotta. Szónoklatában részletesen ismertette azokat a törvényeket, amelyek a függetlenségi párt támogatásával hozott a képviselőház, s ezek közül a kúriai bíraskodást és az összeférhetetlenségi törvényt emelte ki. A jövőre nézve a legfontosabbnak az általános és titkos választójog törvénybeiktatását, ill. a választókerületek igazságos átalakítását tartotta.⁶⁶ A választójogi kérdés felértékelődése a függetlenségi ellenzék részéről országos jelenség volt az 1901-es választási kampány során. A szociáldemokraták és az agrárszocialista pártok érzékelhető megerősödése a szélesebb néprétegek irányába történő nyitást eredményezett a parlamenti pártok esetében is. Ez Makón különösen aktuális lett, hiszen a térségben erős volt a baloldali pártok támogatottsága, amit igazol, hogy a városban – Kiss Károly személyében – az MSZDP jelöltet is állított.

⁶²Országgyűlési almanach 1901–1906. Szerk.: STURM ALBERT. Bp., 1901. 221, 352.

⁶³Egyetértés 1901. szeptember 27. 2.

⁶⁴Egyetértés 1901. október 1. 2.

⁶⁵Makói Hírlap 1901. szeptember 8. 1.

⁶⁶Makói Újság 1901. november 12. 1-3. *Justh Gyula beszámolója.*

Az 1901-es makói választás az 1171 szavazatot gyűjtő Justh nagyarányú győzelmét hozta, D'Orsay Olivér 625 és Kiss Károly 13 szavazatával szemben.⁶⁷ A választást megelőzően Justh kortesei a D'Orsay grófra esett szavazatokat kb. ötszázra tették, amelytől a végeredmény nem is nagyon tért el. Az egyik főkortes levélben tájékoztatta Justhot: *„Nekünk is kell tenni valamit, mert itt van 200 kormánypárti, ki egy ember gyanánt D'Orsayra szavaznak. Akkor jönnek még (...) a hivatalnokok mintegy 300 szavazattal. Tehát (...) már van 500 szavazata.”*⁶⁸

Az ellenzéki hangulatnak kedvező 1905-ös választás alkalmával Justh szintén kizárólag Makó mandátumáért indult, de ezúttal komoly ellenjelölt nélkül nézett a szavazás elé. A Szabadelvű Párt több más függetlenségi báziskerülethez hasonlóan a csanádi megyeszékhelyen sem léptetett fel ellenjelöltet, a választás azonban mégsem volt egyhangú, mert Garbai Sándor – a majdani tanácsállam minisztertanácsának elnöke – a szociáldemokraták színeiben indult a választáson. Justh programjában a függetlenségi elvek közül ismételt az önálló vámterület és az önálló hadsereg mellett állt ki, továbbá támogatta a progresszív adórendszer, ill. az általános választójog bevezetését.⁶⁹ A választás végeredményéhez nem férhetett kétség. Justh 1270 szavazatot kapott, Garbai 22 szavazata ellenében.⁷⁰ Láthatjuk, hogy ekkor, az esélytelen ellenfél ellenére Justh szavazóinak száma csak mintegy 200-zal nőtt meg a korábbi választáshoz képest, ezzel szemben ismét számottevően megemelkedett a választójogukkal nem élők létszáma. Ez a jelenség – az 1887-es választáshoz hasonlóan – a korábbi kormánypárti szavazók távolmaradásával hozható összefüggésbe.

Justh az 1905-ös 1906-os év folyamán az ellenzéki koalíció egyik vezéréként, házelnökként, majd a megyei ellenállás meghirdetőjeként hatalmas országos népszerűsége tett szert, ezzel párhuzamosan azonban politikai támadások is intenzívebben érték. Választókerületében a 67-es orgánumok közül legjobban a Maros lépett fel vele szemben, amely kétségbe vonta választójogi reformprogramját⁷¹, és személyes adózási kérdést⁷² is felvetett vele szemben. Justh 1906-os programjában az ellenzéki koalíció céljait és

⁶⁷Makói Újság 1901. október 3. 3. *A választás lefolyása*. Arad és Vidéke 1901. október 4. 2. *A képviselőválasztások*.

⁶⁸Ismeretlen kortes levele Justh Gyula részére. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.II/72. 14540. A kortes szintén e levélben határozott személyes fellépésre is kérte Justhot, hogy ne csak a programbeszéd alkalmával jelenjen meg a választók között: *„Nem kívánják ezek a házalást, csak azt hogy néhányukkal érintkezzék Nagyságos Uram. Ezt óhajtják sokan és ennyit szabad tenni, mert nem szabad, hogy áldozatba kerüljön.”*

⁶⁹Makói Hírlap 1905. január 26. 1–3. *Justh Gyula ünnepeltetése*.

⁷⁰Makói Hírlap 1905. február 2. 2. *Makói választás*.

⁷¹Maros 1906. március 18. 2., Makói Hírlap 1906. március 23. 3. *A kormány zsoldosai*.

⁷²Makói Hírlap 1906. március 28. 3. *Mennyi Justh Gyula adója*.

feladatait mutatta be, amelyek között a legfontosabbnak az általános és titkos választójogot, ill. az ország önállóságának megerősítését látta.⁷³ Justh egyhangú és ellenjelölt nélküli megválasztásáról a *Makói Hírlap* így írt: „(...) a legszenvedélyesebb választási küzdelem alatt sem volt még talán soha ennyi ember a városháza előtt, mint ma délelőtt, midőn Justh Gyula átvette Makó város népképviselői megbízatását. Legalább 10000 főnyi ember tolongott a téren. Ez az emberáradat Justh Gyula tiszteletére vonult fel a városháza elé. (...) ez a körülmény méltóan bizonyítja, hogy Justh Gyula az egész várost képviseli.”⁷⁴

Az 1906-os ciklus alatt a koalícióban és a Függetlenségi és 48-as Pártban egyaránt komoly nézetkülönbségek kerültek felszínre a vezető politikusok között, s végül a függetlenségi ellenzék kettészakadt. Ennek megfelelően az 1910-es választások új helyzetet jelentettek Justh számára, hiszen az (egyik) Függetlenségi és 48-as Párt elnökeként, a személyes siker elérése mellett már a párt országos kampányát is irányítania és vezetnie kellett. Ezzel párhuzamosan Makó szerepe felértékelődött, hiszen pártelnöki kerület lévén, a választási hadjárat egyik kulcskérdésévé vált. A Nemzeti Munkapárt Makón Rényi József egyetemi tanárt jelölte. Justh a helyi választási kampány alkalmával beszédében a függetlenségi politika hagyományos elemeit hangsúlyozta; az ország közigazgatási függetlenségét, a nemzeti bank létrehozását és az általános választójogot tartotta a legfontosabbnak.⁷⁵

Ezúttal – valószínűleg Justh megnövekedett súlyának köszönhetően – a nemzetiségi kérdést is érintette programbeszéde, némileg meglepő módon, mivel Makó tulajdonképpen etnikailag homogénnek volt tekinthető. Justh egyértelművé tette, hogy azok a nemzetiségi politikusok, akik a magyar nemzeti állam ellen cselekszenek, kifelé gravitálnak, felségsértést követnek el. „Azok azonban, akik az államegységhez simulnak, az állameszmének nem ellenségei segítségükre megyek. Csak azt követelem, hogy az állam nyelvét tanulják meg. Testvérek ők, kiknek kulturális emelkedését, vallásuk szabad gyakorlását biztosítanunk kell.”⁷⁶ Justh nemzetiségi politikájának hatására a szerb és a román választók nagy számban álltak be országos támogatói sorába. Nagy Károly – Justh egyik makói megbízottja – május végi levelében jelezte, hogy a Munkapárt fellépése ellenére a függetlenségi siker szinte bizonyos: „Örömmel közlöm veled, hogy dacára annak a nagyon piszkos munkának melyet itt a mungók (a Nemzeti Munkapárt politikusainak gúny-

⁷³Makói Hírlap 1906. április 19. 1. *Justh Gyula beszámolója.*

⁷⁴Makói Hírlap 1906. május 1. 2. *A diadal napja.*

⁷⁵Egyetértés 1910. május 6. 2. *Justh Gyula Makón.*

⁷⁶Makói Újság 1910. május 6. 2.

neve –Sz.Á.) végeznek jelöltjükkal együtt (...) pártunk a lehető legjobban áll, s legalább 700 szavazattöbbséged lesz biztosan.”⁷⁷

A makói választás végeredménye Justh óriási fölényét mutatta: Justh Gyula 1670, Rényi József 460 voksot kapott.⁷⁸ Justh 1910-es megválasztása többet jelentett a megelőző időszakok mandátumszerzéseinél, hiszen (országosan vereséget szenvedő) pártja életben maradását és a liberális-demokrata, függetlenségi ellenzékiesség továbbélését jelentette a munkapárti többség által működtetett parlamentben. Justh személyes makói sikerének fontosságát legmeggyőzőbben a nagyszámú gratuláló és magyarázkodó levél mutatja⁷⁹, melyeket a választás utáni napokban az ország minden részről (Beregszász, Székelyudvarhely, Munkács, Budapest, Békés, stb.) kapott. Az országos helyzet már nem volt ilyen kecsegtető, Justh pártja 41 országgyűlési mandátumot szerzett. Az 1910. évi választás volt mind a történelmi Magyarország, mind pedig Justh Gyula esetében az utolsó képviselőválasztás.

A függetlenségi ellenzék Justh képviselősége alatti, majd négy évtizedes választási és képviselőházi pozícióját tekintve ki kell hangsúlyoznunk, hogy a makói mandátum kiemelkedően fontos szerepre tett szert. A mandátum frakción belüli jelentősége – éppen Justh pártbeli pozícióemelkedésének következtében – egyre fontosabbá vált, később pedig meghatározóvá lett. A makói mandátum, mivel az Justh állandó és – az 1892-es pótválasztástól eltekintve – egyetlen választókerülete volt, hasonló szintre emelkedett Thaly Kálmán Debrecen I. kerületi, Kossuth Ferenc ceglédi, ill. a párthoz később csatlakozó Apponyi Albert jászberényi mandátumának súlyával. Makó ezzel, felülemelkedve a város gazdasági, társadalmi, főként pedig közigazgatási helyzetéből következő szerepköréből, a függetlenségi eszme egyik zászlóshajója, meghatározó terepe és bázisa lett.

	Deák-párt/ Szabadelvű Párt/ Nemzeti Munka- párt	Negyvennyolcas Függetlenségi Párt/Függetlenségi 48-as Párt	Antiszemita Párt	MSZDP
1884	Tanárky Gedeon 546	Justh Gyula 804	Széll György 99	-
1887	-	Justh Gyula 713	Széll György 496	-

⁷⁷Nagy Károly levele Justh Gyulának. Makó, 1910. május 25. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.V/51. 14540.

⁷⁸Makói Hírlap 1910. június 2. *Justh győzelme óriási többséggel.*

⁷⁹Acél Ferenc levele Justh Gyulának 1910. június 4-én. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.V/58. 14540., ill. Dr. Horváth Károly levele Justh Gyulának 1910. június 4-én. MOL Justh Gyula hagyatéka B.b.V/60. 14540.

1892	<i>gr. Teleki József</i> 880	Justh Gyula 814	Széll György 17	-
1896	<i>gr. Teleki József</i> 688	<i>Justh Gyula</i> 1045	-	-
1901	D'Orsay Olivér 625	<i>Justh Gyula</i> 1171	-	Kiss Károly 13
1905	-	<i>Justh Gyula</i> 1270	-	Garbai Sándor 22
1906	-	<i>Justh Gyula</i> (<i>egyhangú vá- lasztás</i>)	-	-
1910	Rényi József 460	<i>Justh Gyula</i> 1670	-	-

3. táblázat. Makói képviselőválasztások 1884–1910

Justh – egyéni kvalitásait is igazoló – hét alkalommal, azonos választókerületben elért képviselőválasztása szinte kimagasló eredmény a magyar parlament történetében.⁸⁰ Jelentősége nem csak azért hangsúlyozandó, mert ezáltal hosszútávon az ellenzék egyik meghatározó tagjaként működhetett a törvényhozásban, hanem mert a függetlenségi elvek, a városi érdekek, a választói támogatottság és az egyéni politikai ambíció egysége, egymást kiegészítve és alátámasztva teremtette meg egy nagyívű politikai karrier lehetőségét.

⁸⁰Ennél több, azonos kerületben megszerzett mandátumot csak néhányan mondhattak magukénak: pl. Apponyi Albert, Jászberény 1872–1931; Madarász József, Sárkeresztúr 1832–1910; Tisza Kálmán, Thaly Kálmán Debrecen, I. Nagyvárad 1875–1901.

SOMOGYI FERENC

Az 1919. évi román megszállás Debrecenben Réczei Sándor naplója alapján

A magyarországi Tanácsköztársaság bukását előidéző 1919. évi román katonai intervenció és megszállás számos, az ország különböző településein végzett történeti kutatás tárgya.¹ A román megszállás Debrecen város – és bátran állíthatjuk, hogy az egész régió – történetének érzékeny pontja, hiszen 1919 májusára nemcsak Debrecen, hanem egész Hajdú vármegye, majd a Tiszántúl is román kézre került. A térségbe „rendteremtés” céljából érkező, óriási anyagi és erkölcsi károkat okozó román csapatok és Debrecen román megszállásának történetét az '50-es évektől többen feldolgozták. Noha a város román megszállásáról monografikus munka a mai napig nem jelent meg, többen kísérletet tettek – több-kevesebb sikerrel – különböző típusú források felhasználásával az események rekonstruálására.²

Jelen tanulmány a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Debrecen román megszállására vonatkozó iratanyagai közül Réczei Sándor, a debreceni Ítéltábla az idő szerinti bírójának naplóját használja fel elsődleges forrásként. A napló – melynek teljes címe: *Dr. Réczei Sándor: Naplójegyzetek Debreczen szab. kir. város román megszállásának idejéről (1919. április 23 – 1920. márczius 11.) 40 irat és fényképmelléklettel.*³ – egy, a Debrecen és a Tiszántúl román megszállásról tudósító, fontos dokumentum. A forrás részletes naplóbejegyzéseket tartalmaz 252 gépelt oldalon, amelyhez 2 oldalas tartalomjegyzék kapcsolódik. Olyan összefüggő, logikusan felépített munkáról van szó, amelyet Réczei a megszállás idején – mintegy 11 hónapon keresztül – folyamatosan vezetett. Kezdetben naponta, majd több napos, illetve hetes időszakot összefoglalva jegyezte fel a tudomására jutott információkat.⁴ 1919 augusz-

¹A román megszállással kapcsolatos legújabb helytörténeti kiadványok közül lásd: ÁGOSTON SÁNDOR: *Szarajevótól - a trianoni "békediktátumig": román katonai megszállás Gyomán, Endrődön és Dévaványán, 1919-1920.* Gyomaendrőd – Dévaványa, 2010.

²A témával kapcsolatos publikációk nagy része alapvetően a korabeli sajtótermékeket dolgozta fel. Ezek kapcsán érdemes megemlítenünk a *Dereczeni Független Újság*, a *Debreczeni Újság*, az *Egyetértés* és a *Hajdúföld* című folyóiratokat.

³A forrás jelzete: HBML XV. 28. 3–4. A napló vörös színű tokban, a hozzá kapcsolódó mellékletek rendezve, külön dobozban vannak elhelyezve. (a továbbiakban RSN)

⁴Réczei 1919. április 23-a és július 8-a között minden nap, 1919. július 11. és augusztus 10. között egyáltalán nem írt bejegyzéseket. A napló 1919 augusztusában hét, szeptemberben hat, októberben öt, novemberben négy, decemberben öt; 1920 januárjában hat, februárban kilenc, márciusban pedig nyolc bejegyzéssel lett gazdagabb.

tusától tudatosan írt összefoglaló feljegyzéseket, melyek célja a fontosabb események, bizalmasabb értesülések összefoglalása volt: „*De a ma már – legalább helyi viszonylatban – széleskörűnek is mondható hírlapszolgálat szükségtelessé is teszi, hogy eleddig 11 héten át folytatott mindennapos feljegyzéseimhez ragaszkodjam. Ugy határoztam tehát, hogy naplóm további része már nem mindennapos, hanem csak időszaki feljegyzéseit fogja adni a kimagaslóbb, avagy a lapok által nem érintett eseményeknek; természetesen nem hagyván abba a kritikai megfigyelések, bizalmasabb értesülések és adat-gyűjtések eddigi feldolgozását sem.*”⁵

Ennek ellenére fontos megjegyeznünk, hogy a Réczei-napló esetében nem utólagos feljegyzések sorozatáról van szó. A feljegyzések a megtörtént eseményekkel egy időben – az utolsó hónapok összefoglaló bejegyzései pedig néhány napos különbséggel – kerültek be a naplóba. A szerző ezzel elkerülte azt a hibát, amelyet általában sok naplóiíró munkája tükröz: az emlékezhathiányból és mások általi befolyásolásból adódó utólagos – szándékos vagy akaratlan – torzításokat.

A naplóbejegyzések terjedelme rendkívül változó: a megszállás első hónapjaiban általában több oldalas, később többször csak néhány soros jegyzetekkel találkozhat az olvasó. A formai szempontokból egységesnek nem mondható memorandum célja azonban teljesen egyértelmű: feljegyezni minden olyan, más forrásból hozzá nem férhető, a román megszállással kapcsolatos, és a szerző tudomására jutott „titkos” információt, amellyel később az események pontosan rekonstruálhatóak. A pontos dokumentációt a naplóhoz tartozó mellékletek hivatottak szolgálni.⁶ A naplómellékletek között több értékes dokumentum: plakátok, felhívások, rendeletek szövegei, újságcikkek, feljegyzések, fényképek⁷, postabélyegek, Réczei Sándor személyazonossági jegye valamint egy színházi és egy táncestélyi meghívó is található. Egy adott történelmi esemény – jelen esetben Debrecen román megszállása – pontos krónikája azonban nem csupán a politikai események feljegyzéséből áll. Tisztában volt ezzel Réczei is, aki az alábbiakban rögzítette a feljegyzé-

⁵HBML XV. 28. 3. 145. (Réczei-napló; a továbbiakban RSN)

⁶A napló melléklete nem teljes. Az eredetileg Réczei által összeállított 40 darab mellékletből több plakát és újság mellett több fénykép – A román csapatok kivonulása (36. melléklet); Horthy csapatainak megérkezése Debrecenbe (37. melléklet); Az antant-misszió csapatai (38. melléklet) – és egy 25 koronás ún. fehér bankó (27/a melléklet) is hiányzik.

⁷A naplómellékletek között kiemelkedő jelentőséggel bírnak a fényképek. Réczei tudatosan és nagy lelkesedéssel gyűjtötte a román megszálláshoz kapcsolódó fényképeket, naplójában többször is találhatunk utalásokat a beszerzések körülményességére. A mellékletek között található fényképmellékletek a következők: Részlet a díszfelvonulásról. 1919. május 10. (7. melléklet); Részlet Pétain tábornok díszszemléjéről. 1919. május 17. (8. melléklet); A román királyi pár Nagykárolyban. 1919. május 25. (18. melléklet); Pompilius Morar román hadnagy (19. melléklet); Márk Endre polgármester (20/a melléklet); Pállfy Gábor rendőrfőkapitány (26. melléklet); A naplómellékletből hiányzó fényképfelvételekhez lásd fent 6. lábjegyzet.

sekkel kapcsolatos elképzeléseit: „Ki fogok azonban terjeszkedni e napok gazdasági,- közlekedési,- társadalmi,- tudományos- és művészeti adatainak és mozzanatainak a feljegyzésére, mint amelyek nélkül a korkép nem volna teljes.”⁸

Ennek tükrében joggal állítható, hogy a napló nem csupán egy átlagos feljegyzéseket tartalmazó munka, hanem egy, az utókor számára tudatosan elkészített memoár. Noha a forrás jelentősége óriási, a szerző mégsem tudta feladatát maradéktalanul végrehajtani: értesülései sokszor hibásak, és/vagy nem teljesek.

Kiváló példa lehet erre a román csapatok bevonulásáról készített feljegyzés. Mint ismeretes, az 1919. április közepén megindított váratlan román támadás – szinte azonnal – a magyar csapatok visszavonulását eredményezte.⁹ Az ellenséges csapatok április 21-ére elérték a Szatmárnémeti – Nagykároly – Érmihályfalva – Nagyvárad vonalat, s ezzel Debrecen közelébe értek. A román hadsereg április 22-én áttörte a várost keletről védő magyar állásokat, április 23-án hajnalban pedig a Sárói Szabó Tibor parancsnoksága alatt és Karikás Frigyes politikai biztos vezette utolsó magyar katonai alakulatok is elhagyták – a tanácskormány politikai vezetőivel karöltve – a várost.¹⁰ A városban maradt vezetők és katonatisztek számára nem maradt más választás, mint a román hadsereggel való kapcsolatfelvétel. Még aznap délelőtt francia nyelvű memorandumot küldtek a románok elé, melyre gyors román válasz érkezett. Az üzenetben a következő állt: a románok követelik a lakosság teljes lefegyverzését, ugyanakkor délután 2 és 3 óra között a vámospércsi úton készek fogadni a városi küldöttséget.¹¹ A megszálló csapatok elé érkező küldöttségről Réczei így tudósít: „A megye részéről Pákozdy Sándor volt alispán, a város részéről Csóka Samu helyettes polgármester és dr. Magoss György v. főügyész már fél 2-kor kocsin mentek a román sereg elé. Valószínűleg nagyobb számu küldöttség volt, de csak ezek nevét hallottam.”¹²

⁸RSN 34.

⁹A Vörös Hadsereg visszavonulása (1919. április 16. és 21. között) lényegében felső irányítás nélkül és rendszertelenül folyt a Tiszántúlon. A Vörös Hadsereg védelmi harcainhoz lásd részletesen: LIPTAI ERVIN: *A magyar vörös hadsereg harcai: 1919.* Bp., 1960., és LIPTAI ERVIN: *A hadsereg az 1918-1919. évi forradalmakban. A magyar tanácsköztársaság honvédő háborúja. Magyarország hadtörténete két kötetben.* Főszerk.: LIPTAI ERVIN. Bp., 1985. 2. kötet, 211–260.

¹⁰FEHÉR ANDRÁS: *A forradalmak Debrecenben. Debrecen története.* 3. kötet. Szerk.: GUNST PÉTER. Debrecen, 1997. 452.

¹¹VERESS GÉZA: *A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919–1931).* *Debrecen története.* 4. kötet. Szerk.: TOKODY GYULA. Debrecen, 1986. 166.

¹²RSN 5.

A küldöttség valóban nagyobb volt a Réczei által lejegyzetteknél. Constantin Dumitrescu tábornok, a 7. hadosztály parancsnoka egy 10-15 fős városi küldöttséggel találkozott, melynek tagja volt – a Réczei által említett Pákozdy Sándor, Csóka Sámuel és dr. Magoss György mellett Jóny László ny. tábornok és az üdvözlőbeszédet elmondó Baltazár Dezső református püspök is.¹³ Jóllehet a városi küldöttség összetételére vonatkozó naplóbejegyzés hiányos, ám a napló egyik legnagyobb érdemét mégis abban látom, hogy a szerző – annak ellenére, hogy nem rendelkezik az adott eseményre vonatkozó kellő információval – nem törekszik a történet(ek) kiszínezésére. Réczei igyekszik kerülni a torzításokat, munkája nem tartalmaz megtévesztő célzatú hamisításokat. A fenti állítás különösen igaz azokra a bejegyzésekre, amelyeket a megszállás „legnehezebb napjain” vetett papírra. Letartóztatásakor igyekezett félretenni indulatait és elfogultság nélkül, objektívan leírni az eseményeket.¹⁴

Az események rögzítéséhez a legtöbb esetben hozzátartozik a naplórók saját véleménye is. Nincs ez másképp Réczei írásaiban sem. Igaz néhány alkalommal csupán, de határozottan saját véleményét, bírálatot fogalmaz meg legfőképp a bírói gyakorlat abszurditását illetően. Bírálatai azonban nem részletekbe nyúló, hosszas elmélkedések, több esetben csak „elejtett” indulatszavak vagy kósza félmondatok. Értékük viszont mégis óriási, hiszen egyfajta, a saját osztályára jellemző értékítélet vázol az olvasó elé. Ne felejtjük el, hogy Réczei magas rangú bíróként ahhoz a vezető társadalmi réteghez tartozott, amely kulcspozíciókat töltött be az állami apparátus irányításában. A polgári vezetőréteg képviselőjének jegyzeteiből több, a román megszállás és a debreceni polgárság kapcsolatát illető, fontos eseményről szerezhetünk tudomást. A feljegyzésekből jól kiolvasható (többek között), hogy mennyire ellentmondásos érzelmeket váltott ki a megszállás a debreceni polgárságból. A megszálló csapatok parancsnoksága – köztük Dumitrescu – a megszállással kapcsolatban a következőt vallotta: a románok célja nem más, mint a város a tanácsuralomtól való megtisztítása. Továbbá azt hangoztatta, hogy a

¹³A városi küldöttség összetételéhez lásd *Egyetértés*, 1919. 1. évf. 1. sz. 1., és VERESS GÉZA: *Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. Magyar történeti tanulmányok XV.* Szerk.: FEHÉR ANDRÁS. Debrecen, 1982. 8.

¹⁴Réczei Sándort és társait 1920. február 7-én tartóztatták le a románok. A néhány napos fogvatartás után Réczei – 1920. február 11-i naplóbejegyzésében – hosszasan foglalkozott a letartóztatás körülményeivel. Az események közreadását az alábbi módon képzelte el: „Addig róttam a román invázió történetének napi krónikáit, míg végül önmagam is belejutottam a történelem szomorú forgatagába: letartóztattak a románok. Az elmúlt 3 nap fizikai és lelki szenvedései olyan érzés-borulattal vonták be kedély világomat, hogy az események tárgyalásakor elmondása szinte fájdalmakat vált ki bennem. Igyekezni fogok mégis kibontakozni a subjectív hatások ingere alól, mert szükségesnek tartom, hogy a megszállás katonai jogrendjének sokszor felpanaszolt tényei közül legalább az az egy, amelynek közvetlen észlelője voltam, teljesen hiteles alakban adassék át a multnak.” RSN 214–215.

rend és a nyugalom megteremtése és a polgárság megmentése céljából, vagyis nem hódító szándékkal, hanem az antant megbízásából jöttek. Érdekes, hogy a román csapatok kivonulását hirdető plakát a megszállás tényét az alábbi hamis állítással indokolta: „(...) *a román megszállást csakis a magyar vörös hadsereg 1919 évi nyári támadása idézte elő.*”¹⁵

A debreceni polgárságot a román megszállás első napjaiban rendkívül vegyes érzelmek uralták. A megszállást részben pozitívan fogadták, hiszen véget vetett egy igencsak zűrzavaros és szégyenteljesnek ítélt időszaknak, a proletárdiktatúrának – és egyben a polgári restauráció lehetőségét vetette fel számukra. Más részről viszont tisztában voltak vele, hogy – a románok személyében – idegen megszállás alá került az ország, sokakon a félelem és általános létbizonytalanság lett úrrá. A megszállás első hónapjai után általánosnak mondhatjuk azt a tendenciát, miszerint a debreceni polgárság úgy a saját, mint az egész ország helyzetét kilátástalannak tekintette. Az aggodalommal teli Réczei több lehetőséget is felvázolt az ország jövőjével kapcsolatban, és nem habozott leírni azt sem, hogy: „(...) *Magyarország a szűkre szabandó alföldi határok között nem lesz képes önálló állami életre. Belső rendje a nyomor, kifosztottság, pártviszályok miatt meg nem szilárdulhat, hazánk Lengyelország sorsára jut. A csehszlovák, jugoszláv- és román-imperium osztozik rajta.*”¹⁶

A román csapatok bevonulását¹⁷ hamar a város feletti irányítás megszerzése követte. A megszállás rendjét a román parancsnokság szigorú rendeletei szabályozták. A megszállás ideje alatt több rendeletet is kiadtak, amelyek egy részét sok esetben módosították. A Dumitrescu által kiadott első rendelet értelmében a vasút és a posta közvetlen katonai irányítás alá került, ugyanakkor gyülekezési-, éjszakai kijárási- és szesztilalmat írt elő. A rendelet korlátozta a sajtószabadságot és az utazást, ugyanakkor engedélyhez kötötte az üzletek, színházak, kávéházak és egyéb vendéglátóhelyek nyitva tartását is. Részletesen előírta a fegyverek beszolgáltatásával, a szállítással és a rekvirálásokkal kapcsolatos román elképzeléseket, és a Romániát, szövetségeseit

¹⁵Idézés Réczeitől, RSN 232. A megszálló román csapatok kivonulási plakátjához: RSN 34. számú melléklet.

¹⁶RSN 51. A fenti idézetben Réczei Lengyelország példájával figyelmeztet az állam felosztásának, ha úgy tetszik megszüntetésének veszélyére. Lengyelország területét korábban, a XVIII. században, diplomáciai egyezmények eredményeképpen három alkalommal is /1772, 1793, 1795/ felosztották. IFJ. BARTA JÁNOS: „*Napkirályok tündöklése*”: *Európa a XVI–XVIII. században*. Debrecen, 2001. 195.

¹⁷A lakosság békésen figyelte a bevonulást az ablakokból és kapualjakból. Réczei erről így tudósít: „*A várakozó tömeg egy hanggal sem ovátiózott; - itt-ott fehér kendőket lobogtattak a békés fogadás symbolumaként; ezt az ovátiót is csak egyes – leginkább főtiszt – viszonzta kéz- vagy kard-szalutálással.*” RSN 8.

valamint a román királyi párt gyalázó lakosokat megillető szankciókat.¹⁸ A tizenöt pontot tartalmazó rendelet a hétköznapi élet szinte minden területét szabályozta, és mint utólag kiderült sokkal enyhébbek voltak az utódok: Traian Moşoiu és Mihăescu tábornok¹⁹ későbbi rendeleteinél. Az ő rendeleteik lényegében felhatalmazást biztosítottak a megszálló román hadsereg tagjai számára a lakossággal, a forradalom aktív részeseivel és a magyar hadsereg tagjaival szembeni kegyetlen bánásmódra. A forradalom résztvevőinek felkutatása a megszállást követően azonnal megkezdődött. A románok sokakat – főleg feljelentés és besúgás alapján – őrizetbe vettek és távoli internálótáborokba szállítottak. Réczei erről május 2-i bejegyzésében: „Az új városi vezetőség a román hadbíróóság utasítására letartóztatta a proletár Diktatura több vezető egyéniségét /: Nagyobb részük megszökött:/ Az értelmiségi osztályba tartozók közül Jánossy Zoltán volt Károlyi-párti belügyi államtitkárt, Handler Jenő volt főispánt, dr. Pető Pál hadbiztossági megbízottat, dr. Markovits Emil titkárt, dr. Szántót. (...) A letartóztatás internálási célzattal történt. A politikailag megbízhatatlanok Brassóban internáltak.”²⁰

Hasonló sors várt a magyar hadsereg tagjaira is: Gheorghe Mărdărescu tábornok, a magyarországi román hadsereg főparancsnoka, május 9-i nagyszabedű rendeletében a bujkáló magyar katonákat azonnali jelentkezésre, az erről tudomást szerző hatóságokat pedig azonnali jelentésre kötelezte. A további rendelkezések a jelentkezést elmulasztóknak halálbüntetést, a vétkes hatóságok vezetőinek pedig fogházat és komoly pénzbüntetést helyeztek kilátásba. Az őrizetbe vett tisztek és altisztek többségét a brassói és nagyszabedű táborokba szállították, míg a tartalékos tiszteket rendszeres jelentkezésre kötelezték.²¹ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy az említett bánásmód nem csak a Vörös Hadsereg katonaelemeit illette meg. Ugyanúgy veszélyesnek ítélték meg a volt császári és királyi (K. u. K.) magyar katonatiszteket, mint a társadalmi raglétra vezető rétegeihez tartozó személyeket, polgárokat és egyéb jobboldali nézeteket valló elemeket, akiket több esetben letartóztattak, fogdába zártak vagy internáltak. Mindennapossá váltak a házkutatások,

¹⁸RSN 12-13. A naplóhoz tartozó, Dumitrescu tábornok és Stănescu vezérkari főnök rendeletét tartalmazó román plakát (2. számú melléklet) sajnos hiányzik.

¹⁹A város feletti hatalmat 1919. május 12-én a jószándékú és megértő Dumitrescutól Traian Moşoiu vette át. 1919 őszén Moşoiu helyére a bizalmatlan és ellenséges Mihăescu került.

²⁰RSN 33. Megjegyzendő, hogy a letartóztatott volt főispán *Handler Gyula*, nem pedig a Réczei által említett *Handler Jenő* volt. A kommunisták letartóztatását a május 15-i naplóbejegyzésében is megemlíti: „A kommunisták pornoszirozott embereit tömegesen szállítják be a hadbíróshoz. Nagyobbára szegényes, bizalmatlan alakok; a hatalmasabbja persze megszökött vagy elrejtőzött.” RSN 59–60.

²¹Az említett probléma Réczeit személyesen is érintette, ugyanis Ferenc nevű öccse főhadnagyi rangú katonatiszt volt. A témához kapcsolódó feljegyzésekhez lásd RSN 69–70; 101–102.

igazoltatások, motozások és előállítások. A debreceni lakosság teljes egésze joggal érezhette magát a románok által megalázottnak, korábbi jogaitól megfosztottnak.

A szigorúan cenzúrázott sajtótermékekből és a több esetben megbízhatatlan személyes értesülésekből hírekhez jutó debreceni polgárság reakciója jól kiolvasható Réczei Sándor naplóbejegyzéseiből. A debreceni polgárság egyértelmű reakciója a bosszú volt. Bosszú a vörösökkel és a megszállókkal szemben. Előbbiről május 5-én az alábbi jegyezte fel: „A „Kör”ben egész csoport - a pánik nyomásától felszabadult s hirtelen nagyon bátorra lett - tag rekriminálta a vörösök uralmát. A bosszú lihegett ajkaikon s röpködtek eféle nyilatkozatok: *”Ha legalább 500 gazember nem függ kötélén, nem méltó Magyarország az állami létre!”* - Perhorreskálják a socialista átmenetet is; - vissza mindent a régire: Királyság, csendőrszurony, szolgabírák - hóhérok! Nem kellene a Károlyi-rezim sociális alkotásai sem; törvényei semmisek, alkotmányformája 100 főből álló csőcselék ordítóása stb. stb.”²²

A régi renddel szembeni bosszú azonban fokozatosan átalakult a román megszállók elleni bosszúvágygá. A román megszállással kapcsolatos korábbi „vegyes” érzések egyértelmű ellenszenves érzésekké alakultak át. A polgárságnak szembesülnie kellett a ténnyel, hogy a megszálló hatóságok tevékenységének ők csupán pusztá eszközei. A város teljes közigazgatása román kézre került, leszerelték és a román katonai parancsnokságnak rendelték alá a rendőrséget,²³ továbbá megtiltották, hogy a vármegye hivatalos kapcsolatot létesítsen a magyar kormánnyal. Jóllehet titokban több kísérlet történt a kapcsolatfelvételre, ám a budapesti kormány aligha tehetett bármit is a románok által annektáltak tekintett területek érdekében. Ebben a helyzetben egy gyakorlott jogtudós nem is vállalkozhatott volna másra, mint Debrecen és a Tiszántúl közjogi helyzetének vizsgálatára. Réczei a közjogi helyzet mellett részletesen foglalkozott a kormány jogfolytonosságának ügyével és a nemzetközi jog különböző kérdéseivel is. Több esetben kísérletet tett a helyzet nemzetközi jog szempontjából való értékelésére: „A mai lapokban közölt Pop-Csicsó féle kommünike szerint Románia a rendcsinálás czimén megszállott Hajdu vármegyében Katonai közigazgatást szándékozik bevezetni s a tisztviselőktől követelni fogja a román hűségeskü letételét.

²²RSN 41. A feljegyzést – az érezhetően zaklatott és dühös – Réczei bírálata követi: „Ha a polgári rend így gondolkoznék - szerencsére még vannak közöttünk nyílt szemmel látó és ép dobogásu szívvvel érzők is! - majdnem azt kellene mondanom: Ez az osztály megérdemelte sorsát! Mi lesz belőlünk, ha a pusztulás e napjaiban erkölcs és politikai belátás nem lesz urrá elfogultságaink s önzéseink felett?!” RSN 41–42. A fenti sorok kiváló példaként szolgálnak a polgárságot több alkalommal kritikával és bírálatokkal elhalmozó Réczeiről.

²³1919. június 12-én Moşoiu tábornok parancsára történt mindez. VERESS: A román megszállás ..., 170.

*Nemzetközi jog szempontjából érthetetlen, de hát hová lett máig a nemzetközi jog?!*²⁴

A szerző hivatásából kifolyólag alapvetően az igazságszolgáltatás és a polgári jogszolgáltatás ügyét tartotta szem előtt. A napló olvasója napra pontos információkkal gazdagodhat a debreceni Ítéltábla működését és szervezeti felépítését illetően. Réczei valósággal rajongott hivatásáért, így nem meglepő, hogy a hivatallal kapcsolatos események lejegyzését szívügyének tartotta. Rövid részlet a június 12-i naplóbejegyzésből: *„Hivatali működésünknek a szovjetkormány által történt beszüntetése óta tegnap előtt gyűltünk össze első ízben hivatalos ténykedésre.- Teljes ülést tartottunk a szüneti-tanács megalakítása tárgyában.- Kell-e egyáltalán szünet a mikor már 10 hét óta tétlenségre vagyunk kárhoztatva s kell-e egyáltalán tanács a mikor a jogszolgáltatás alapja bizonytalan.”*²⁵

Debrecen város gazdasági életét valósággal megbénította a román megszállás. A gazdasági krízishez szervesen kapcsolódtak a közrend és a közellátás problémái, amit Réczei több alkalommal is részletezett. Óriási problémát jelentett az akadozó áruszállítással párhuzamba vonható fűtő- és nyersanyaghiány, amelynek következtében nem csak a megfelelő berendezésekkel rendelkező műhelyek és üzemek váltak használhatatlanná,²⁶ hanem a lakosság nyerssággal való ellátása is veszélybe került. A kialakult helyzetben nagy szerepet játszottak a román megszállók, vezetőik ugyanis agresszív kontroll alá helyezték a várostól keletre lévő területekkel folytatott kereskedelmet és az áruszállítást. A megváltozott helyzet azt eredményezte, hogy a város korábbi kereskedelmi kapcsolatai megszakadtak, és virágzásnak indult a busás jövedelemforrásnak bizonyuló feketekereskedelem. A városi vezetés a fűtő- és nyersanyaghiányt erdélyi – hivatalos – vásárlásokkal próbálta megoldani, ám az aligha fedezhette Debrecen szükségleteit. Azonban nem csupán a fűtőanyag hiánya jelentett óriási problémát a lakosság számára, hanem az is, hogy az alapvető árucikkek 1919. április végére szinte teljesen eltűntek a forgalomból.

Réczei erről így vall április 27-én: *„(...) fa és szén az egész városban nem kapható. Igéret van, hogy erre a hétre már érkezik. Az üzletek általában nyitvák, de áru alig van.”*²⁷ Illetve május 6-án és 7-én ekképp tudósít: *„A főélelmi cikkekre /:hus, tej, bor, tojás./ vonatkozó maximálási rendelet ma megjelent. (...) Az áru egyszerűen nem jelenik meg a piacon s további bacc-*

²⁴RSN 52–53.

²⁵RSN 112.

²⁶A szénhiány következtében rendszeresen akadozott, több esetben hetekig szünetelt a villamosközlekedés.

²⁷RSN 19.

hanáliát ül az áru-uzsora s csempészet. Legfrivolabb a dohány monopólium alkonya. 2-3 havonként jutottunk 2-3 napra való dohánygyártmányhoz;”²⁸
 „Az élelmiszerek beszerzése fokozódó nehézséggel jár. Mi haszna a maxim. rendeletnek, nem hoznak árut a piacra. Liszt- és burgonya- kiárusítási helyeken százával tolong a várakozók csoportja.”²⁹

A debreceni lakosságnak tudomásul kellett vennie, hogy ha volt is lehetőségük élelmiszer vásárlására, azok jóval – legtöbb esetben akár 100-200%-al – drágábbak voltak a megvásárlás előtti árakhoz képest. Réczei az alapvető árucikkek árváltozásához augusztus 19-i bejegyzésében az alábbiakat jegyezte meg: „A hús és liszt árak minimális esésével szemben minden fokozottan drágább lett. Tej, tejkészítmények, méz, zöldség, gyümölcs és baromfi sokkalta – 50-200%-kal – magasabb áron kerülnek forgalomba a tavalyinál;”³⁰

Az említett nehézségekhez kapcsolódtak a város pénzforgalmi zavarai³¹ és a román megszállók egyre növekvő méretű, szabálytalan rekvirálásai. A megszálló katonaság saját ellátásáról többnyire maga gondoskodott, és általában a helyben talált élelmet, takarmányt élte fel. A lakosságtól elvett javakat – élelmet, tüzelőanyagot és ruhaneműket, de valójában szinte mindent rekviráltak! – több esetben a szenvedő lakossággal vásároltatták vissza, ami tovább fokozta az amúgy is óriási méreteket öltő nyomorúságot. A románok parancsára már júliusban zárolták a teljes élelem- és takarmánykészletet, meghatározták a visszahagyható mennyiséget, és a többit maximált áron – nyugta ellenében – elvették a lakosságtól. A rekvirálás során semmire és senkire sem voltak tekintettel: nyugodt szívvel vitték el a bérkocsis egyetlen lovát és az egyszerű parasztember utolsó gazdasági felszereléseit.³² Tény,

²⁸RSN 43.

²⁹RSN 45. Réczei a teljes dokumentációra törekedett, és feljegyezte „néhány nyíltan vagy dugaszban kapható cikk napi árát.” Az árak egy kilogramm (klg.) termékre vonatkoznak koronában (K.) számolva: „Marha hus (24 K.); Borju ” (26 K.); Sertés ” (24 K.); Juh ” (16 K.); 0-ás liszt (3.40 K.) /kéz alatt 8-10/; Czukor (3 K.) /:” 40:/; Paszuly (7 K.); Borsó (9 K.); Sav. káposzta (1.30 K.); Lencse (9 K.); Hagyma (1.20 K.); Burgonya (7-10 K.); Dió /szemelt/ (120 K.); Lekvár (40-50 K.); Mák (30 K.); Vaj (120 K.); Zsirnák való szalonna (36 K.); Disznózsir (50 K.); Bors (150 K.); Paprika (25 K.); Tehénturó (24 K.); Tej literje (3-4 K.); Tojás drb-ja (1.40 K.); Teapótló 1/2 liter (12 K.).” A fenti adatokhoz lásd RSN 45–46.

³⁰RSN 157.

³¹A román megszállás pénzügyi zavaraihoz lásd: KAHLER FRIGYES: Debrecen város és Hajdú vármegye szükségpénzei 1919-ből. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1972. Szerk.: DANKÓ IMRE. Debrecen, 1974. 323–342. A közellátás zavaraihoz: KAHLER FRIGYES: A közalkalmazottak helyzetének alakulása Debrecenben (1916–1919). A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 1975. Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Debrecen, 1975. 55–79.

³²A rekvirálások közül kiemelkedik a lórekvirálás. A román hadsereg parancsnoksága 1919. május és június között négy alkalommal rendelt el lószorozást, amelynek során „törvényes eszközökkel” tette rá a kezét a debreceni lakosság lóállományára. Ezzel kivonták a paraszti gazdaságok működéséhez nélkülözhetetlen igaerőt, megbénult a mezőgazdasági termelés.

hogy a megszállás teljesen tönkretette – többek között – a mezőgazdaságot, és hogy az elkobzott magyar "magánvagyon" nagy részéért a románok soha nem kárpótolták a lakosságot. Hiábavaló volt az elkeseredett lakosság bármiféle ellenállási kísérlete, és hiába intézett több panaszt – a szabálytalan rekvirálások ügyében – a városi tanács a megszálló román parancsnoksághoz, a megszállók nem méltatták azokat figyelemre. A szabálytalan és mindenre kiterjedő rekvirálásokról a Réczei-napló az alábbiak szerint tudósít: „Vannak azonban súlyosabb tünetei is a megszállásnak. Elrequirálták az összes telefon-szekrényeket; leszerelték (...) a Máv. vagongyárát, majd a gazdasági-akadémia és az áll. fémipar iskola ipargépeit, motorait és transzmissióit, végül a dohánygyárat: évekig pótolhatatlan tényezőit e nagyszerű ipartelepnek és kulturális intézeteknek.”³³

A város pénzforgalmi problémái, a mezőgazdasági és ipari termelés megbénulása, valamint a fokozódó áruhiány egyre több debreceni család megélhetését sodorta veszélybe. Anyagi problémákkal küzdött az egyszerű mezőgazdasági gazdálkodó, az átlagos kispolgár, de a polgári vezető réteg magas rangú képviselője is. Nem volt ez másképp az állami hivatali posztot betöltő Réczei Sándor esetében sem, aki magas bérezése ellenére sem érezhette magát anyagi biztonságban. Megélhetési költségei jelentősen megnövekedtek, és indokoltnak látta papírra vetni a családi költségvetés alakulását. Részletes kimutatást készített az 1919-es év első és második félévének zárszámadásáról, amelyet az alábbiakban közlök.

Az 1919 év első felének zárszámadása (K.-ban) :											
Hónap:	Bevételek – fizetés s egyéb járad.	Kiadások, még pedig:									Hiány:
		Lakás és lakberuház:	Tűzelés, világítás	Élelem, háztartás; alkalom:	Ruházat:	Köz- és társnak tartozások:	Egészség:	Kultúra, szórak. élvezet, dohány:	Rendkívüliek, vegyesek:	Összesen:	
Jan.	1527	256	234	1146	253	65	50	268	570	2842	1315
Febr.	1727	–	457	995	236	15	5	153	56	1917	190
Márc.	1227	–	289	804	644	9	30	436	792	3004	1777

³³RSN 125–126.

Apr.	2427	256	507	1021	540	–	72	354	64	2814	387
Máj.	1550	–	22	1113	245	32	–	121	540	2073	523
Júni.	1550	–	325	1957	173	19	–	70	97	2641	1091
Össz.:	10008	512	1834	7036	2091	140	157	1402	2119	15291	5283

1. táblázat. A Réczei család költségvetése az 1919. év első felében³⁴

„Így fest egy feleséges 2 gyermekes táblabíró háborus existenciája, aki a legszigorubb polgári – pardon! proletár – szükségletek közé szorítkozik.”³⁵ A táblázat jól szemlélteti Réczei kiadásait és bevételeit: látható, hogy kiadásai már az év első felében 5 283 koronával³⁶ túllépték bevételeit. A helyzet az év második felében továbbromlott:

az 1919 év második felének zárszámadása (K.-ban) :											
Hónap:	Bevételek (fizetés és jár.)	Kiadások, még pedig:									Hiány:
		Lakás	Tűzelés, világít.	Élelmezés, háztartás:	Ruházat:	Egészség:	Köz- és társ tartozások:	Kultúra, szórakozás, dohány:	Rendkívüliek, vegyesek:	Összesen:	
Júli.	1950	262	42	1535	86	995	–	110	68	3098	1148
Aug.	841	–	33	1227	115	96	–	182	116	1769	928
Szept.	1227	–	200	1199	–	92	50	99	168	1808	581

³⁴RSN 137.³⁵Uo.³⁶Körülbelül Réczei háromhavi fizetésének megfelelő összeg.

Okt.	2027	275	1802	1560	–	21	–	116	36	3810	1783
Nov.	1227	–	126	1107	7	13	–	219	48	1520	293
Decz.	1212	–	940	1344	68	57	13	493	195	3110	1898
Össz.:	8484	537	3143	7972	276	1274	63	1219	631	15115	6631

2. táblázat. A Réczei család költségvetése az 1919. év második felében³⁷

A fenti táblázatból tisztán kiolvasható, hogy a család bevételei 1524 koronával csökkentek az előző félévhez képest, kiadásai viszont tovább növekedtek: a második félévben 6 631 korona hiányt könyvelhetett el Réczei. A két táblázatot összevetve egyértelmű, hogy a család egész éves bevételei 18 492 koronára, kiadásai 30 406 koronára rúgtak, ami összességében 11 914 korona veszteségnek felel meg. A Réczei család jelentős anyagi tartalékokkal rendelkezett, így számukra nem okozott gondot a veszteség kiegyenlítése. Hasonló – ám eltérő mértékű – veszteségeket könyvelhetett el a debreceni tisztviselő családok nagy része is, ám a legtöbben nem tudták a deficitet egyéb forrásokból származó jövedelemmel ellensúlyozni. Tisztán látta ezt Réczei is: „(...) amelyik tisztviselőnek volt valamelyes magánvagyon, abból kellett a létszükségleti deficitet pótolnia; ha pedig nem volt külső segítsége: vagy adóságba kellett vergődnie, vagy – s ez a leggyakoribb – nélkülözött.”³⁸

Az anyagi helyzet válságát tovább súlyosbította a közrend és közbiztonság kaotikus állapota. Az óriási munkanélküliség mellett mindennapossá váltak a románok által elkövetett fosztogatások, rablások, valamint a debreceni lakosság megszegényítése, kegyetlen bántalmazása. A lakosságot egyszerre érték mérhetetlen anyagi és erkölcsi károk. Moşoiu és Mihăescu tábornok működése alatt a román megszállók úgy a családi élet tisztességével és tisztaságával, mint az egyén szabadságával és méltóságával szemben elfogadhatatlan magatartást tanúsítottak. Érdekes, hogy Réczei csak nagyon megfontoltan és óvatosan beszél a román atrocitásokról illetve a román katonák által elkövetett bűnökről. Érezhetően szeretné elkerülni az amúgy is feszült hangulat „szítását”, és egy-két jelentéktelennek tekinthető – személyes – eset vázolója mellett főleg a napilapok beszámolóit közli a román

³⁷RSN 203.

³⁸RSN 138.

katonaság brutalitásáról. Kiváló példa erre 1920. február 29-i bejegyzése: „A város határában lévő Kenyeres-féle tanyára tegnap éjjel 6 román katona behatolt rablási szándékkal: a bérest agyon lőtték, az intéző fejét egy golyó súrolta. Az esetet a lapok érthető tartózkodással közlik.”³⁹

Tartózkodással kezelte tehát Réczei ezeket az ügyeket, annak ellenére, hogy a debreceni lakosság körében mindennapos beszédtemát szolgáltatottak a románok által elkövetett gyilkosságok, garázdálkodások, nyilvános megszegyenítések és megbecstelenítések. Talán az is közrejátszott ebben, hogy a magánlakásában elszállásolt román tiszttel (*Pompilius Morar* hadnagy) és tiszti szolgálójával különösen jó viszonyt alakítottak ki, ami egészen távozásukig megmaradt.⁴⁰

A kialakult helyzetbe nem tudott belenyugodni a debreceni polgárság. A közigazgatási szempontból fontosabb épületeket – többek között az Ítéltábla épületét is – elfoglalták a román seregek, és a román államérdekek mércéje szerint – Debrecent megszállt területként tekintve, nevezték ki a helyi hatóságokat. „A megszállás lassanként elvesztette katonai jellegét. Sorhadi katonaságot alig látni; ellenben tele vagyunk katonai hatóságokkal és intézményekkel.”⁴¹ – olvasható Réczei szeptember 28-i bejegyzésében. A városi költségvetés súlyos helyzete, a közrend válsága és a debreceni lakosság teljes kiszolgáltatottsága a román megszállókkal szembeni ellenállási kísérletekhez vezetett. Réczei a polgári vezető réteg köreiben megszervezett mozgalomról 1920. január 2-án számolt be először: „Talán még aug. havában mozgalom indult meg a város vezető egyéniségei körében, hogy szerencsétlen nemzetünk megmentése érdekében az angol uralkodó-ház protektorátusát kérjék ki. Ily tartalmu felirat /: memorandum:/ el is készült s tömeges – ca. 300 – aláírással láttatott el.”⁴²

³⁹RSN 235.

⁴⁰A román tiszti és tiszti szolga elhelyezéséről 1919. április 27-én: „A román tisztek elhelyezése most már a magán lakásokra is kiterjed. Este mihozzánk is bekvártélyoztak egy hadnagyot, *Pompille Morár* [a 20. lap alján Réczei által feltüntetve, hogy a „*Pompille*” a római „*Pompilius*” szó rövidített változata – S.F.] *bukaresti szolid fiatalembert tisztszolgáostól.*” Lásd RSN 20. A tiszti távozásáról: „*Román hadnagyom és tiszti szolgálója – a készséges, ügyes Angyel – este végleg búcsút vettek. Ezredüket Kürtösre dirigálták. Még csak a szállásért is fizettek – egy bárányt hagytak vissza részünkre.*” RSN 50.

⁴¹RSN 170. A városi közigazgatás és a városirányítás szempontjából nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy Debrecennek a román megszállás ideje alatt nem volt állandó polgármestere. Márk Endre korábbi polgármester helyett – akit a tanács hatalom meggátolt munkája végzésben, majd pedig Budapestre hurcolták – Dr. Magoss György tiszti főügyészt nevezték ki, akit Dumitrescu tábornok helyezett az ideiglenes polgármesteri posztra. 1919 júniusában a poszton Rásó István Hajdú vármegye főispánja váltotta, amíg 1919 októberében – a korábbi pozíciójába visszahelyezett – Márk Endre újra polgármester nem lett.

⁴²RSN 204. A románellenes mozgalom alapjának az angol-francia ellentéteket tekintették. A mozgalom a franciák ellen terhelő bizonyítékokat gyűjtő angolok támogatásában bízott, ám a 394 polgár aláírását – Réczei nem tartozott közéjük! – tartalmazó memorandumot hamar le-

Azonban a románellenes szervezkedés aligha érhetett el sikereket. A polgárság nem érte el céljait: a hatalomba való visszahelyezésük nem történt meg, és Debrecen sem szabadult meg a román katonai megszállás alól. Látható, hogy a politikai és szociális szempontból egyaránt elégedetlen debreceni polgárság lényegében ennyire volt képes a román megszállás megszüntetése érdekében. Ez kevésnek tűnhet ugyan, ám az eredményes ellenállásnak és a mozgalom kiterjesztésének – a nemzetközi politikai helyzet ismeretében – nem volt realitása.⁴³

A napló egyik legnagyobb értékének azokat a hétköznapi életre vonatkozó feljegyzéseket tekinthetjük, amelyeket Réczei tudatosan készített olvasói számára. A családjával kapcsolatos személyes történetek mellett⁴⁴ szívesen és örömmel írt szabadidős elfoglaltságairól, nem utolsósorban a Köntösgáti-telepen való gazdálkodásról. Bepillantást nyerhetünk az 1919-1920-as év Debrecenének kulturális életébe: részletes leírást ad a város legkülönbözőbb közösségi-kulturális és szórakoztató helyszíneiről (Bika, Kaszinó, Polgári Lövölde, Csokonai Színház, mozik, kávéházak), s megtudhatjuk miként, és hogyan szórakozott a román megszállás idején egy debreceni polgár: „*Marad azért az élvezeteknek is elég apostola. Színházak, mozik, kávéházak zsufolva s állítólag dühöng a játék-hazardéria Fortuna zártfüggönyös berkeiben; -- röpülnek a kompromitált 200-as bankjegyek s a 100 koronás pezsgők dugaszai: visszataszítóan szomorú tünetei minden idők háborús deselutiójának.*”⁴⁵ A kultúrához szervesen kapcsolódó kabarék és egyesületi zenés- és táncestélyek kapcsán az alábbiakat jegyezte meg Réczei: „*(...) feljegyzem, hogy a mulatságok túlnyomó része a sport-, továbbá az ipari- és kereskedelmi- egyesületek köréből indul ki. A szellemi értelmiségnek sem oka, sem pénze nincs a mulatásra.*”⁴⁶ A fenti idézet is azt igazolja,

foglalták, a szervezkedést irányító bizottság tagjait pedig őrizetbe vették a román hatóságok. A polgári vezető réteg ellenállási kísérleteihez lásd VERESS GÉZA: A román megszállás..., 176–183. (TOKODY GYULA: *Debrecen története*. 4.)

⁴³Az ellenállás szervezőinek tevékenységét leginkább a megszálló csapatok közeli távozásáról és az antantküldöttség érkezéséről szóló hírek serkentették. A biztató hírek alapja az 1919. október 24-től Budapesten – a román csapatok kivonásáról – tárgyaló George Russel Clerk küldetése volt. A Clerk-misszióval kapcsolatban lásd RÁNKI GYÖRGY: A Clerk-misszió történetéhez. *Történelmi Szemle*, 10. (1967) 2. sz. 156–187. Továbbá érdekes adalékokkal szolgál a témához H. H. Bandholtz amerikai tábornok, a magyarországi Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagjának naplója: HARRY HILL BANDHOLTZ: *Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon*. Bp., 1993., illetve ARDAY LAJOS: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919*. Bp., 2009.

⁴⁴Elsősorban öccse, Ferenc, fia, Zoltán és lánya, Magda állnak a történetek középpontjában. Érthetően több alkalommal és részletesen szóba kerül Ferenc és Zoltán háborús, katonai karrierje. Zoltán katonai pályájához lásd RSN 101–106.

⁴⁵RSN 128.

⁴⁶RSN 170.

hogy a szellemi értelmiség a többi társadalmi rétegtől eltérően „szórakozott”, ugyanakkor egyre kevesebb anyagi tartaléka maradt kulturális igényeinek kielégítésére.

A napló ugyanakkor fontos helyismereti adalékokkal szolgál a helytörténetészek számára: pontosan rekonstruálható, hogyan nézett ki, és milyen funkciókat látott el akkoriban – többek között – az Augusztá-szombatörvény, a Rákóczi-úti piac vagy az Orvosi Egyetem. Réczei több esetben – az alábbiakban 1920. január 1-én – utal a város közlekedési viszonyaira, a középületek, utcák és terek állapotára: „(...) épületeink még a főbb vonalakon is teljesen elhanyagolt lefakult, sokszor romladozó állapotba jutottak. Kopottak, piszkosak a falak; fakultak a hajdan kérkedő czimtáblák; töröttek, foldozottak a kirakatok, senyvedők az utcák fái; leromlott a kövezet és aszfalt; betemetettek a villamosok rozsdás sinpárai. Nem csoda! Hónapok óta áll az utcai forgalom vérkeringése; (...) Ócska csézák, keshedt lovak bonyolítják le a jármű forgalmat; (...)”⁴⁷

A románok 1920. március 6-án jelentették be hivatalosan távozásukat. A város átadását ellenőrző antant misszió – Berthou francia ezredes vezetésével – március 9-én este érkezett Debrecenbe. 1920. március 11-én délelőtt 10 órakor vonult be Debrecenbe a Nemzeti Hadsereg egy része, a vasi gyalogezred I. zászlóalja.⁴⁸ A város átadása a városházán folyt, amelyről jegyzőkönyv készült. Nem sokkal ezután a románok megkezdték a kivonulást: a Piac utca északi oldalán felállított román zászlóalj elhagyta a várost. A Horthy-csapatok megérkezését az örömtias debreceni lakosság ujjongása és nemzeti lobogók egész hada fogadta. Immáron valóban véget ért a közel egy évig tartó román megszállás. E fontos momentumról Réczei is megemlékezett; íme, néhány sor hosszú monológjából:

„Feltörő sóhajok keltek a távozás megváltó érzetén. --- Istenem! Csak hogy ezt is megérnünk adtad! 324 kintelmes napja után a nemzeti megalázottságnak, a szabadság-jogok letiprásának, a hadijogba öltöztetett gonoszságoknak és mindama borzalmaknak, a miket ez a kultúra és erkölcs nélkül szükölködő ellenség bosszuvágya és kapzsisága reánk zúdított. Valóban méltán küldte utánuk egyik fővárosi napilapunk vezérczikke ezt a salvét: ”mint felszabadítók jöttek hozzánk és --- mint hiénák távoztak el!””⁴⁹

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a Réczei-napló több szempontból is Debrecen 1919. évi román megszállásának fontos forrása. Egyedülálló mellékletei nagyban hozzájárulnak az események pontos re-

⁴⁷RSN 200.

⁴⁸FOGARASSY LÁSZLÓ: A Horthy-hadsereg bevonulása a Tiszántúlra. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1973. Szerk.: DANKÓ IMRE. Debrecen, 1975. 234. Részletesen lásd Uo. 221–240.

⁴⁹RSN 249–250.

konstruálásához, ugyanakkor a napló forgatásával részletes hangulatjelentést és komplex városképet kaphatunk a megszállás idejéről. További értéke, hogy torzítások nélkül próbál valós információkkal szolgálni a megszállás idejéről: a szerző a feljegyzések során mindvégig az események elfogultság nélküli közlésére törekedett. Mint láthattuk, Réczei a saját véleményét is papírra vetette; írásaiban így alapvetően a polgári vezető réteg értékrendje, a polgári értékek tükröződnek. A kisebb hiányosságoktól – és pontatlanságoktól – eltekinthetve bátran állíthatjuk, hogy olyan hiteles, gazdaság-, politika- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőségű forrásról van szó, amely más történeti forrásokkal együtt felhasználva kiválóan alkalmas lehet az 1919-es román megszállás különböző vonatkozásainak feltárására.

BARTHA ÁKOS

Berettyóújfalu 20. századi emlékezete Dr. Barcsay László
emlékirataiban

Értelmezési keretek

Mint Pierre Nora is figyelmeztet emlékezhelyek fogalmát bevezető nagy hatású munkájában,¹ posztmodernnek nevezett korunkban elsőrendű fontosságúvá vált az archiválás, letűnt idők emlékeinek professzionális, vagy éppen – nem pejoratív értelemben vett – amatőr megmenekítése a következő nemzedékek számára. A „dokumentum-emlékezet” professzionális színterek esetében a levéltári, könyvtári anyagokban nyilvánul meg mindenekelőtt, illetve azok digitalizálásában, ami – ha őszinték akarunk lenni – a különböző keresési feltételeknek köszönhetően eddig soha nem tapasztalt mértékben könnyíti meg a kutatók munkáját.

Az amatőr szcéna talán kevésbé tudatosan, ám hasonlóképpen bővül. Ide vehetjük az *oral history* manapság már digitalizált háttérrel (digitális diktáfonnal, kamerával, vágóprogramokkal, szkennelvel és természetesen az internet használatával) segített módszerét, vagy éppen a bővülő memoárirodalmat, amit immáron nem annyira politikai elvárások, „csupán” a piaci igények határoznak meg. A Horthy-kori politikai, közigazgatási, értelmiségi elit esetében azonban több okból kifolyólag 1989-et követően sem beszélhetünk gombamód szaporodó emlékiratokról.

Annál is inkább lenne üdvözlendő az ilyen – fiókokban lappangó, vagy csak szűk családi körben ismert – anyagok előtérbe kerülése, minthogy az idő múlásával egyenesen arányosan egyre kisebb esély van még élő embereket megszólaltatni a korból. Egy korszak sokrétű megismeréséhez ugyanakkor – a kétségkívül nélkülözhetetlen levéltári anyagokon túl – szükségesek a kellő forráskritikával kezelt emlékanyagok is, bennük a mindennapi élet levéltárakból nemigen, vagy csak nehezen megismerhető varázsával. Vagyis, ahogyan Károlyi Mihályné írja férje emlékiratainak előszavában; azzal a bizonyos *human touch*-csal, ami a nagy történeteket is emberközeivé teszi.²

Barcsay László emlékiratainak egyes kötetei egyértelműen bírnak ezzel a mindennapi életre fókuszáló attitűddel, bár a helyzet ennél kicsit kompli-

¹NORA, PIERRE: *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*. Bp., 2010. 20–24.

²KÁROLYI MIHÁLY: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., 1978. 8.

káltabb. A hét kötetből álló anyag ugyanis mind a szerző személyére, mind módszertanára, mind jellegére és stílusára nézve is nagymértékben különbözik, hiszen találunk benne szerkesztett interjúanyagot éppúgy, mint naplót, emlékiratot, községleírást, vagy éppen tudományos adatbankot is. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy nagy vonalakban felvázoljam e jelentékeny forráscsoport egyik központi aspektusát, vagyis berettyóújfalui vonatkozásait, elsősorban a szerző korára, a 20. századra fókuszálva. Igyekszem mindemellett rámutatni az anyag használhatóságára, kutatási potenciáljára éppúgy, mint korlátaira, buktatóira – reményeim szerint segítve ezzel másokat is, akik majdan foglalkoznak a kötetekkel. Bár, az emlékiratkorpusz szerkesztője, sőt, a legtöbb kötetnek a szerzője is ifjabb Barcsay László, a családi háttér miatt érdemes néhány szót szólnunk mindenekelőtt idősebb Barcsay Lászlóról.³

A családi háttér – idősebb Barcsay László

Idősebb Barcsay László 1897-ben született a bihari Zsákán, Barcsay Károly igazgató, kántor-tanító harmadik gyermekeként. Édesanyja, Tóth Amália nevelte négy testvérével együtt, majd a debreceni református kollégiumba került. 1917-ben érettségizett a kollégium gimnáziumában, majd jogi pályára állt. 1922-ben avatták a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen előbb a jogtudományok, majd az államtudományok doktorává. 1923-ban már bírósági jegyző a berettyóújfalui járásbírósnál, ugyanott 1927-től bírósági titkár. 1929-ben nevezik ki járásbírónak Miskolcra, ám ugyanezen év augusztusában visszahelyezik Újfaluba. Ugyanitt 1939-ben járásbírósnak elnöki címmel ruházza fel Tasnádi Nagy András igazságügy miniszter, majd a második bécsi döntés után, 1941-től a nagyváradai járásbírósnak alelnöke lesz. 1944-től ismét Újfaluban ténykedik hivatalában, 1945 októberéig, amikor is állását megszüntetik.

1945 és 1950 között többször elbocsátják, majd visszaveszik, 1950 novemberében állásából végleg elmozdítják, 1952-től nyugdíját is megvonják, ekkor alkalmi munkákból él. 1954-től 1969-től helyzete valamelyest konszolidálódik, ügyvédként helyezkedik el Újfaluban, majd 72 éves korában nyugdíjba vonul. Tíz évre rá, 1979-ben a berettyóújfalui kórházban halálozott el,⁴ abban az intézményben, mely akkor az általa nem éppen pozitív színben feltüntetett Zöld Sándornak – Rákosi belügyminiszterének – nevét viselte.⁵

³Az emlékiratok hét kötetének lelőhelye jelenleg a berettyóújfalui Bihari Múzeum, ahol a hozzájuk kapcsolódó 632 darabból álló fotógyűjtemény is kutatható, továbbá van egy példány a család birtokában, Budapesten is.

⁴Barcsay emlékiratok I., Bihari Múzeum, IV. 90.164.

⁵Zöld Sándor orvos, kommunista politikus, Nagyváradon született, 1913-ban. Családja Trianon után Berettyóújfaluban telepedett le, ő maga a harmincas évek alatt Debrecenben szerzett orvosi diplomát. Közben (a szintén újfalui) Kállai Gyula beszervezte az illegális kommunista

Az emlékiratok szerzőjének édesapja tehát a két világháború közti Bihar társadalmilag igen magasan jegyzett szereplője, akinek szépen ívelő pályáját az 1945-ös korszakváltás, majd főként a kiépülő szocialista államberendezkedés törte meg. Ez a sokszerű változás bizonyára az egész család életében komoly sebeket okozott, meghatározva a már rendszerváltás után összeszerkesztett anyagok ideológiai beállítottságát is.

A kötetek

Az első három keménykötésű kötet közvetlenül a rendszerváltást követő években készült ifjabb Barcsay László jóvoltából, majd később szintén ő állította össze a további négy, immáron rövidebb, spirálozott anyagot is, 2004-gyel bezárólag. A kötetek több helyen „átjárnak” egymásba, képeket, szövegrészleteket véve át egymástól, ám mindegyikük sajátos tematikával bír és alapvetően más megközelítési módot érvényesít. A szerző az olvasót is próbálja bevonni a munkába, az ötödik, hatodik és hetedik kötet lapjainak hátsó oldalán külön helyet biztosítva az „észrevételek, megjegyzések, kiegészítések, helyesbítések” számára.

I. kötet

A római számokkal megkülönböztetett kötetek közül az első, mely *Adalékok Csonka-Bihar vármegye történetéhez* címet viseli,⁶ három részből áll. Az első idősebb Barcsay László 1910 és 1944 közti visszaemlékezéseit, a második ugyanő 1944 szeptemberétől 1956 decemberéig terjedő feljegyzéseit, a harmadik pedig egykori feleségének, Dr. Barcsayné Székely Annának 1902 és 1976 közti visszaemlékezését tartalmazza. A anyag mindhárom tematikus része bővelkedik kiegészítő elemekben: fekete-fehér fényképmásolatokban, színes mellékletekben, hivatalos és privát iratokban, levelekben

pártba, de rendkívül eredményesen kapcsolódott be a hivatalos ifjúsági mozgalmak reformereinek munkájába is. 1942-től a berettyóújfalui kórház orvosa, majd a front elvonultával, 1944. november 18-án Bihar vármegye főispánjává nevezték ki. 1944 decemberében tagja lett az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, ettől kezdve haláláig parlamenti képviselő. 1944. december 3-ától 1945. július 15-éig az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyi politikai államtitkára. Karrierje csúcsán, 1949 szeptemberétől az MDP Központi Vezetőségének tagja. 1948. október 30-án adminisztratív államtitkárként visszakerült a Belügyminisztériumba, majd Kádár János felmentése után, 1950. június 23-án őt nevezték ki belügyminiszterré. 1951 áprilisában Rákosi Mátyás élesen megbírált a tárca működését és elítélte személyesen a belügyminisztert is. Az ülés másnapján egész családjával együtt holtan találták, a hivatalos tájékoztatás szerint végzett két gyermekével, feleségével, az édesanyjával, majd öngyilkos lett. A Kádár-korszakban rehabilitálták, de a történetek pontos tisztázása elmaradt. A berettyóújfalui kórház 1972-től viselte a nevét. BARTHA ÁKOS: *Élet Berettyóújfaluban a dualizmustól a rendszerváltásig. Berettyóújfalú az újkőkortól napjainkig*. Szerk.: KÁLLAI IRÉN. Berettyóújfalú, 2011. 70.

⁶Barcsay emlékiratok I., Bihari Múzeum, IV. 90.164.

és a szereplők életének színtereit bemutató képekben: tanári karokról, iskolai értesítőkről – minthogy Székely Anna tanítónő volt – és a járásbírárságról (valamint a járásbíró későbbi munkahelyeiről készült fotókkal is találkozhatunk). Újfalu 20. századi mindennapjaihoz érdekes adalékok a különböző helyi cégek színes reklámanyagai a harmincas évekből, de recepteket, költségvetéseket, kinevezéseket, elbocsátásokat, okleveleket, kiáltványokat és igazolványokat is tartalmaznak a lapok, a témához kapcsolódó könyvrészletek, újságcikkek mellett.

Az első fejezet műfaját tekintve az *oral history* módszertanát követi, mivel a terjedelmes iratot 1976-ban rögzítette magnetofonra ifjabb Barcsay László. A felvételt ugyanő azonban nemcsak legépelte, hanem át is szerkesztette, így dialógusos interjúkötet helyett egy egyes szám első személyben írt, személyes hangvételű életúttörténetet kap kézhez az olvasó. Talán érdemes néhány mondat erejéig elidőznünk itt, hiszen mind helytörténeti, mind társadalomtörténeti szempontból is ez az egyik legérdekesebb része az emlékanyagnak.

Idősebb Barcsay László életének korai szakaszait: a zsákai ifjúkort, a debreceni kollégiumot, majd a háborús, forradalmi és ellenforradalmi időket betéttörténetek teszik olvasmányossá: a románokkal az Aranybikában kokettáló Honthy Hannát, a debreceni jogászelet „fáradalmait”,⁷ vagy éppen egy tételcserével abszolválta vizsgát megörökítő sorok mind-mind ezt segítik elő. Az újfalui legényélet „segélydíjas bírósági joggyakornokként” kezdődik, egy Horthy-korszakbeli kezdő – alsó középosztálybeli szinten élő – hivatalnok életét elevenítve fel: a 60 pengős fizetést, a szobakonyhát, a kifőzdét és a szolid szórakozási lehetőségeket.⁸

Az 1926-tól már bírósági titkárként tevékenykedő ifjú életkörülményei javulnak, a kifőzdét a Sárréti Vendéglő váltja, itt ismerkedik meg feleségével is. Innentől már egy biztosabb egzisztenciájú helyi értelmiségi élményvilága⁹ tárul elénk, a bálók és a Kaszinó világa – az állami tisztviselők és a megyei urak konfliktusaival fűszerezett világ. Utóbbiak – jegyzi meg Barcsay – még a tanítókkal sem hajlandóak kezét fogni, az egyetlen pozitív kivételként említve meg Fráter László alispánt. Részletesen olvashatunk baráti kapcsolatok-

⁷„Debrecenben rend volt már, végeztük a dolgunkat. Jogászok voltunk, jártunk előadásokra – néha.” Uo.

⁸Érdekes adalék, hogy az adatközlő (idősebb Barcsay László) állítása szerint „nem volt túl sok jogász akkoriban”, az elhelyezkedés „egyszerű volt”. Uo.

⁹Clifford Geertz antropológus kategóriáinak („élményközeli”–„élménytávoli”), mint társadalomelemzési modellnek bemutatásához lásd: BARTHA ÁKOS: „Az autoritás mankói”: Kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára. *Studia Litteraria XLVII: A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa*. Szerk: BITSKEY ISTVÁN és IMRE LÁSZLÓ. Debrecen, 2009. 36–65, főként: 41–46.

ról, érintkezési formákról és kevésbé protokolláris kapcsolódási lehetőségekről is (túrázás, flekkenezés, szalonnasütés).

„Csonka Bihar vármegye” élénk, ám egyben meglehetősen zárt és korántsem problémamentes társadalmi életét rajzolja meg tehát a szerző; a tisztek, hivatalnokok, értelmiségiek mindennapjait és természetesen saját munkaköri élményeit is egyben, például a bírósági kiszállások szigorú rendjét. Bár, a bevezetőben a másokat esetleg sértő részek mellőzésének ígérte kapjuk, azért így is bőven akadnak nem éppen hízelgő részek – például a feleségét állítólag papuccsal verő Szilágyi Lajosról,¹⁰ vagy a katonasebesülteket az adatközlő állítása szerint ellátni nem akaró Zöld Sándor doktrorról.

Ez utóbbi történet már a kötet második fejezetében, tehát Berettyóújfalu fronttá válásától az ötvenhatos eseményekkel bezárólag jegyzett naplótöredékekben olvasható. Itt „első kézből” kapott leírással van már dolgunk, ami bár nyilvánvalóan szintén ifjabb Barcsay által szelektált anyag, ám mivel a történetekkel párhuzamosan, naplószerűen készült, mentes a historizálás veszélyeitől, tehát az későbbi tudás előfeltételezésétől. A menekülő hivatalnoksereg, a front és az erőszakoskodó szovjet katonák, Zöld doktor főispánná kinevezése, a széteső család – megannyi esemény teszi ezt a korszakot tragikussá a főszereplőnek, aki számára a következő évek is hasonlóan komoly nehézségeket hoznak. Az ötvenes években elveszíti teljes egzisztenciáját, alkalmi munka: krumplikapálás, zárjavítás, permetezés lett osztályrésze az egykori járásbírói elnöknek, aki néhány bejegyzésben az ötvenhatos helyi eseményekről is megemlékezik.¹¹

II. kötet

Az emlékiratok második kötete felépítésében sok mindenben különbözik az elsőtől, ám hasonlóan sok forrásból merítő dokumentum. Könyvrész-

¹⁰Szilágyi Lajos 1882-ben született Berettyóújfaluban. A Ludovika Akadémia elvégzése után, a világháború kitörésekor a budapesti honvédkerületi parancsnokság vezérkari főnöke lett, majd frontszolgálatra jelentkezett. Már a háború alatt munkapárti országgyűlési képviselővé választották Berettyóújfaluban, ekkor valószínűleg még ő sem gondolta, hogy 17 éven át fogja képviselni szülőföldjét az országházban. A Horthy-korszakban szembekerült mind Bethlen Istvánnal, mind a szélsőjobbal. Bár a hivatalos kisgazdapárttól is elidegenedett, kisgazdapárti nézeteket vallott, mellyel komoly népszerűsége tett szert Újfaluban. Jó szónoki képességekkel rendelkező, agilis politikus volt, határozott fellépése, szociális érzékenysége országszerte ismertté tette. Szülőmegyéjét két ízben is főispánként is szolgálta, a harmincas évek derekán főrendiházi tag lett és több felelős országos tisztséget is viselt. BARTHA ÁKOS: Élet Berettyóújfaluban a dualizmustól a rendszerváltozásig. Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig. Szerk.: KÁLLAI IRÉN. Berettyóújfalu, 2011. 56.

¹¹Például: „1956. okt. 26: Berettyóújfaluban ma este tüntetés, Csóra, volt katonaaaltiszt vezetésével nagy tömeg vonul fel, leszedik a vörös csillagot a Kultúrházról, a párt épületének tetejéről, éneklük a Kossuth-nótát, Himnuszt, Szózatot...”¹¹ Barcsay emlékiratok I., Bihari Múzeum, IV. 90.164.

letek, folyóirat-szemelvények, gazdag képiség és különböző bemásolt iratok – többek között egy harmincoldalas kerékpár-katalógus a harmincas évekből – teszik igen eklektikussá a vaskos kötetet, melyet szintén ifjabb Barcsay László jegyzett. Először a bihari katonák múltjával és jelenével foglalkozik a szerző, külön kitérve a két világháború közti korszakra, amikor is Berettyóújfalu „garnizonváros” volt, annyi katonát állomásoztattak itt, a román határ közelében. (Ekkor épült az Esze Tamás nevét viselő laktanya is¹²). Fekete-fehér és színes képek, egyenruhák, térképek színesítik az 1658-tól kezdődő történelmi anyagot, de szintén képanyaggal kísért, első világháborús harctéri naplót is olvashatunk Barcsay Károly tartalékos hadapródtól.

A második rész az újfalui református egyház úrasztali edényeit mutatja be, a harmadik az 1889-ben alakult zsákai társaskör alapszabályait közli, a negyedik pedig a cserkészlet történetét mutatja be Bihar vármegyében, külön szemlélve a *Magyar Cserkész* című folyóirat újfalui vonatkozású cikkeiből. Érdekesekek a bihari közlekedés történetét taglaló oldalak is, a 20. századból pedig Kiss Lajos 1945-ös védőirata emelkedik ki, melyben az egykori (1938 és 1944 között tisztségét betöltő) berettyóújfalui községi főjegyző számol be vállalatáról, internálásáról, 1945 utáni megpróbáltatásairól.¹³

III. kötet

A harmadik kötetet tekinthetjük az iratanyag legkülönösebb darabjának. A keménykötésű borítóval ellátott, tekintélyes vastagságú anyag tulajdonképpen egy huszonöt éven át írt, napi három mérést rögzítő meteorológiai adatbank Berettyóújfaluból, közelebbről a Gacsakert időjárásáról. Keletkezésének oka, hogy idősebb Barcsay László 1953 és 1978 között a Meteorológiai Figyelő Állomásnak dolgozott Újfaluban. A mintegy negyedszázadon át lelkiismeretesen mért adatokat a kötetet szerkesztő ifjabb Barcsay elsősorban a helytörténészek számára ajánlja, s valóban nem is lehetnek mellékesek például ’56 októberének-novemberének időjárási viszonyai.

Mindazonáltal – ha interdiszciplinárisan próbálunk gondolkodni – az anyag legalább ennyire érdekes lehet ökológiai szempontból, például az emberi tevékenységből fakadó környezeti hatás kutatásának tekintetében. A feljegyzések időtartama volt ugyanis Berettyóújfaluban az iparosítás és a lakótömb-építés időszaka, így ezeknek a helyi mikroklímára gyakorolt eset-

¹² „Séta a faluvárosban”: *Berettyóújfalu egykor és ma*. Szerk. és az ismertető szöveget írta: K. SÁNDOR MÁRIA. Berettyóújfalu, 2008. 38–39.

¹³ *Barcsay emlékiratok II.*, Bihari Múzeum, Gyarapodási Szám: 1214.

leges hatása, illetve a jelenségek szakszerű, összehasonlító vizsgálata hozhat érdekes eredményeket a környezettudósok számára is.¹⁴

IV. kötet

A negyedik kötet Barcsay László legszűkebb páttriájával, a berettyóújfalu királyi járásbíróóság történetével foglalkozik, megalakulásától felszámolásáig, tehát 1871-től 1950-ig. Komoly munka előzhette meg a nem túl vaskos spirálfüzet összeállítását, hiszen a szokott módon, a történeti háttér felvázolásával kezdődő műben a személyzeti viszonyok alakulásának bemutatása mellett a szerző külön foglalkozik az épület történetével is – mindezt fekete-fehér, másolt képmelléklettel, alaprajzvázlatokkal és forrásjegyzékkel kiegészítve. A szerző forrásbázisát is megjelöli, miszerint a megmaradt néhány irat és fénykép alapján készült a füzet (de megemlíti a telekkönyvi betéttár 60 000 betétjét is, amit a személyzet át tudott menteni a világháború viszonyosságain).

A személyzetet illetően az elnököktől–járásbíróktól egészen a fogház-örökig, házgondnokokig követhetjük nyomon az intézmény múltját, míg az épület történeténél az olyan apróságokra is kiterjed a szerző figyelme, mint, hogy „a bíróság előtti szakaszon a bíróság elnöke a járda mentén, saját költségére, 3 sor akácfát ültetett.” Természetesen a lapok alapján fajsúlyosabb információkat is megtudhatunk, például az Igazságügyi Minisztérium számvevőségének 1912 és 1916 közti költségkiutalásait a járásbíróóság épületének kibővítésével kapcsolatban. A Bihari Múzeumban jelenleg épp e forrás segítségével (is) igyekeznek a tudományos feltételeknek megfelelően feldolgozni a járásbíróóság történetét, de már kiállítástárlat is készült a témában.¹⁵

V. kötet

A leggyakrabban használt darabnak valószínűleg a sorozat az ötödik kötetét tekinthetjük, mely tulajdonképpen Berettyóújfalut két megközelítés felől; szociográfiailag és helyrajzilag mutatja be a harmincas években. Maga az alcím – *Emlékmaradékok a régi utcákról* – nem ígér teljes tablót a „faluvárosról”¹⁶ és amit felvázol, azt sem fogadhatjuk el kritika nélkül. Mégis kifejezetten érdekes (és hasznos) munka ez a mikrotörténeti megközelítést az utcaszerkezetbe ágyazó mintegy 60 oldal. A szerző – természetesen itt is

¹⁴Barcsay emlékiratok III., Bihari Múzeum, Gyarapodási Napló: 167. Köszönettel tartozom Meszter Roland biológusnak (*Research Assistant and PhD student at University of Liverpool*), aki felhívta figyelmemet a forrás ilyen felhasználási eshetőségére.

¹⁵Barcsay emlékiratok IV., Bihari Múzeum, Gyarapodási Napló: 168.

¹⁶Berettyóújfalunak Nadányi Zoltán költő-levéltáros nyomán elhíresült elnevezése. BAKÓ ENDRE: *Írók, költők Újfaluvonzásában*. Berettyóújfalu, 2001. 23.

ifjabb Barcsay László – saját szavai szerint: „*fecseg, locsog a harmincas évekről, amit éppen gyerekfejjel tapasztalt, látott, hallott*”. A gyakran egyes szám elsőszemélyű elbeszélésben ennek megfelelően az emlékező attitűd („*úgy emlékszem*”, „*azt hiszem*”, „*akkoriban*”) és a szubjektívizáló jelleg dominál, bár történelmi áttekintések, definíciók (reformáció, kaszinó, levénte-intézmény), képek, idézetek, életrajzok és reklámok próbálják a dokumentarista stílus által „hitelesíteni” a leírtakat. Ez a kettősség a szociográfia műfaja felé közelíti a művet, ahol mindig is központi kérdés az alkotás valóságreferenciája és a dolgokat rögzítő szubjektum csupán részleges perspektívájának problematikája.¹⁷

A műbe applikált egyszerű kis térképsnitteknek nagy előnyük, hogy az épületek funkcióját, jellegét, sőt, legtöbb esetben a tulajdonos nevét is rögzítik. Így, az újfalui társadalmi hierarchia egy részének lakóhely szerinti elkülönülése is rekonstruálható nagy vonalakban a kötet alapján! Az épületek jellegéről a házaknál használt jelzős szerkezetek informálnak, például: Fábián „*kis nyomorult szegény ember*” házikója, Mezei tanító úr „*kis kerti kunyhója*”, Brauchmann ügyvéd „*kis csinos kerti laka*”, az adóhivatali tisztviselő „*szemrevaló villája*” és természetesen idősebb Barcsay László „*tekintélyes méretű villája*”. A szerző ugyanakkor nemcsak utcák szintjén, de utcaszakszok és -oldalak szintjén is külön jellemzi az adott teret. A leírások részletessége elvileg házszám-szinten érvényesül, bár a szerző a házszámok jelzésére – érthető okokból – nem vállalkozhatott. Arra viszont igen, hogy néhány egykori jellegzetes háztípust megörökítsen ezeken a lapokon, bár, mint megjegyzi, a hetvenes években „*a bolsevista hatalom*” ezek helyett „*felépítette a sűrűn lakható szocialista dobozvárost*”, vagyis a lakótömböket.¹⁸

VI. kötet

A hatodik kötet az 1944-es év hadászati eseményeinek bihari vonatkozásait tárgyalja mintegy 50 oldalon, szemszögét már címében – „*Bihar elvesztése*” – és a borító kivitelezésében sem rejtve véka alá. Látni kell ugyanakkor, hogy a szerző családjának valóban a tárgyalt időszakban veszett el Bihar, mint békés családi fészek és megfelelő életszínvonalat biztosító otthon. A rajzokkal, térképpel, betéttörténetekkel dúsított, a régióból leginkább Újfalura fókuszáló kötet szándékoltan ötvözi a különböző szakirodalmakat a saját gyermekkori élmények alapján írt emlékirattal.¹⁹

Ennek megfelelően olvashatunk történeteket Adolfról, a bekvártélyozott SS-ről, aki ugyanúgy világuralomra töréssel vádolta a szovjeteket, mint

¹⁷Ehhez a kérdéshez részletesebben lásd: BARTHA ÁKOS: Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban. *Debreceni Disputa*, 8. évf. (2010), 4. sz. 54–59.

¹⁸Barcsay emlékiratok V., Bihari Múzeum, Gyarapodási Napló: 5047.

¹⁹Barcsay-emlékiratok VI., Bihari Múzeum, Gyarapodási Napló: 169.

ahogy a néhány hónappal később érkező orosz „kollégája” a németeket. Újfalusi front alatti életét, mindennapjait is nyomon követhetjük naplószerűen – a kristálydetektoros rádiókészülékkel vett adásoktól a honvédelmi ismeretek című tantárgy gyakorlati hasznán át a pinceélettől bezárólag. A gyakran fényképekkel is illusztrált személyes élményeket ábrák, plakátok, térképek (front), valamint hadászati, haditechnikai kitekintések (gépfegyvertípusok) és európai történelmi vonatkozások (pl.: drezdai bombázások) gazdagítják – természetesen a kitapintható, markáns ideológiai argumentáció mentén. A kötet utolsó lapjain a szembenálló felek katonai rangjelzéseit is közli a szerző, aki a témához magyar nyelvű, valamint külföldi (!) szakirodalmat is ajánl, mintegy húsz tételben.

VII. kötet

Érdekes kísérletnek tekinthetjük az emlékiratok utolsó, hetedik kötetét is, amely *Egy évszázad hétköznapi történelem* címet viseli, tehát ismét mikrotörténeti aspektusból veszi górcső alá egy középosztálybeli família történetét – ám ezúttal némileg másképp. Az eddig bemutatott emlékiratok és a családi levelezés segítségével, valamint különböző feljegyzések, iratok, újságcikkek felhasználásával készült „hangulatjelentéseket” kapunk a 20. századról – ami egyben a (fanyar ironiát sem nélkülöző) alcím is. A „töménytelen írástömeget” ifjabb Barcsay László szerkesztette egybe 2000 és 2004 között.

Érdekes próbálkozás a térben kontinenseket átívelő, dokumentumfragmentumokból naplószerűen összeállított, többnyire anonim iromány, melyben a szerkesztő szándéka szerint „*nincsen történeti agyafúrtság, ferdítés, hazugság, hatásvadász szédítés*”. Újfaluról leginkább a front átvonulásáról és a hetvenes évekről nyújt adatokat a képekkel gazdagon illusztrált kis spirálfüzet. Ugyanakkor, a szerző által csak „*az értelmiségi középosztály rekviemeként*” definiált anyagot életmód-történeti beállítottsága, valamint a szándékoltan töredezett narrációs eljárások konzekvens érvényesítése kifejezetten modern, és olvasmányos művé teszi.²⁰

Tanulságok

Néhány mondatban összefoglalva rövid elemzésünket, mindenekelőtt szembeötlő, hogy a tárgyalt emlékiratkorpusz – a sok szempontból különleges harmadik kötet kivételével – igen összetett munka: a családi emlékanyagok, emlékiratok, naplórészletek összedolgozása már megjelent anya-

²⁰Barcsay-emlékiratok VII., Bihari Múzeum, Gyarapodási Napló: 263.

gokkal; könyvrészletekkel, ábrákkal, újságcikkekkel.²¹ A magánemlékek illeszkednek Pierre Nora fent említett téziséhez korunk archiválási szenvedélyéről, míg a külső kiegészítések mindenekelőtt a nem szakember olvasót kívánják segíteni – valamint helyenként ideológiailag is orientálni²² – az anyagban való tájékozódásban.

E komplex dokumentum fókuszában a család 20. századi megpróbáltatásai állnak, méghozzá többféle irodalmi beszédmódban megszólaltatva. Azt gondolom, hogy kutatóként valószínűleg akkor járunk el helyesen, ha a családi emléktanyákra koncentrálunk, ahol az események, személyek, terek nagy tárháza vár minket, főként a Barcsay-család fő fészket, Berettyóújfalut illetően. Az anyag egyes részei mindemellett a helytörténethez kapcsolódó oktatási segédletként is sikeresek lehetnek, amennyiben a felhasználás pedagógusi értelmezés, útmutatás segítségével történik.

²¹Külön kiemelendő a szerző–szerkesztő kreativitása is, aki idős kora ellenére meg tudott birkózni a technika újdonságaival és látványos, vizuálisan is élményszerű munkát tett le az asztalra.

²²Mindemellett, előfordul, hogy a sugallt tartalom nem is a kifejtett nézőpontok által, hanem a sorok között olvasva érvényesül. Ezt láthatjuk például Berettyóújfalu talán legnevesebb 20. századi szülöttének, Kállai Gyulának az esetében, amikor is a kötet szerkesztő Kállai egy 1938-as véleményét szembesíti – kommentár nélkül – egy, már élvonalbeli kommunista politikus korában (saját emlékiratában) tett megnyilvánulásával. *Barcsay emlékiratok I.*, Bihari Múzeum, IV. 90.164.

MUDRÁK JÓZSEF

A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Karának története 1949-ig
Különös tekintettel a régióban betöltött szerepére

Az 1914-ben megszervezett Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az első két év az egyetemi oktatás alapfeltételeinek megteremtése jegyében zajlott: mivel a katonaság lefoglalta a helyet adó Református Kollégium helyiségeinek nagy részét, így a bölcsészkarnak új otthon után kellett néznie. 1915 őszén az egyetem a Piac utca 51. sz. alatt az ún. Csanakházban bérelt egy 12 helyiségből álló lakást a magyar és német tanszékek számára, a Földrajzi Intézetet pedig a Piac utca 24. sz. alatti épület harmadik emeletén helyezték el.¹

Mivel több fontos tanszék hiányzott még ekkor, 1915 novemberében megalakult egy bizottság a legfontosabb tanszékek szervezésére, illetve a meglévő összevontak kettéválasztására.² A fontossági sorrend a következő lett: 1) francia, 2) archeológia, 3) ókori és középkori egyetemes történelem kettéválasztása, 4) középkori és újkori magyar történelem kettéválasztása, 5) filozófia-pedagógia kettéválasztása, 6) magyar és finnugor nyelvészet kettéválasztása. A Francia Tanszék kérdése Huss németprofesszor helyettesi megbízásával már 1916 nyarán (ideiglenesen) megoldódott, 1918 júliusában létrejött az önálló ókortörténet és pedagógia, viszont az archeológia (régészet) csak később valósult meg. A magyar történelem pedig végig csak egy tanszék maradt, ugyanígy a magyar és finnugor nyelvészet szimbiózisa is tartósan bizonyult.

A fiatal egyetem első nagy tudománypolitikai koncepciója a balkanológiai program volt. A program szülőatyjának és lelkes patrónusának Darkó Jenő görögprofesszort, a neves bizantinológust tekinthetjük.³ 1915 decemberében mutatta be a kari tanácsülésen tervezetét, miszerint Debrecen lenne legalkalmasabb balkanológiai tanulmányok koncentrálására. Darkó részletesen kidolgozott programja szerint hét új tanszék felállítására van szükség: 1) Közép- és újkori görög filológiai (bizantinológiai) tanszék, 2) Sémi filológiai

¹NÉMEDI LAJOS: *A Kossuth Lajos Tudományegyetem rövid története 1912-1987* (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem 75 éve). Debrecen, 1988. 14., VARGA ZOLTÁN: *A Debreceni Tudományegyetem története I.* [Debrecen], [1967]. 14.

²BTK Jegyzőkönyvek 1915/16. tanév, III. rendes ülés, 1915. nov. 26. 14. pont és melléklete.

³Erről lásd részletesen: KEREPESZKI RÓBERT: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LVII. – Történeti Tanulmányok XIII.* Szerk.: VELKEY FERENC. Debrecen, 2005. 229–253.

tanszék, 3) Kelet-Európa története tanszék, 4) Szláv filológiai tanszék, 5) Török-tatár filológiai tanszék, 6.) Oláh nyelv- és irodalom tanszék. Milleker Rezső földrajzprofesszor javaslatára kiegészítették a tervezetet egy hetedik tanszékkel, amely a Balkán gazdaságföldrajzával foglalkozott volna. Sajnálatos módon mindezekből nagyon kevés valósult meg, az is csak időlegesen (török, szerb-horvát, román lektorság, Török Tanszék), Trianon után pedig többször már-már az egyetem léte is megkérdőjeleződött.

A zajló világháború ellenére a bölcsészkar gyarapodott: 1916 szeptemberétől Pröhle Vilmos kolozsvári magántanár áthabilitálásával tekintélyes szakembert szerzödtetnek török lektornak, majd lassan alakul a török tanszék ügye is (1919 októberében szervezték végül meg). 1918 júliusában Mitrovics Gyula kinevezésével létrejött az önálló pedagógia (Mitrovics az egyetlen a bölcsészeti akadémiai professzorok közül, akit 1914-ben nem vettek át!) és az ókortörténet (ide az egyetemes történet addigi professzora, Pokoly József jött át, Pokoly helyére pedig Szentpétery Imrét hívták meg).

A Károlyi-kormányzat, majd a Tanácsköztársaság rendelkezései csak általánosságban vonatkoztak a bölcsészkarra (a királyi jelző megszüntetése, a néhai és a volt uralkodó portréjának levétele), egyetlen jelentősebb momentum az volt, hogy Kunfi miniszter 1919 februárjában értesítette az egyetemet, hogy kinevezte Dienes Pál budapesti egyetemi magántanárt a debreceni matematikai és természettudományi kar megszervezésére.⁴ A bölcsészkar ezt örömmel vette tudomásul, de a bekövetkező román megszállás miatt már nem valósulhatott meg a döntés.

A történelmi Magyarország összeomlása nemcsak fájdalmasan érintette a bölcsészkar professzorait, hanem tettekre is sarkallta őket: 1918 decemberében Pap Károly irodalomprofesszor javaslatára a Kar szózatot szerkesztett a külföldi egyetemekhez hazánk területi integritásának érdekében,⁵ illetve a kar két székely (Darkó Jenő, Rugonfalvi Kiss István) és egy erdélyi szász (Huss Richárd) tagja próbált személyesen is informálódni Erdély és a magyarság politikai helyzetéről a megszállt területeken. Darkót 1919 januárjában a debreceni Székely Társaság elnökévé választották, ettől fogva az erdélyi menekültek ügyeinek intézője lett.⁶

Rövid ideig napirenden volt a székhelyeikről elmenekült kolozsvári Ferenc József és a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemekkel való együttműködés, azok részleges befogadása Debrecenben, különösen a kolozsvári böl-

⁴BTK Jegyzőkönyvek 1918/19. tanév, VI. rendes ülés, 1919. márc. 1. 39. pont. – Kmin. 35386/1919. IV. sz.

⁵BTK Jegyzőkönyvek 1918/19. tanév, IV. rendes ülés, 1918. dec. 9. 25. pont és II. rendkívüli ülés, 1918. dec. 27. 28. pont.

⁶KEREPEZKI RÓBERT: Darkó Jenő tudmányszervező tevékenysége a m. kir. Tisza István Tudományegyetemen. *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből II.* Szerk.: HOLLÓSI GÁBOR. Debrecen, 2005. 61.

csészkart illetően.⁷ Azonban a tárgyi feltételek hiánya, az elhelyezés nehézsége és személyi ellentétek, majd döntően a kormányzat eltérő állásfoglalása miatt ezeket az egyetemeket végül Szegeden és Pécsen helyezték el.⁸

Az összeomlás, a forradalmak és Trianon után a bölcsészkar fejlődése is lelassult pár évre, bár csupán néhány személyi változás történt: 1919 októberében létrejött a Török Tanszék Pröhle Vilmos vezetésével, aki már 1916 óta tartott órákat, 1920 szeptemberétől pedig Huss helyett Hankiss János lektor lett a Román Philológiai Szeminárium (Francia Tanszék) helyettes vezetője (1923 áprilisában nevezték ki nyilvános rendkívüli tanárnak). 1922 decemberében a teológiai karon Zoványi Jenő eltávolításával megüresedett egyháztörténeti tanszékre átment az addig az ókortörténet élén álló Pokoly József, helyére 1923 szeptemberében Alföldi András került. Nemsokára az egyetemes történelmi tanszékről távozott Szentpétery Imre Budapestre 1923 decemberében, helyét 1924 februárjában Szabó Dezsővel töltötték be. Fájdalmas veszteség volt azonban, hogy a Török Tanszéket 1923 tavaszán a budapesti egyetemre helyezték át.

Az egyetem létesítésekor nem szerveztek természettudományi tanszékeket, ezek pótlása egyre sürgetőbb feladattá vált. Milleker Rezső földrajzprofesszor volt a motorja ennek a mozgalomnak, az ő kitartó fáradozása eredményezte, hogy Wodetzky József, az orvostudományi Fizikai Intézet vezetője elvállalta 1924-től a matematikai, majd 1925-től a fizikai szakelődöságot, míg Bodnár János, az orvostudományi Vegytani Intézet igazgatója 1925-től a kémiai szakelődöságot. 1925 szeptemberében további fejlesztések váltak valóra: Dávid Lajos és Szilády Zoltán budapesti magántanárok matematika, illetve állattan-növénytan, Milleker maga pedig ásvány-földtan szakelődók lettek.

Ez a helyzet még annyiban módosult hamarosan, hogy a növénytan részét Szilády átadta Greguss Pál magántanárnak, az ásvány-földtant pedig Milleker frissen habilitált magántanárának, a téma szakértőjének, Hoffer Andrásnak. Alig három év alatt kiépült a természettudományi oktatás a bölcsészkaron belül, habár még nem önálló tanszékekkel, csak megbízott előadókkal. Valószínűleg hozzájárult a sikerhez az is, hogy 1924/25-ben ismét bölcsész lett a rektor, mégpedig Pap Károly irodalomprofesszor személyében. 1926 novemberében a kar régi kívánsága is valóra vált: a sokat hiányolt és kérelmezett archeológiát Láng Nándor latinprofesszor szakelődői megbízásával sikerült létrehozni.

⁷BTK Jegyzőkönyvek 1920/21. tanév, IV. rendkívüli ülés, 1920. nov. 25. 29. pont. („Együttműködés az exul egyetemekkel”)

⁸Erről bővebben: KISS JÓZSEF MIHÁLY: Párhuzamos utak a kolozsvári és a pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez. *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 14.)* Szerk.: KISS JÓZSEF MIHÁLY. Budapest, 1991. 123–161.

A következő évben – a klinikai telep befejezése után – végre megindult a központi épület építése a Nagyerdőn Korb Flóris tervei alapján, az ünnepélyes alapkövetételre 1927. június 3-án került sor Klebelsberg miniszter jelenlétében. A tervekbe az egyetem professzorai is beleszólhattak: Láng Nándor latinprofesszor javaslatára vették kisebbre az eredetileg tervezett, túl nagy, nehezen fűthető kupolát, míg Milleker Rezső földrajzprofesszor elérte, hogy a két tervezett, használhatatlan oldaltorony nem épült meg (az egyik meteorológiai, a másik csillagászati megfigyelő torony lett volna).

Klebelsberg miniszter reformjainak egyike volt a húszas évek végén a polgári iskolai tanárképzés átszervezése.⁹ A decentralizáció jegyében a két állami polgári iskolai tanárképző iskolát összevonta és Szegedre helyezte át, részben áthallgatást írva elő az egyetemre. Az egyesítéssel 10 tanári állás szabadult fel, amelyeket részben a debreceni matematikai és természettudományi tanszékek felállítására használtak fel.

1929 elején hirdették meg a létesítendő állattani, növénytani, ásvány-földtani valamint matematikai tanszékekre a professzori állásokat.¹⁰ Mivel Debrecenben nem voltak illetékes szakemberek, Budapesten alakult meg a tanszékszervező bizottság tudományegyetemi, műegyetemi és állatorvosi főiskolai tanárokból. A bizottságnak egyedülként Debrecenből Milleker Rezső is tagja lett.

1929 nyarán kapott kinevezést a Matematikai Szeminárium élére Dávid Lajos, az Állattani Intézet élére Hankó Béla, az Ásvány-Földtani Intézet vezetője pedig telegdi Róth Károly lett (a Növénytani Intézet vezetésének betöltése berei Soó Rezsővel csak 1930 tavaszán történt meg). A bölcsészkar nagyon hálás volt: Klebelsberg minisztert honoris causa doktorrá választották és a tiszteletbeli nyilvános rendes tanári címet eszközölték ki neki a kormányzónál.

Ugyanekkor a gazdasági világválság idején nem szerveztek külön természettudományi kart, hanem ezek a tanszékek a bölcsészeti karon belül maradtak: „Az új tanszékek szervezésével kapcsolatban a kar kifejezi azon óhaját, hogy költség és helyiség kímélés szempontjából [ne kelljen külön dékáni hivatalt szervezni] ne alkottassék külön természettudományi és matematikai kar, hanem miként a budapesti kir. m. Pázmány Péter tudományegyetemen, a bölcsészettudományi kar kereteibe foglaltassék.”¹¹ Emiatt változott meg a Kar pontos neve is „Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar” formáról egyszerűen „Bölcsészettudományi Kar” alakra.¹²

⁹LADÁNYI ANDOR: *Klebelsberg felősktatási politikája*. Budapest, 2000. 50–53.

¹⁰VKM. 97005/1928. sz.

¹¹BTK Jegyzőkönyvek 1928/29. tanév, VII. rendes ülés, 1928. dec. 12. 32. pont.

¹²BTK Jegyzőkönyvek 1929/30. tanév, III. rendes ülés, 1929. szept. 27. 21. pont. (Szabó Dezső történelemprofesszor javaslatára)

1931 januárjában Alföldi Andrást, az Ókortörténeti Tanszék professzorát a budapesti egyetemre helyezték át, a tanszék helyettese Szabó Dezső lett. 1932 januárjában pedig a közkedvelt Láng Nándor nyugalomba vonulásával megüresedett II. Klasszika-filológiai Tanszéket (latin) sem töltötték be, hanem Darkó Jenő ógörögprofesszor lett a helyettes. E két tanszék be nem töltésének magasabb szempontjai voltak, mint arra hamarosan kitérek. (Láng régészeti-művészettörténeti szakelőadóságának művészettörténeti részét Mitrovics Gyula pedagógiaprofesszor, ismert esztéta vette át, de az archeológiára nem akadt vállalkozó.) Közben 1931 júniusában meghalt Pápay József, a magyar nyelvészet professzora. Az ő tanszékét viszont egy év múlva a jeles néprajzkutató, Csúry Bálint meghívásával rendezték. Az egyetem főépülete 1932 nyarára lett készen, a Kollégiumtól való búcsúzás és az új épületbe való beköltözés az 1932/33-as tanév bölcsész rektorának, Rugonfalvi Kiss Istvánnak a vezetésével történt. További pozitívum volt, hogy már 1927-től nagy sikerrel működött a „Nyári Egyetem” néven ismertté vált szünidei tanfolyam, amely főleg Hankiss János és Milleker Rezső professzorok áldozatos munkája nyomán jött létre. Ugyancsak ők érték el a minisztériumnál 1933 áprilisában, hogy a bölcsészeti karon belül Népművelési Kutatóintézet létesült, Hankiss és Milleker igazgatásával.¹³

A sikerek mellett szólni kell a nehézségekről is. A gazdasági válság megfékezéséhez, valamint a restriktív folyamat sikerre viteléhez szükséges volt a kultusztárca kiadásainak csökkentése, ezek részeként egyes – főleg vidéki – egyetemi tanszékek megszüntetése.¹⁴ Ez természetesen a debreceni Tisza István-Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karát is érintette: „A VKMiniszter [...] közli, hogy az egyetemi tanszékek számát egy végleges létszámban állapította meg, amely az eddigiekhez képest egyes karokon kisebb. Karunkon a tanszékek száma 16 volt, a végleges létszámot 14-ben állapította meg. Megszüntette, ill. szünetelnek az üresedésben lévő tanszékek közül az egyik classica philológiai és az egyik egyetemes történelmi tanszéknek a javadalma, mivel ezek már az 1932/33. tanévi költségvetésben nem szerepelnek, így karunkon a végleges létszámot elértük.”¹⁵ Ezért nem töltötték be a latin és az ókortörténet tanszékeit, hanem majdnem egy évtizedig Darkó Jenő és Szabó Dezső helyettesítését hosszabbították meg évről-évre.

Az egyetemi tanári állások redukcióját „természetes apasztás útján” hajtották végre, amely a gyakorlatban főleg azt jelentette, hogy a régóta szünetelő vagy nyugdíjazás folytán megüresedő tanszéket nem töltötték be.

¹³VKM. 16933/1933. IV. sz.

¹⁴Erről bővebben: LADÁNYI ANDOR: *A gazdasági válságtól a háborúig (A magyar felsőoktatás az 1930-as években)*. Bp., 2002. (különösen 9–35.)

¹⁵BTK Jegyzőkönyvek 1932/33. tanév, II. rendkívüli ülés, 1932. szept. 21. 11. pont. (VKM. 18257/1932. sz. leirata alapján).

Hogy mennyire hátrányos volt ez a (főleg vidéki) felsőoktatásra, mutatja az is, hogy pl. a négy egyetem 13 ókortudományi tanszéke közül hatot szüntettek meg ekkor.¹⁶

A súlyos költségvetési restrikció mellett a gazdasági válság éveiben komoly veszélyt jelentett a magyar felsőoktatás számára egyes vidéki egyetemek, vagy karok megszüntetésének, illetve összevonásának terve. Klebelsberg miniszter és Bethlen volt miniszterelnök egyértelműen kiállt a három vidéki egyetem fejlesztése mellett, de Hóman Bálint, illetve a miniszterelnök Gömbös Gyula lehetséges megoldásként vetette fel az egyetemi oktatás jobb koncentrálását. Ezeknek a terveknek megvalósulása 1933 őszén fenyegetett leginkább Debrecenben is: „A vidéki egyetemeket megcsonkítás fenyegeti. Szegednek az orvosi, Pécsnek a bölcsészeti, Debrecennek a matematika-természettudományi karát fenyegeti a megszüntetés veszedeleme.”

Pap Károly azévi dékán javasolta a következő ellenlépéseket: „A megcsonkítás megakadályozására legsürgősebb teendő a közvélemény felvilágosítása már a lapok holnapi számában megcáfolni:

- 1) hogy a négy tanszék megszüntetése költségmegtakarítással járna;
- 2) hogy a tanszakoknak nincs elég látogatottságuk;
- 3) hogy a közvélemény követelné az egyetem megcsonkítását.”

Darkó professzor még ehhez hozzátette: „A tények bizonyítják, hogy Miskolctól le Békésig legalább nyolc vármegyének a debreceni egyetem a tudományos központja.”¹⁷ A debreceni egyetem mellett kiállt a város törvényhatósági bizottsága és a református egyház egyetemes konventje is, így a tiltakozások hatására a kultuskormányzat elállt az egyetemcsonkítás tervétől.

Éppen a válság hosszas elhúzódása miatt, a harmincas évek közepén kevés változás történt a tanári karban: 1933 szeptemberétől Tóth Lajos magántanár is szakelőadó lett elméleti fizikából a gyakorlati részt előadó Wodetzky József orvostudományi professzor mellett, akit 1935 szeptemberében a budapesti egyetemre helyeztek át. Az orvostudományi Fizikai Intézet élére (és egyben bölcsészeti szakelőadónak) Gyulai Zoltán került. 1936 szeptemberétől Tóth helyett Széll Kálmán elméleti fizikai szakelőadó volt. Telegdi Róth Károlyt, az Ásvány-Földtani Intézet professzorát 1936 májusában az Iparügyi Minisztérium bányászati osztályára helyezték, helyére 1937 szeptemberében került Ferenczi István főgeológus az esélyesebb, addig a tanszéket helyettesítő Hoffer Andrással szemben.

¹⁶LADÁNYI: i. m., 18.

¹⁷BTK Jegyzőkönyvek 1933/34. tanév, IV. rendkívüli ülés, 1933. okt. 29. 33. pont.

A szűkebb értelemben vett bölcsészkar részekén Huss Richárd német-professzor 1934 áprilisától indogermán nyelvészet szakelőadó lett, és 1937 szeptemberében a régóta szünetelő archeológiai előadásoknak is akadt gazdája az Erdélyből menekült Roska Márton személyében. Megemlítendő még, hogy az 1936/37-es tanévben ismét a bölcsészkar adta a rektort, Tankó Béla filozófiaprofesszor személyében.

Az 1938/39-es tanév ismét fejlődés és gyarapodás időszaka, több új tanszék létesült:

- a) angol nyelv és irodalom (Fest Sándort, az Eötvös Kollégium angoltanárát, neves történészt nevezték ki – ugyanekkor pályázott Szerb Antal is)
- b) olasz nyelv és irodalom (az 1935-ös magyar-olasz kultúregyezmény értelmében jött létre: addig a debreceni olasz egyesület vezetője, Renato Fleri helyettesített, ekkortól az olasz kormány küldött ki professzort: 1939-től Lorenzo Giusso, 1940-től Gaetano Trombetore személyében)
- c) régészet (a kar régi kérése volt: Roska Márton szakelőadó végre professzori kinevezést kapott)
- d) elméleti fizika (Széll Kálmán szakelőadó professzori kinevezése)

Az első bécsi döntés (1938. nov. 2.) és Kárpátalja visszafoglalása (1939 március) révén a budapesti és különösen a debreceni egyetemre érkezett nagyobb számú hallgató a visszacsatolt területekről. Számukra először pótfélévet hirdettek, majd a később jelentkezőknek magyar nyelvészetből, irodalomból, földrajzból, történelemből és alkotmánytörténetből kellett kollokválniuk.

Ezzel kapcsolatban két újabb tanszék szervezésére is sor került 1939 őszén:

- a) rutén és szlovák nyelv és irodalom (Szláv Szeminárium) (a Kárpátaljáról zömmel Debrecenbe jövő rutén nemzetiségű hallgatók számára. Tulajdonképpen soha nem lett betöltve, előadói Kniezsa István és Sziklay László voltak.)
- b) Kelet-Európa Történeti Szeminárium. (A Lengyelország lerohanása miatt megszűnt varsói Magyar Intézet átmentése Debrecenbe. Tanszékvezető a volt igazgató Divéky Adorján lett.)

A második bécsi döntéssel 1940 szeptemberének elején visszakerült Észak-Erdély és vele együtt a kolozsvári egyetem is. Így az 1920-as évek eleje óta „ideiglenesen” Szegeden működő Ferenc József Tudományegyetem visszaköltözhetett régi székhelyére. Csakhogy az ötödik egyetem újjászervezése számos problémát felvetett: a háborús felkészülésben lévő ország sem pénzügyi tekintetben, sem megfelelő kvalitású oktatói gárdát illetően nem bírt öt

egyetemet ellátni. Ezért született meg az 1940. évi XXVIII. törvénycikk, amely kimondta, hogy a kolozsvári egyetem megfelelő ellátása érdekében a többi vidéki egyetemnek áldozatot kell hoznia: a törvény értelmében Szegeden új, Horthy Miklósról elnevezett tudományegyetemet kell létesíteni, ugyanakkor itt az egyetem jogi karának, a pécsi egyetem bölcsészeti karának, valamint a debreceni egyetem természettudományi tanszékeinek működését „a további törvényes intézkedésig átmenetileg szüneteltetni kell.”¹⁸

Mivel a debreceni egyetemet illetően a főispán, a polgármester és az egyházkerületi főgondnok tiltakozása hiábavaló volt, Mitrovics Gyula filozófiaprofesszor, az 1940/41-es tanév bölcsész rektora javaslatára Hóman miniszter elfogadta azt a kompromisszumos javaslatot, hogy a természettudományi szakos tanárképzést szakelőadók alkalmazásával továbbra is biztosítsák. A törvény végleges szövegét már ennek alapján fogalmazták meg.¹⁹

Az október 19-én keltezett rendelettel a debreceni bölcsészkarról Roska Mártont, a régészet, Dávid Lajost, a matematika, Hankó Bélát, az állattan, berei Soó Rezsőt, a növénytan professzorát és Gyulai Zoltánt, az orvoskari Fizikai Intézet igazgató-professzorát (bölcsész szakelőadót) Kolozsvárra helyezték át, míg Ferenczi István ásvány-földtani és a frissen kinevezett Széll Kálmán elméleti fizikai professzor Szegedre került át. A fent említett professzorok már október eleje óta december végéig, január elejéig (rendelkezési helyükre való távozásukig) szakelőadóként vezették saját tanszékeiket. Helyükre a törvény rendelkezése alapján szakelőadói státuszban megbízott előadók kerültek, mégpedig a matematikára Varga Ottó kolozsvári magántanár, az állattanra Csukás Zoltán pallagi mezőgazdasági akadémiai tanár és Satori József, Hankó volt tanársegéde, a növénytanra Máthé Imre magántanár, Soó volt tanársegéde, a fizikára Tóth Lajos magántanár, míg az ásvány-földtant ismét Hoffer vezette. Az orvoskari Fizikai Intézetet újra betöltötték Szalay Sándor magántanár professzori kinevezésével, aki bölcsészkarra szakelőadó is lett.

Az említett október 19-i rendelettel nem csupán a kolozsvári egyetemről történt intézkedés, hanem Debrecenben is voltak változások: az említett Szalayn kívül a bölcsészkaron Darkó Jenő 1940 januári halála óta üresedésben lévő mindkét klasszika-filológiai tanszéket betöltötték. A latinra vitéz Mészáros Ede pécsi egyetemi magántanár, a görögre az alig 27 éves Szabó Árpád frankfurti magántanárt nevezték ki, ugyanekkor Paulovics István professzor a pécsi egyetemről átkerült Debrecenbe, az Ókortörténeti Tanszék és a Régészeti Intézet élére.

A negyvenes évek első felében részint halálozás, részint nyugalomba vonulás miatt több tanszék élén változás állott be. 1941 februárjában (egy-

¹⁸LADÁNYI: i. m., 182.

¹⁹UO., 184.

más utáni napon) meghalt Csűry Bálint nyelvész, majd Huss Richárd német-professzor. A német tanszék élére elég hamar, már áprilisban Pukánszky Béla kapott kinevezést, de a magyar nyelvészet csak szeptemberben lett betöltve Bárczi Gézával. Ekkoriban kezdődött az egyetem első tanári gárdájának nagyobb arányú nyugalomba vonulása: 1941 szeptemberében Mitrovics Gyula, 1942 őszén Pap Károly és Rugonfalvi Kiss István fejezte be egyetemi működését. Utódjaik kiválasztása lassan ment: hosszas, szenvedélyes vita után, 1942 júniusában Karácsony Sándor lett a pedagógia professzora, de a magyar történelemre Szabó Istvánt, a magyar irodalomtörténetre Kerecsényi Dezsőt csak 1943 augusztusában nevezték ki (a Kerecsényivel egyszerre pályázó Németh László elutasítása nagy port kavart).

Megemlíthető még, hogy 1942 januárjában kezdődött az embertan (antropológia) oktatása, Balogh Béla magántanár szakelőadói megbízatása folytán. Ugyanekkor rendeződött a matematikai előadások ügye is, ugyanis Dávid Lajos professzor Kolozsvárra távozása óta nem volt megbízott főelőadó. 1942 januárjának végén a Prágából hazatért, éppen Kolozsvárott foglalkoztatott Varga Ottó intézeti tanári és szakelőadói kinevezésével megoldódott ez is.

Természetesen a Bölcsészettudományi Kar nem nyugodott bele a természettudományi tanszékek leépítésébe, főként mert ez nem járt megtakarítással sem, hiszen a tanszékek ellátmányai, segédzemélyzete megmaradtak és a szakelőadók fizetése is majdnem annyi volt, mint a professzoroké. Tehát előnye szinte alig volt a szüneteltetésnek, hátránya viszont annál több: alacsonyabb színvonalon működhetett csak a természettudományi oktatás és kutatás, nem lehetett habilitálni ilyen tárgyakból és a természettudományokat csupán Milleker Rezső földrajzprofesszor képviselte a kari üléseken. Nem véletlen, hogy pl. a miniszternél tett tisztelgő látogatásokon is erről volt szó: „A bölcsészettudományi kar dékánja a természettudományi tanszékek visszaállítását kérte. Erre V[allás- és] K[özoktatási] Miniszter úr kijelentette, hogy ez a kérés a szegedi és pécsi egyetemek kérésével junktimban [összekötve] van.”²⁰ A minisztérium azon az állásponton volt, hogy majd a háború után rendezik ezt a kérdést, akárcsak a pécsi bölcsészkar és a szegedi jogi kar visszaállítását.

Hankiss János franciaprofesszor 1943 áprilisában a Kállay-kormányban Szinyei Merse Jenő miniszter mellett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára lett. Valószínűleg államtitkári kinevezésénél azért esett a debreceni professzorra a választás, mert Hankiss

²⁰Fest Sándor dékán felszólalása a debreceni Tisza István-Tudományegyetem vezetőségének tisztelgő látogatásakor, 1943. okt. 7-én, Szinyei Merse Jenő miniszternél. Erről beszámoló: Egyetemi Tanácsülési jegyzőkönyvek 1943/44. Tanév, III. rendes ülés, 1943. okt. 29. 77. (HBML VIII. 1/a. 23.k.)

nem németbarát, hanem a nyugati orientáció híve volt – főleg francia kapcsolatokkal – és szerte a világon jó hírnevű kultúrdiplomatának számított. Államtitkársága alatt Bárczi Géza helyettesítette a Román Philológiai Szeminárium (Francia Intézet) élén.

Az 1944/45-ös tanévben ismét a bölcsészkarhoz került a rektorállítás joga. Szabó Dezsőt választották meg, de ő nem fogadta el a várhatóan nehéz feladatot, így helyette az államtitkárságról lemondó Hankiss Jánost választották meg. A minisztérium rendeletére szeptember 17-én két bombatámadás között megtartották a tanévnyitót és megkezdték az oktatást. A megfelelő helyiségek hiánya, a nem debreceni lakos professzorok megoldhatatlan utazási nehézségei és a gyér számú hallgatóság miatt azonban október 5-én az egyetemi tanács az előadások ideiglenes szüneteltetését határozta el. Mivel a minisztériummal az összeköttetés a hadihelyzet alakulása miatt megszakadt, Hankiss rektor Budapestre utazott további utasításokért. Szintén a fővárosba menekült több professzor is családjával együtt, részben a szovjetek elől, részben a jobb megélhetés reményében. Budapesten a menekült professzorok néhány tanácsulást és szigorlatot tartottak, a bölcsészkaron egy doktorálás történt²¹ és két doktoravatás.²²

Debrecenben csak két professzor (Tankó Béla és Szabó Dezső) és két magántanár (Berényi Dénes és Varga László) maradt a bölcsészkaron, ehhez még hozzászámíthatjuk az orvosi karhoz tartozó, de bölcsész tárgyakat is előadó kémia- (Bodnár János) és fizikaprofesszorokat (Szalay Sándor). A szovjet csapatok bevonulása után a harcok elültével hozzákezdtek az egyetem újjászervezéséhez: Bodnár prorektor lett a rektorhelyettes, a bölcsészkaron pedig a távollévő Divéky Adorján dékán és Fest Sándor prodékán helyett Szabó Dezső a dékánhelyettes (a rangidős Tankó nem vállalta). Mintegy 25-30 hallgatóval december 11-én indult újra a szemeszter a bölcsészkaron és január 31-ig tartott. Helyettesítéssel, előadók ideiglenes meghívásával el tudtak látni szinte minden tanszéket: Tankó Béla oktatta a filozófiát és a pedagógiát, valamint az angolt, Szabó Dezső az egyetemes történelmet, Bodnár János a kémiát, Szalay Sándor a fizikát és matematikát, Pap Károly nyugalmazott professzor és Juhász Géza tankerületi főigazgató a magyar irodalmat és nyelvet, Berényi Dénes a földrajzot, Varga László a klasszika-filológiát, a tanárképzőintézeti tanár Sátori József az ásvány-földtant, állattant és növénytant, a behívott középiskolai tanárok közül Hettesheimer Ernő

²¹Mészáros Gyula Lászlóé, aki Paulovics István professzor korábbi pécsi tanítványa volt.

²²Az említett Mészáros Gyula László és a még Debrecenben doktorált Darkó Irén, a néhai Darkó Jenő professzor lánya, aki fel volt terjesztve kormányzógyűris (sub auspiciis Gubernatoris) avatásra, de a politikai helyzet miatt ebből már semmi sem lehetett.

a franciát és németet, Simon László a történelmet és földrajzot, Madai Pál a történelmet, Fencik László szláv nyelvet és irodalmat.

Mivel a második félév kezdetekor (márc. 1.) még javában folytak a harcok Magyarország területén, továbbra is gondoskodni kellett a helyettesítésről. Az előző félévhez képest változások történtek: a középiskolai tanárok közül Papp István a magyar nyelvészetet, Csorba András az angolt, Molnár András a franciát, Varga Zoltán a történelmet és a földrajzot (az államtitkárrá kievezett Simon László helyett), Gáborjáni Szabó Kálmán a művészettörténetet, Morvay Ferenc a matematikát látta el, míg Csobán Endre városi főlevéltáros az olasz nyelv és irodalom helyettese lett.

1945 márciusától kezdve sorra tértek vissza a professzorok Debrecenbe és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyenként külön-külön engedélyezte a szolgálatba való visszaállításukat. Pukánszky Béla németprofesszort és a már nyugdíjas Pap Károlyt az Igazolóbizottság állás- és nyugdíjvesztésre ítélte, de másodfokon a Népbíróság – több pozitív tanúvallomás alapján – felmentette őket. A visszatért Hankiss rektort pedig a Debrecenből való eltávozása miatt az egyetemi fegyelmi vizsgálat vezető állásra alkalmatlannak mondta ki, amire válaszul Hankiss lemondott a rektorságról.²³ Nem választottak helyette másik rektort a hátralévő időre, maradt Bodnár rektorhelyettes. (Viszont a következő tanévre így nem lehetett Hankiss prorektor sem, de a kandidálás joga a bölcsészkaré maradt, ezért lett 1945-46-ban Mészáros Ede latinprofesszor a prorektor.) Megfosztották állásától Nyireő István könyvtárigazgatót és a bölcsészkar magántanárok sorából törölték részint fasiszta magatartás, részint Nyugatra való távozás miatt Bakó Elemért, Köfaragó-Gyelnik Vilmost, Végh Józsefet és Weidlein Jánost.

Az egyetem „megtisztítása”, a „reakciós erők eltávolítása” a debreceni Nemzeti Bizottság márc. 22-i és ápr. 6-i ülésén is szóba került, Bodnár rektorhelyettes és Kondor Imre bölcsészkar magántanár, nemzetgyűlési képviselők felszólalásai nyomán: *„Az egyetem az elmúlt 25 év alatt a sötét reakciós gondolatok melegágya volt és ebből a fertőzött talajból nőtt ki az a középosztálybeli nemzedék, mely elsősorban felelős hazánk romlásáért és a magyar névhez tapadt minden gyalázatért. Az egyetem nem lehet tovább a régi rendszer titkos bagolyvára. A Nemzeti Bizottság követeli, hogy a debre-*

²³Egyetemi Tanácsi Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, X. rendkívüli ülés, 1945. máj. 5. 125. (HBML XXVI. 1/a. 1.k.) (a bizottság tagjai Czeglédy Sándor, Szalay Sándor és Verzár Gyula professzorok voltak): *„(...) nem állapítható meg az, hogy dr. Hankiss János rektor a professzorokat távozásra rábeszélte volna, de kétségtelen, hogy nem tartotta vissza a professzorokat az eltávózástól, amit pedig tőle, mint az egyetem vezetőjétől el kellett várni. Ezzel a magatartásával dr. Hankiss János nem bizonyult elég erősnek arra, hogy az egyetem vezető pozícióját betöltsse, de fegyelmi vétséget ez alapon megállapítani nem lehet.”*

ceni egyetemen, de a többieken is új szellem érvényesüljön és a tanári katedrákról új hang csendüljön fel. Ezért felhívja a kormányt, hogy az egyetemi tanári státusz felfrissítése iránt minden tőle telhető intézkedést tegyen meg és a célból szükség esetén rendkívüli jogokat is vegyen igénybe. Új demokratikus szellemű értelmiség nevelése nélkül az ország építésére irányuló minden törekvés hiábavaló lenne.”

Szabó Dezső dékánhelyettes az egyetemi tanács ülésén cáfolta a túlzó vádak: „Azzal a váddal szemben, hogy a debreceni egyetem a reakció melegágya, rámutat arra, hogy a Sztójay-kormány által kinevezett debreceni főispán: Bessenyei Lajos beiktató beszédében »angolkóros«-nak nevezte a debreceni egyetem tanárait és ennek megfelelő eljárást helyezett velük szemben kilátásba, továbbá, hogy a debreceni egyetem bölcsészeti karáról sokan kerültek ki olyanok, akik ma vezető pozíciókat foglalnak el. Hamarjában csak néhány nevet tud megemlíteni, de bizonyára folytatni lehetne a listát. Megemlíti, hogy a debreceni egyetem bölcsészeti karának voltak hallgatói: Balogh István főispán, Juhász Géza tankerületi főigazgató, Kardoss László miniszteri tanácsos, Kiss József a Madisz elnöke, Kondor Imre a Nemzeti Bizottság tagja, Simon László kultuszminiszteri államtitkár.”²⁴ A Debreceni Egyetemi Kör és Kondor Imre javaslatára eltörölték az egyetem nevéből Tisza István nevét, Szabó Dezső pedig a címek és rangok használatának mellőzését javasolta.

A háborús viszonyok közepette több professzor életét vesztette: Budapest ostroma során bombatámadás következtében hunyt el Fest Sándor angolprofesszor, márciusban a háború utáni zűrzavarban Kerecsényi Dezső irodalmár valamint a politikai rendőrség üldöztetése miatt májusban Milleker Rezső földrajzprofesszor. Az ő helyettesítésükről is gondoskodni kellett és persze kiírták a pályázatokat az üres állásokra. Az angol tanszéket Hankiss János, Benigny Gyula és (haláláig) Tankó Béla együtt látták el (a két professzor irodalmat adott elő, Benigny nyelvészetet), a magyar irodalmat a gyorsan magántanárrá is habilitált Juhász Géza, míg a földrajzt Berényi Dénes és Márton Béla, a két régi magántanár közösen helyettesítette.

Leghamarabb a magyar irodalmat töltötték be Juhász Géza tankerületi főigazgató, addigi helyettes meghívásával, őt 1945 novemberében ki is nevezték²⁵, majd decemberben a földrajz élére Kádár László, a volt újvidéki

²⁴Egyetemi Tanács Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, IX. rendes ülés, 1945. ápr. 27. 99. (HBML XXVI. 1/a. 1.k.) – Részben idézi, részben összefoglalja: NÉMEDI: i. m., 29.

²⁵A pályáztatás mellőzésével történt gyors meghívást, a politikai szempontok érvényesülését (Juhász baloldaliként háttérbe volt szorítva 1945 előtt) az Egyetemi Tanács ülésén Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor aggályosnak minősítette. (Egyetemi Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, XIII. rendes ülés, 1945. jún. 27. 194. – HBML XXVI. 1/a. 1.k.)

Kereskedelmi Akadémia tanára került. Lassabban haladt az angol tanszék ügye: 1946 szeptemberében Ország László, az Eötvös Kollégium angoltanára, budapesti magántanár lett a helyettes, majd 1947 márciusában professzor. 1946 januárjában meghalt Tankó Béla filozófiaprofesszor, az ő utódlása is sokáig húzódott és politikai üggyé vált: itt mindenáron Tankó tanítványát, Kondor Imre magántanár, nemzetgyűlési képviselőt akarták meghívni, de képviselői megbízatása miatt csak 1947 decemberében kapott nyilvános rendes tanári kinevezést.²⁶ Az Orosz Tanszék is hamar megalakult a rutén helyett az új politikai helyzetnek megfelelően, de betölteni egészen 1950-ig nem sikerült, többnyire Kovács Ferenc középiskolai tanár, a Neveléstudományi Szeminárium tanársegéde helyettesített itt.

Az egyik legfontosabb feladatnak a természettudományi tanszékek visszaállítását, természettudományi és mezőgazdasági karok létesítését tartották 1945-ben.²⁷ A minisztérium a két utóbbit elutasította (agrárügyetem létesült Debrecenben, míg külön természettudományi kar Budapesten sincs ekkor)²⁸, de a tanszékek fokozatos visszaállítása megkezdődött, sőt fejlődés is mutatkozott.

1945 szeptemberétől Kovács Lajos debreceni középiskolai tanár, szegedi magántanár az ásvány-földtan szakelőadója (a Németországba került Hoffer András helyett), a régiek közül Balogh Béla az antropológia, Szalay Sándor a fizika, Bodnár János a kísérleti, Szép Ödön az analitikai, ifj. Tankó Béla a szerves kémia, Varga Ottó a matematika szakelőadója ismét. 1945 szeptemberétől Soó Rezső a Növénytan Intézet, 1946 decemberétől Hankó Béla az Állattani Intézet vezetője beosztott kolozsvári nyilvános rendes tanári státuszban.²⁹ 1947 márciusában visszaállt a matematikai tanszék Varga Ottó nyilvános rendkívüli tanári kinevezésével (nyilvános rendes tanár csak 1948 szeptemberében lett), megalakult az Embertani Intézet, amelynek élére Balogh Bélát hívták meg, de a betöltés elhúzódott, majd Balogh halálával abamaradt.

²⁶Szentpéteri Kun Béla itt is szót emelt a politikai szempontok tudományos szempontok fölé emelése ellen. (Egyetemi Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, XVI. rendes ülés, 1945. júl. 12. 376. (HBML XXVI. 1/b. 9.d. 3238/1945-46. RH.)

²⁷Egyetemi Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1945/46. tanév, V. rendkívüli ülés, 1945. nov. 3. 105. Verzár Gyula orvoskari prodékán javaslata.

²⁸NÉMEDI: i. m., 29–30.

²⁹Soó és Hankó helyzete nem volt tisztázott: a kari tanács tagja az egyetemi szabályzat szerint csak ide kinevezett professzor lehetett, más nem. Végül a Kar úgy döntött (és ezt a minisztérium is elfogadta), hogy mivel nyilvános rendes tanári rangban vannak (bár nem itt) és mindkettő már volt korábban a debreceni egyetem szabályosan kinevezett professzora, a Kar teljes jogú tagjainak tekintendők, hozzátéve, hogy az lenne a legjobb, ha a köztársasági elnök minél hamarabb kinevezné őket.

A természettudományi oktatás fejlődésének jelentős lépése volt, hogy 1947 februárjában megalakult a Szerves Kémiai Intézet ifj. Tankó Béla nyilvános rendes tanári kievezésével (őt a Bölcsészettudományi Kar már 1945 júliusában meghívta!). Tovább szélesedett a kémiaoktatás 1947-ben Arany Sándor és Di Gléria János agráregyetemi professzorok kémiai technológiai, illetve fizikai kémiai szakelőadói meghívásával, ezekhez jött még 1948 szeptemberében Straub János orvoskari magántanár, aki (Szép Ödön helyett) az analitikai kémia előadója lett. A bölcsészkar keretein belül még egy tanszékvisszaállítás történt: 1949 februárjában Budó Ágoston szegedi tanárképző főiskolai tanár az Elméleti Fizikai Tanszék nyilvános rendes tanára lett.

A negyvenes évek második felében a politika lassan, de szívósan beférközött az egyetem falai közé: már 1945-ben Orosz Tanszékké változott a Rutén Tanszék, a Horthy-rezsimhez szorosan kapcsolódó kultúrpolitikusnak tartott Divéky Adorján professzort bár igazolták, mégis elűldözték tanszéke éléről.³⁰ Az évtizedekig német-olasz lektorként dolgozó Wallisch Oszkárt nem vették vissza az egyetemre. Ugyanekkor az új szellemiséget képviselő irányzat pozíciókba került: Juhász Géza, majd Kondor Imre professzor lett, Kardos László, Varga Zoltán és Balogh István magántanári képesítést szereztek.

1945 januárjában megalakult a Debreceni Egyetemi Kör (DEK), a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) helyi szervezete pedig egyre jobban hallatta szavát egyetemi kérdésekben, hogy a professzorok ne nélkülük döntsenek róluk. A DEK nagy szerepet kapott a hallgatók igazoltatásában is. A Bölcsészettudományi Kar hallgatósága is rohamosan nőtt³¹ (míg 1926–1944 között 180–340 között ingadozott a hallgatói létszám, 1944–45-ben 181, 1945–46-ban 268, 1946–47-ben 345, 1947–48-ban 473, 1948–49-ben 483 fő³²), jelezve az egyetem szerepének, feladatának átalakulását. A hallgatói létszám növekedésében és ezen belül a munkás-paraszt származású hallgatók beözönlésében) nagy szerepe volt az 1946-tól induló népi kollégiumok terjedésének.³³

A későbbi tanszékmegszüntetések előzményeként 1948 júniusában megszűnt az ógörög tanszék, amely a középiskolai ógörög tanítás eltörlésével

³⁰Divéky elűldöztetéséről lásd részletesebben: MUDRÁK JÓZSEF: A debreceni Tudományegyetem Történelmi Intézetének (Szemináriumának) rövid története 1914–1949. *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LVII. – Történeti Tanulmányok XIII.* Szerk.: VELKEY FERENC. Debrecen, 2005. 221.

³¹Érdekes momentum, hogy az 1944–45-ös tanév II. félévében számos budapesti hallgató iratkozott át 1–2 félévre Debrecenbe, mert itt már szervezeten folyt az oktatás, míg a pesti egyetemet a háborús viszonyok és az ostrom megtépázta.

³²Saját számolás az eredeti kari anyakönyvek alapján.

³³NÉMEDI: i. m., 28–29.

elvesztette utánpótlását. Miután hallgató már nem akadt, Szabó Árpád professzor Budapestre távozott, ott talált másik állást. Debrecenben Mészáros Ede latinprofesszor még egy ideig helyettesített, majd törölték a költségvetésből a tanszéket.

1948 nyarára formálódott ki a meghatározó tényezővé a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) berkeiben a felsőoktatás átalakítása, amelyet gyorsan kidolgoztak a minisztériumban³⁴:

- 1) szakképzés és tudományos kutatás összhangjának biztosítása
- 2) "haladó szellemű" tanári kar létrehozása
- 3) munkás és paraszt származású fiatalok bejuttatása az egyetemre
- 4) fegyelem az egyetemi oktatásban, vagyis kötelező előadások, gyakorlatok
- 5) marxizmus-leninizmus, valamint az orosz nyelv kötelező oktatása
- 6) tanárképzés átalakítása

Az előkészítő munkák után 1948 szeptemberében elkészült és 1949 januárjában jelent meg a kormány 260/1949. sz. rendeletéeként. Megszűnt a Tanárképzőintézet és a Tanárvizsgáló Bizottság, munkakörüket a bölcsészkar vette át, ugyanakkor megszűntek a gyakorlógimnáziumok is, illetve kikerültek az egyetem felügyeletéből. Mivel a rendelkezés azt is kimondta, hogy "a kötelező előadások keretében a hallgatókkal a teljes vizsgaanyagot közölni kell", így nemcsak a professzor adott elő, hanem az egyetemek kaptak adjunktusi és tanársegédi állásokat is.³⁵

A megszűnő quaestura helyére Tanulmányi Osztályokat hoztak létre 1949 tavaszán, hogy ezek az osztályok végezzék el a szükséges szervező munkát, kísérik figyelemmel a hallgatók tanulmányait és vezessenek nyilvántartást a hallgatók fejlődéséről. A Tanulmányi Osztályok igen széles hatáskört kaptak, politikailag őket tartotta a minisztérium igazán megbízható vezetőknéek és nem egy esetben a dékán feje felett tartott velük közvetlen kapcsolatot.

Hosszas szervező munka után 1949. május 16-ával megalakult az étezedeek óta hiába kért Természettudományi Kar, így egy egészen rövid ideig öt kara volt az egyetemnek (ahogyan az alapítólevél is rendelkezett 1912-ben):

„A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának matematikai, ásványtani és földtani, növénytani, állattani, szerves kémiai és elméleti fizikai tanszékei és intézetei, valamint a meteorológiai intézet, a csillagvizs-

³⁴Ortutay Gyula már két hónappal miniszterré kinevezése után, 1947. május 17-én, majd 1948. október 4-én ismételtén kifejtette a gyökeres változtatások szükségességét. Idézi: Némédi: i. m., 31–32.

³⁵Az 1948–49-es tanévben, a nagy átalakulások kezdetén ismét bölcsész a rektor: Pukánszky Béla németprofesszor.

gáló intézet, a botanikus kert és az embertani intézet 1949. évi május hó 16-tól kezdve önálló természettudományi kart alkotnak. A kar elnevezése a Debreceni Tudományegyetem Természettudományi Kara.

A Kar vezetésével a legközelebbi választás alkalmával kijelölt dékán hivatalbalépéséig dékáni hatáskörrel dr. Varga Ottó ny. r. tanárt bízom meg. A kar szervezését továbbra is dr. Tankó Béla ny. r. tanárra bízom azzal, hogy minden ilyen irányú tevékenységéről a dékánt rendszeresen tájékoztatni köteles.”

„Az új természettudományi kar működését 1949. évi május hó 16-án kezdi meg. A kar jog és hatásköre a debreceni tudományegyetem többi karainak jog és hatáskörével egyező.”³⁶

Jelképezi a változásokat az is, hogy a miniszter már május 10-én eltörölte az egyetem vezetőségénél a láncok, a díszruhák és a díszbotok használatát; ezeket múzeumba vitték, mint ahogy sok más, eddig értéknek tartott eszme is a történelem lomtárába került ekkor.³⁷ Nyáron kivált a Református Hittudományi Kar, és egyházi vezetés alatt álló Teológiai Akadémiává alakult, valamint szüneteltették a Jog- és Államtudományi Kart is.

A minisztériumban 1949 nyarán döntöttek arról, hogy a szovjet típusú népi demokráciában felesleges, sőt politikailag káros a klasszikus és a nyugati nyelvek tanítása, ezért a két vidéki egyetemen (Szegeden és Debrecenben) likvidálják ezeket, valamint néhány „politikailag nem megbízható”, „reakciós” professzort sürgősen leváltottak.³⁸ 1949 szeptemberében láttak hozzá az ügy végső megoldásához. Hivatalos akta alig volt, mindent az akkoriban szokásos „kézi vezérléssel”, azaz telefonon és személyesen intéztek el. Éppen ezért a folyamat részletes ismeretében és megértésében fontos forrás Szabó István akkori dékán 1956-os visszaemlékezése.³⁹

„1949 szeptemberében, [Szabó István] dékáni működésének 3-4. hetében, Varga Ottó [természettudományi] dékántársán keresztül Szántó György, a Minisztérium egyetemi főosztályának vezetője azt a felszólítást küldte, hogy Mészáros Ede [latin]professzor kérje nyugdíjaztatását. Telefonon felhívta

³⁶VKM. 218733/1949. V. sz. rendelet. – BTK Jegyzőkönyvek 1948/49. tanév, XVIII. rendkívüli ülés, 1949. máj. 12. 280. pont. (Megjegyzendő, a Földrajzi Intézet megmaradt a bölcsészkaron, bár heves vita volt erről)

³⁷VKM. 221320/1949. V. 1. sz. rendelet. A díszjelvények a Magyar Nemzeti Múzeumba, majd onnan a debreceni Déri Múzeumba kerültek. A jelvények elvetésében az is szerepet játszott a korabeli megokolás szerint, hogy háborús hadianyagból készültek, így nem a népek békés együttélését szolgálják.

³⁸Lásd erről bővebben: HUSZÁR TIBOR: *A hatalom rejtett dimenziói (Magyar Tudományos Tanács 1948–1949)*. Bp., 1995. Különös, hogy Némedi Lajos egyetemtörténeti összefoglalásában az idegennyelvi tanszékek megszüntetését nem is említi.

³⁹BTK Jegyzőkönyvek 1956/57. tanév, II. rendes ülés, 1956. dec. 6. 2. pont. Az idegennyelvi tanszékek visszaállítása előtt kérte fel a Kari Tanács Szabó István professzort az előzmények és a megszüntetések részletes ismertetésére.

Szántó Györgyöt, akitől azt a tájékoztatást kapta, hogy a Minisztérium nyugdíjazni óhajtja Mészáros Edét, nevezett kérje nyugdíjaztatását. Mészáros professzor felutazott Budapestre, a Minisztériumban azonban nem jutott be Szántó Györgyhez, csupán Bodolai Gézával [a helyettesével] tudott tárgyalni. Mészáros professzor megkérdezte Bodolait, hogy miért nyugdíjazza őt a Minisztérium. Azt a választ kapta, hogy annak személyi jellegű oka nincs, egyszerűen nincs szükség a latin nyelv tanítására. Mészáros Ede kérte nyugdíjazását, mert fentállt annak veszélye, hogyha ezt nem teszi, semmiféle nyugdíjban nem fog részesülni.”

1949 szeptemberében több strukturális változás történt, többnyire a szovjet minta átvételével:

- 1) az idegen nyelvi tanszékek egybeolvasztásával megalakult a Modern Nyelvek Intézete (orosz, angol, francia, német, olasz és román részintézetekkel, bár ez utóbbi nem volt), amelynek igazgatótanácsába Pukánszky Béla németprofesszort, Ország László angolprofesszort és az orosz tanszékre kivezendő tanárt jelölték ki
- 2) a két klasszika-filológiai tanszék (görög és latin), az Ókortörténeti Tanszék, a Régészeti Intézet és a Láng Nándor Múzeum összeolvadt “Ókori Tudományok Intézete” néven, amelynek igazgatója Járdányi-Paulovics István professzor lett
- 3) megszűntek a tanszékek melletti segédintézmények (Társaslélektani Intézet, Népművelési Kutató Intézet, Láng Nándor Múzeum, Magyar Népnyelvkutató Intézet)
- 4) minden tanszék (szeminárium) intézet lett
- 5) létrejött a Néprajzi Intézet
- 6) a Párttörténet előadása valamennyi karon
- 7) minden intézetben tanulóköröket szerveztek a “lemorzsolódás” elleni küzdelem jegyében.

1948 októberében Trombatore Gaetano olaszprofesszor hazautazott Olaszországba és többé nem tért vissza. Ám ezzel a személyi változások még nem értek véget. Ismét Szabó István szavaival: „Kb. 2-3 héttel Mészáros Ede esete után Szántó György telefonon felhívta a dékánt [Szabó Istvánt] és utasította: szólítsa fel Karácsony Sándor [pedagógia]professzort, hogy kérje nyugdíjazását. Levélben felkérte [Sz. I.] Karácsonyt, hogy keresse fel Szántó Györgyöt. Karácsony Kondor Imre [filozófia]professzorral felutazott Budapestre. Több órás váratás után Karácsony Sándort fogadta először Szántó György. A tárgyalás folyamán szóváltás fejlődött ki közöttük.⁴⁰ Vég-eredményben Karácsony Sándor is kérte nyugdíjazását, nehogy nyugdíj-

⁴⁰Karácsony Sándor mint indulatos ember állítólag ráborította az asztalt a minisztériumi tisztviselőre.

igényét elveszítse.” „Azután Kondor Imre professzor ment be Szántó Györgyhez s kiderült, hogy ő sem maradhat tovább a Karon.”

1949 novemberében jelent meg az a minisztériumi rendelet⁴¹, amely kimondta, hogy a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán “az angol, francia, német, olasz szakos tanárképzést szüneteltetni kívánják”. Erről így emlékezett Szabó István:

„1949. november-december havában [helyesen: november elején] Kettesi Aladár rektor váratlanul rendkívüli tanácsulást hívott össze, amelyen megjelent Bikácsi és Bodolai Géza [titkárok] kíséretében Szántó György is és az új felsőoktatási programról tett bejelentést. Többek között bejelentette, hogy a modern nyelvi tanszékek Debrecenben megszűnnek, megszűnik tehát a német, francia, angol és olasz nyelv és irodalom tanítása és a hallgatóságra vonatkozólag majd megfelelő intézkedés fog történni. A bejelentés után szólásra emelkedett [Sz. I.] dékán Szántó Györgyhez kérdést intézett, hogy befejezett tényről van-e szó? Szántó György azt felelte: befejezett tényről, az ügy le van tárgyalva, ezen változtatni nem lehet, a rendelet, melyet a Miniszter aláírt, holnap-holnapután megérkezik.”

„A minisztérium szóbanforgó rendelkezése arról szólt, hogy a fenti tanszékek a Minisztérium rendelkezése értelmében szünetelnek. [...] [Sz. I.] Határozottan állítja, hogy a rendelet a tanszékek ideiglenes szüneteltetéséről szólt és ígérte, hogy a Minisztérium a professzorok elhelyezkedését biztosítani fogja. A Minisztérium nem sokat törődött ez ígéretével.”

Tehát hivatalosan nem szüntek meg a tanszékek, csak szüneteltek. A professzorokat eltávolították, a helyiségeket, bútorokat más tanszékek kapták meg, könyvtárunk az Egyetemi Könyvtárba került, hallgatóság nem volt – így a “szüneteltetés” elnevezés igazából “megszüntetés”-t takar.

A Bölcsészettudományi Kar 1949. november 11-én foglalkozott a nyelv- szakos hallgatók átirányításával.⁴² Eszerint 82 I-IV. évfolyamos angol, francia, német és olasz nyelv- szakos hallgató volt. Ezek közül 26 Budapesten folytatná tanulmányait, 1 földrajz, 23 orosz szakot választ, 2 orosz-angol szakos az angol szakot leadja, 4 a TTK-ra távozott, 1 nem jelentkezett (ki- maradt), 2 főnek egyéni kérése van (évhalasztás). A Budapestről kikerkező bizottság másnap elfogadta a Kar javaslatát.

Az 1949-es reform kétségtelenül hozott eredményeket is, de súlyos el- torzulások, a káderpolitika által elkövetett szektás hibák jellemezték. Az ország vezetése évszázados lemaradást kívánt gyorsan behozni, ám ez csak mennyiségi tekintetben sikerült, a minőség sok helyen látványosan romlott.

⁴¹VKM. 1426-35/1949. V. 1. sz.

⁴²BTK Jegyzőkönyvek 1949/50. tanév, III. rendkívüli ülés, 1949. nov. 11. 29. pont. (A latin szakos hallgatók többsége már szeptemberben átiratkozott más szakra, néhányan viszont befejezheték tanulmányaikat)

A debreceni Bölcsészettudományi Karon is 1949-ben egy másféle stílus, másféle felfogás alakult ki – egy, az addigától eltérő, új politikai rendszer lenyomataként.

Függelék

A bölcsészhallgatók lakóhely szerinti megoszlása⁴³

Vármegye, ill. egyéb közigazgatási egység	1914/15. I. félév	1919/20. I. félév	1924/25. I. félév	1929/30. I. félév	1934/35. I. félév	1939/40. I. félév	1943/44. II. félév	1948/49. II. félév
Debrecen sz. kir. város	6	44	37	73	88	63	79	175
Abaúj-Torna	-	4	-	4	2	5	3	2
Alsó-Fehér	-	1						
Arad	-	2						
Bács-Bodrog	-	-	-	1	-	-	1	-
Baranya	-	1	-	1	1	1	1	1
Bars és Hont						1	-	
Békés	3	4	2	9	19	16	14	21
Bereg	-	1				8	6	
Beszterce-Naszód	-	2				-	-	
Bihar	-	2	2	9	9	5	20	20
Borsod	1	2				11	11	
Borsod és Gömör			2	10	26			10
Csanád	1	3						
Csanád, Arad és Torontál			1	1	-	-	3	
Csongrád	1	3	1	1	2	1	6	4
Esztergom	-	-				-	-	

⁴³Nem használtam az évkönyvek adatsorait, hanem az eredeti anyakönyvek alapján számoltam ki ötvenként az adatokat. Ugyanis az egyetemi évkönyvekben (a korszellemből eredő felfogásnak megfelelően) nem lakóhely, hanem születési hely szerinti megoszlást közöltek, ezzel is demonstrálva, hogy mennyi elcsatolt területről származó hallgató jár az egyetemre. A hallgatóság területi összetételéhez nem a születési hely, hanem a lakóhely szolgálhat vizsgálódási alapul, ez pedig sohasem szerepel évkönyvekben (kivétel: az 1914/15-ös, az 1915/16-os, az 1916/17-es és az 1928/29-es tanévek).

Fejér	-	-	-	2	1	3	-	-
Gömör és Kis-Hont	-	1				4	6	
Győr	-	-						
Győr-Moson-Pozsony			-	2	2	-	-	1
Hajdú (kivéve Debrecen)	7	16	13	32	31	12	14	47
Háromszék	-	-					1	
Heves	1	-	-	6	6	2	-	2
Jász-Nagykun-Szolnok	1	16	11	25	19	11	16	24
Kolozs	-	2					-	
Komárom	-	1				4	-	
Komárom és Esztergom			-	3	2			1
Máramaros	-	1				1	4	
Maros-Torda	-	4					2	
Nógrád	-	-				3	-	-
Nógrád és Hont			-	1	-			
Nyitra	-	1						
Nyitra és Pozsony						1	2	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun ⁴⁴	3	2	6	19	16	12	22	12
Sáros	-	1						
Somogy	1	-	-	2	1	1	1	-
Sopron	-	-	-	-	1	-	-	1
Szabolcs	-	14				20	21	
Szabolcs és Ung			5	27	34			59
Szatmár	4	14				-	13	
Szatmár, Bereg és Ugocsa			2	13	7			30
Szeben	-	1						
Szilággy	-	2					1	
Szolnok-Doboka	-	1					-	
Temes	-	1						

Tolna	-	-	-	-	2	1	-	-
Torda-Aranyos	1	1					-	
Torontál		2						
Ugocsa	-	1				2	4	
Ung	1	-				7	6	
Vas	-	1	-	-	2	3	1	1
Veszprém	1	1	-	3	6	2	4	-
Zala	-	-	-	2	-	-	-	1
Zemplén	-	2	1	9	10	9	11	11
Csonka-Magyarország			83	255	287	209	277	423
Elcsatolt terület	Cseh-Szlovákiához		3	6	-	-	1	1
	Jugoszláviához		1	-	1	-	-	-
	Romániához		9	11	4	5	-	1
	Szovjet-unióhoz							2
Külföldi	-	-	-	-	-	1	-	-
Összesen	29	155	96	272	292	215	278	427

Mint a táblázatból kitűnik, a hallgatók jelentős része debreceni (26–38 %), ez az arány a negyvenes évek végére felmegy 41 %-ig is. Nagyobb számban voltak hallgatók a környező megyékből: Hajdúból (5–13 %), Jász-Nagykun-Szolnokból (5–11 %), Szatmárból (2–9 %) és főleg Szabolcsból (5–13 %). Kevesebben, de még mindig jelentős számban érkeztek Békés, Bihar, Borsod, Heves, Zemplén vármegyéből. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből egyrészt Budapestről, másrészt református központokból (Cegléd, Nagykőrös) jöttek hallgatók.

A területi eloszlásra is hatással volt a Debreceni Tudományegyetem református jellege: egyrészt már említett református központokból (Cegléd, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagykőrös, Pápa), de még távoli vidékekről (Somogy, Vas vagy a visszacsatolt Nyitra-Pozsony vármegye) is érkeztek református vallásúak.

Trianon előtt szinte az egész magyar államterületről volt egy-két hallgató, 1920 után a többség csonka-magyarországi (míg a húszas évek elején még 86 % az arányuk, 1949-re már 99,1 %), az elcsatolt területekről érkezők száma egyre kisebb! A Felvidék déli részének és Kárpátjának visszacsatolásával (1938–39) zömében kárpátaljaiak jöttek a legközelebbi egyetemre,

Debrecenbe, ám a második bécsi döntés már kevésbé érintette az egyetemet és a bölcsészeti kart, hiszen Kolozsvárott újraindult a magyar egyetem.

Külföldi hallgató alig akadt (Marianne Runze, Rose Moskovitz, Karl Oberhuber, J. Howell Johnson), mert a többség inkább az ország fővárosának egyetemére ment.

KATONA PÉTER

A levéltári informatika jelentősége a régiónkutatásban

Tanulmányomat azzal a közhellyel is kezdhethném, hogy az informatika ma már az élet és a tudomány minden ágának nélkülözhetetlen része. De az! Véleményem szerint az informatika egyik legfontosabb célja éppen az, hogy segítse és gyorsítsa a munkát – kutatást, stb. Napjainkban a felkészült kutató számára elengedhetetlen eszköz a számítógép, laptop, digitális fényképezőgép, internet.

A levéltári informatika feladatai (a szokásos feladatok mellett, mint például a levéltár számítástechnikai hálózatának és eszközeinek üzemben tartása) a következők:

- Digitalizálás
- Archiválás
- Adatbázis építés

Jelen tanulmányban a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár informatikai helyzetét, állapotát, fejlesztési törekvéseit mutatom be.

Digitalizálás

Digitalizálás alatt azt a folyamatot értjük, melynek során a korábban más (analóg) hordozón rögzített tartalmakat valamilyen digitalizáló eszköz segítségével a számítógép által értelmezhető formában kódoljuk, illetve rögzítjük a gép által olvasható adattároló eszközre.¹

A digitalizálás az egyik legfontosabb – ha lehet ilyet mondani – feladat. A digitalizálás szempontjai, vagyis miért digitalizálunk?

- elsősorban állományvédelmi szempontból
- hozzáférés biztosítása (ha az eredeti dokumentum állapota már nem tenné lehetővé)
- archiválás, hosszú távú megőrzés
- online megjelentetés
- reprodukálás
- egyéb felhasználás

¹ <http://mek.oszk.hu> (a letöltés ideje: 2010. november)

A digitalizálás eddig is használt eszközei:

- Scando Kaiser icoss/9, 100Mpixels, A2-es méretű (térképek, oklevelek szkennelésre)

- Mustek ScanExpress, A3 lap scanner (fényképek, szövegfelismerés)

- Canon Microfilm Scanner 300

Az eddigi eszközeinkkel nagyon jó minőségben, de aránylag lassan lehetett haladni, pl. egy 600x600 mm-es oklevél digitalizálása akár 1-2 percet is igénybe vett. A Scando Kaiser icoss/9-es eszközzel a különböző nagyságú oklevelek digitalizálásakor az eszközt újra be kellett állítani, hogy kellően éles képet kapjunk. További problémát jelentett, hogy ezzel csak 600x700 mm-es iratokat, térképeket, okleveleket stb. tudtuk kellő minőségben digitalizálni, az ettől nagyobbakat csak összeillesztéssel, vagy még úgy sem. Az utólagos összeillesztést csak ritkább esetben sikerült a digitális másolat sérülése nélkül végrehajtani: az illesztés helyén gyakran csík, vagy fénykülönbségek keletkeztek. Mindezek mellett az összeillesztés – a számítógép teljesítményétől is függően – sok időt vett igénybe, akár 10 percet is.

Digitalizálás a HURO-pályázat keretében

Ezen problémák megoldására nyújthat nagy segítséget a levéltár által elnyert, „HURO 0801/101/2 Magyarország–Románia; Határon átnyúló digitális közkinccs és közös történelmünk bemutatása, szakmai konferenciák szervezése, kiadványok készítése.” című pályázat.

A digitalizálásra is épülő komplex projekt átfogó célja a Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégió történelmi múltjának, épített örökségének, kapcsolatainak feltárása. A régió társadalomtörténeti, művelődés- és művészettörténeti forrásainak digitalizált feldolgozása, archiválása, közkinccsé tétele mindkét ország számára fontos feladat.

A projekt keretében iratok, térképek, oklevelek, dokumentumok, könyvek kerülhetnek feldolgozásra. A pályázat egyik fontos feladata a kutatás technikai feltételeinek javítása, amiben óriási lehetőséget jelent a levéltárban most kiépülő digitalizáló és archiváló műhely. A pályázat keretében az alábbi eszközök beszerzésére nyílik mód:

- térképszkenner (dobszkenner)
(térképek, tervrajzok, stb.)
- könyvszkenner (régi könyvek, oklevelek, stb.)
- mikrofilm-szkenner (mikrofilmek)

Ezek az eszközök a korábbiaknál fejlettebbek és jelentősen meggyorsítják a digitalizálási folyamatot. A legfontosabb technikai adataik a következők:

Térképszkenner (dobszkenner)

Contex SD 4490²

- a lapáthúzó szkenner bír olyan funkcióval, mely által a rosszabb állapotú térképeket, tervrajzokat lassabban húzza be, ezzel kímélve az iratokat.
- sebesség fekete-fehér módban: 250 mm / sec
- sebesség RGB színes módban: 75 mm/sec
- optikai felbontás: 1200 dpi
- maximális felbontás: 9600 dpi
- maximális beolvasási szélesség: 1118 mm
- maximális hosszúság: korlátlan
- maximális anyagvastagság: 2 mm

²http://www.wholesalescanners.com/Contex_SD4490.html; http://www.contex.com/english/scanners/sd_scanners_series/technical_specifications.aspx

Könyvszkennер

Bookeye 3³

- könyvgerinc befogadása: 100 mm
- „Face Up”-technológia – állagvédelmi előnye, hogy nincs közvetlen kapcsolat a szkennер és a könyv között
- UV-mentes, alacsony fényerejű optikai felbontás: 1200 dpi
- a dokumentumot csak a szkennelés ideje alatt éri megvilágítás
- szükség szerint üveglap alatti/ feletti szkennelés
- beolvasás akár A0-méretig: 841 x 1189 mm
- oldalhajlások automatikus kiegyenlítése

Mikrofilm-szkennер

Canon Microfilm Scanner 800 II⁴

- A3-as formátum
- maximális felbontás: 600 dpi
- motorizált zoom
- motorizált forgatás
- automata élesítés

³<http://www.covergold.co.uk/Templates/Bookeye3.htm>

⁴http://usa.canon.com/cusa/office/products/hardware/micrographics/microfilm_scanners/microfilm_scanner_800ii#Specifications

- gyors szkennelés: 3 sec

Digitalizálás a levéltárban

Korábbi pályázatok és digitalizálási programok eredményeként a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban az alábbi levéltári irategyüttesek érhetőek el elektronikus formában.

Oklevelek gyűjteménye:⁵

- Mohács előtti oklevelek: 93 db
- Mohács utáni oklevelek: 287 db
- török oklevelek: 143 db

Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei:⁶

- 1547–57. évi kötet
- 1564–69. évi kötet

Furta község 1781–1794. évi egyházi jegyzőkönyve⁷

Debrecen város kéziratos térképeinek gyűjteménye⁸

- A gyűjtemény 1761 tételt tartalmaz, kb. 150 – egészen nagyméretű, vagy restaurálás előtt/alatt álló – térkép kivételével digitalizált.
- Díszoklevelek:⁹ 64 db

⁵ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML). XV. 1.

⁶ HBML IV. A 1011/a 1–2. k.

⁷ Furtai római katolikus egyházközség iratai.

⁸ HBML XV. 3.

⁹ Uo. XV. 2.

- Képek gyűjteménye¹⁰
- Plakátok gyűjteménye¹¹
- Katonai térképek:¹² 84 db

Bihar–Bihor projekt keretében történő digitalizálás során feldolgozni kívánt levéltári állagok:

- Egyházi anyakönyvek
- Vízügyi iratok
- Szabályrendeletek
- Középkori oklevelek

Digitalizálás formátumai

A digitalizálás során olyan közismert, elterjedt formátumot célszerű választani, amit mindenki meg tud jeleníteni a saját gépén. Az általunk használt formátumok a tömörítésben és kereshetőségben különböznek:

- TIFF: Nagy méretű, viszont „veszteségmentesen” tömörít
- JPG: Kisebb méret, viszont veszteséges tömörítés
- PDF: kétrétegű, ezáltal kereshető

Archiválás

Az archiválás nem más, mint biztonsági mentés, vagyis az adatok hosszútávra történő tárolása és megőrzése.

Archiválási megoldások:

- CD: megfelelő tárolás esetén az élettartalmuk 10-15 évre tehető
- DVD: megfelelő tárolás mellett az élettartalmuk 10-15 év
- streamer: megfelelő tárolás esetén az élettartalmuk 30-40 év

A CD és DVD lemezek archiválására most nem térek ki részletesen, hiszen ezek mindenki által ismert és használt adatrögzítési eljárások. A szalagos tárolók, vagy streamer-ek elektromágneses elven működő adattároló eszközök. Nagy kapacitásúak és megbízhatóak, így kiválóan megfelelnek archiválási célokra. Cserélhető mágnesszalagra rögzítik az adatokat. A streamer-eket a gyakorlatban kizárólag archiválási célra használják fel, mert – lévén szalagos egységekről van szó – soros elérésű, és viszonylag lassú eszközök. Operatív feldolgozási feladatokhoz nem használhatóak, mert nem látszanak fájlok és könyvtárak, csak egy nagy adattömb, amit vissza lehet tölteni. Hátrányuk, hogy a mentett adatok lassabban állíthatóak helyre, mint egy merevlemez vagy optikai tároló (CD, DVD) esetében. A Hajdú-Bihar

¹⁰ Uo. XV. 5.

¹¹ Uo. XV. 26. A. 8.

¹² Uo. XV. 4/a.

Megyei Levéltárban egy darab Hewlett Packard LTO Ultrium-2 drive streamer van, ami 400 GB-os kapacitású kazettákra dolgozik.

Levéltárban az archiválás

- DVD-re (2 példányban, biztonsági szempontból)
- Streamer (400 gb-os kapacitással) történik

Adatbázisok építése

A digitalizálás csak adatbázissal együtt teljes. Adatbázis bármilyen formátumból készülhet, akár – konvertálás után – egyszerű Word állományból is, feltéve, ha kellően elő van készítve. Így táblázatban rögzített vagy megfelelően elválasztott anyagból is (pl. tabulátor) készülhet. Mindez nehézkes és időigényes feladat, azonban mindenki hozzáférhet a Microsoft Office csomagban megtalálható Microsoft Access alkalmazáshoz. Ennek segítségével már egész komoly adatbázisok létrehozása is lehetséges. Ami még mellette szól, hogy könnyen exportálható komolyabb adatbázis-kezelő rendszerekbe, mint pl. MySQL, Postgresql, Oracle. Ezen adatbázisok építésénél meg kell feleltetni az adatbázist a Dublin Core szabványnak.

Következtetések

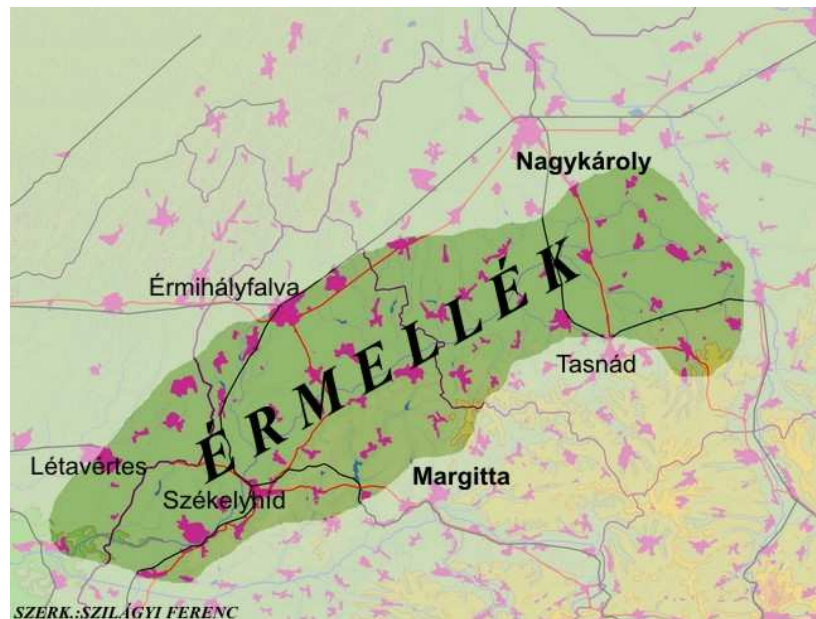
A levéltárak digitalizáló műhelyeinek fejlesztése az intézmények elsőszámú feladatai közé tartozik. A technikai fejlődés-fejlesztés következtében a levéltári források egyre gyorsabban digitalizálhatóak, miközben a képmi-

nőség kiváló marad, továbbá állományvédelmi szempontból is hasznos, hiszen az ódon vagy nagyméretű, esetleg még restaurálás előtt álló, gyengébb tartású dokumentumokról is készíthetők másolatok, azok többszöri mozgása nélkül is. A nagyszabású digitalizáló-archiváló adatbázisok építésének eredményeként a kutatók a jövőben részletesebb és könnyebben hozzáférhető levéltári anyagok alapján végezhetik munkájukat. A kereshető és online elérhető levéltári források révén a kutatás nem igényel levéltári jelenléte-t, akár otthonról is elvégezhető. Remélem legközelebb a HURO pályázat keretében történt digitalizálás és adatbázis építés eredményeiről is beszámolhatok.

SZILÁGYI FERENC

Érmellék, Debrecen határon túli vonzáskörzete
Az Érmellék bemutatása – tájegység és identitás

Egy tájegység (ez esetben az Érmellék) fogalmának a meghatározása nem egyszerű feladat. Elsősorban is azokat a tényezőket kell átgondolni, amelyek „identitáshordozóak”, tehát magukban hordozzák valamilyen formában az illető terület lényegét. A kistérségek léte a vállalt identitás függvénye. Addig létezik egy tájegység, amíg élnek ott magukat a területtel azonosító emberek. Az identitás elenyészése a tájegység eltűnéséhez vezet, ez esetben neve kikapik a köztudatból (ilyenek a Partiumban például a Báródság és Kővárvidék), és történelmi tájegységgé válik.¹

1. ábra. Az Érmellék konvencionális kiterjedése (saját szerkesztés)

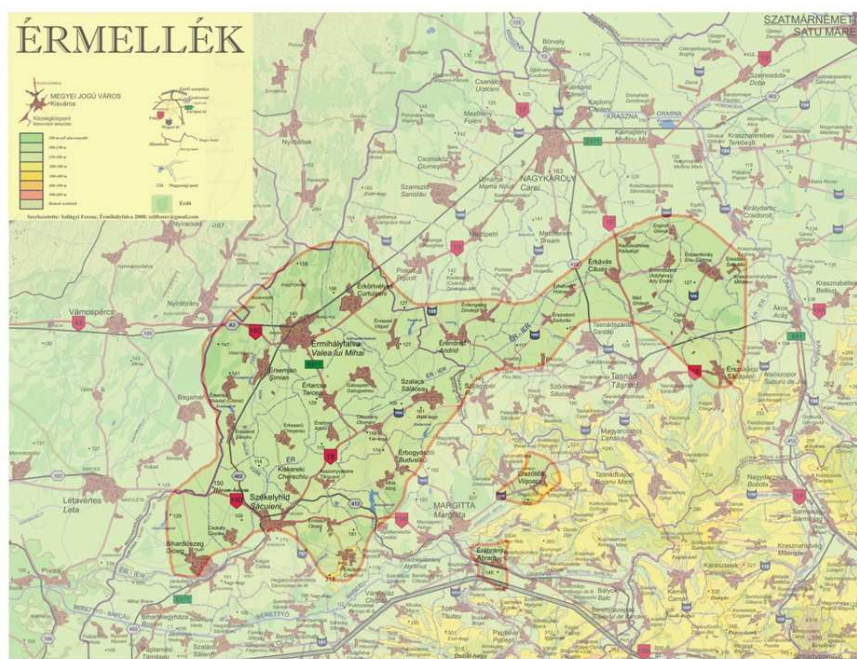
¹SZILÁGYI FERENC: Érmellék. *Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei*. Szerk.: EKÉNE ZAMÁRDI ILONA. Debrecen, 2008. (Érmelléki Kalauz, 2.) 9–24.

Az Érmellék esetében az identitás konzerválása létkérdés, hiszen ostromlott tájegységről van szó. A magyar tájszerkezet részeként alakult ki, de Trianon óta Románia része. A helyi románság (akár a régen itt élőkről, akár a telepesekről beszélünk) nem alakított ki helyi öntudatot, ők egy sokkal kiterjedtebb területben (Bihar, jobb esetben Észak-Bihar; Berettyó-vidék, illetőleg Szatmár) gondolkodnak. Úgy tűnik, hogy az Érmellék (1. ábra) esetében egyedül a magyar az identitáshordozó közösség, esetleges elsorvadása a kistérség fogalmának az eltűnését okozná (mint ahogyan ez például a bihari Erdőhát esetében történik). Eszerint az Érmellék elsősorban nem területet, nem folyót vagy mocsarat, és még csak nem is embereket jelent, hanem a környezethez ragaszkodó emberi megnyilvánulásokat. Szerencsére tájegységünk létét még nem fenyegeti közvetlenül veszély (itt a bihari részre gondolok), köszönhetően a magyarok (és főleg a magyar nyelv) dominanciájának ezen a területen (a Partium legmagyarabb tájegységéről lévén szó), továbbá az érmelléki kezdeményezéseknek (helytörténészek, hagyományápolók, gyűjtők és az értékek megőrzésére fókuszáló befektetők). Mindezek ellenére a fenyegetésekkel is tisztában kell lennünk, elég, ha arra gondolunk, hogy a tájegységünk Szatmár megyei felében (mely valóban vegyes lakosságúvá vált) az érmellékiség fogalma már megkopott, és ezt az öntudatot a románok Tasnád és Károly környéki identitása veszélyezteti (mely ma már a magyarokra is átsugárzik).²

Az Érmellék esetében identitáshordozó tényezőkként megemlíthetők:

- a földrajzi táj, domborzati egység
- vízrajzi egység, vízgyűjtő
- a néprajzi tájegység
- a történelmi-közigazgatási entitás
- a borvidék
- az intenzív áruforgalmi övezet (vásárvonal)
- határövezet

²Uo.10.

2. ábra. Az Ér előtagot viselő települések elterjedése (saját szerk.)

Az Érmellék, mint földrajzi táj

Az Érmellék Románia és Magyarország határán, Hajdú-Bihar, Bihar és Szatmár megyék érintkezésénél terül el. Tulajdonképpen egy 20-25 km széles és 60 km hosszú sáv, amely délnyugat-északkelet irányban húzódik. Az Érmellék fogalma elsősorban néprajzi jellegű, domborzati szempontból több egység alkotja: Ér-síkság (és folyosóvölgy), Délkelet Nyírség, Érhát (Érszöllősi-dombvidék), de szorosan érintkezik a Berettyó-síkkal és a Kraszna-síksággal is. Tulajdonképpen vitatható, hogy a Körösök vagy a Szamos síkságának a részét képezi-e.³

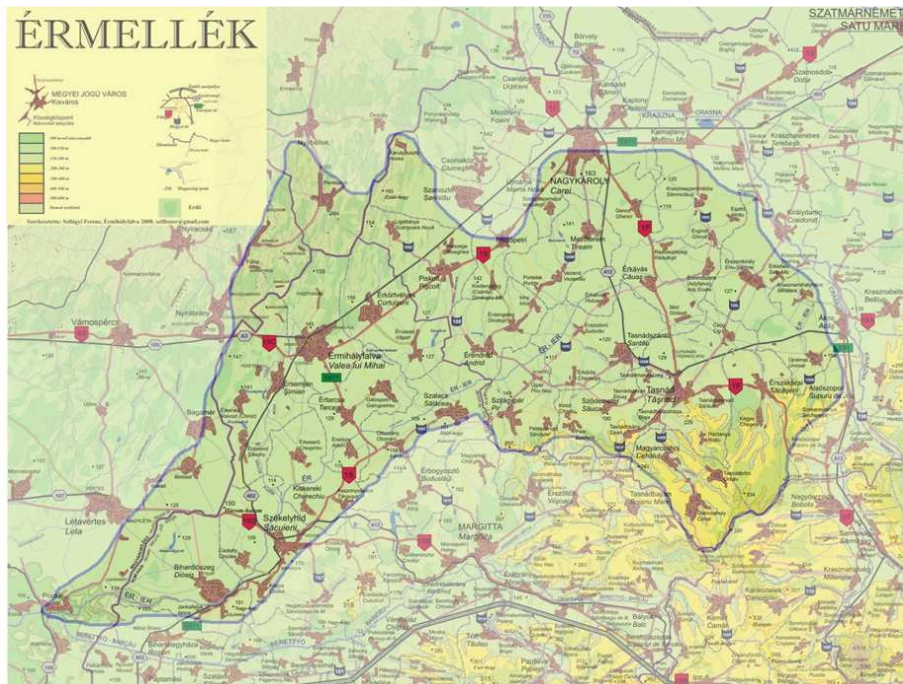
³GRIGOR R. POP: *Dealurile de Vest și Câmpia de Vest*. Oradea, 2005.

3. ábra. Az Érmellék domborzata (saját szerk.)

Vízrajzi szempontból szinte teljesen az Ér vízgyűjtő területével azonosítható, mely a Körösök vízgyűjtőjének a része. Mindössze a Nagykároly-érmihályfalvi-síkság északkeleti része tartozik a Kraszna, valamint az Érhát déli oldala a Berettyó közvetlen vízgyűjtőjéhez (maga az Ér is a Berettyó mellékfolyója). Az Ér vízgyűjtőterülete (4. ábra) 1437 km², ebből 44% Bihar, 56% pedig Szatmár megye területén található.⁴

⁴GRIGORE POSEA: *Enciclopedia geografică a României*. București, 1982.

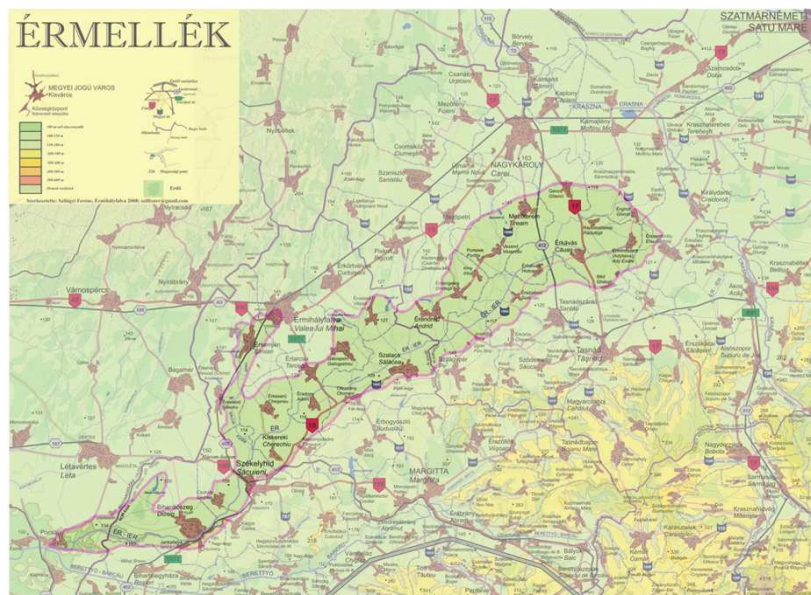
4. ábra. Az Ér vízgyűjtőterülete (saját szerk.)

Az Ér az Érmellék „fő folyója”. A szekeresi erdőben ered (Alsószopor község, Szatmár megye), a Kraszna dombvidékén (5. ábra – ezt a részét Tasnádi-dombvidéknek is hívják). Néhány kilométerrel a forrás után, Újnemet falunál már el is éri a síkságot. Itt észak-északnyugat felé halad, majd Érkávnál délnyugati irányba fordul. Bihardiószeg alatt éri el az államhatárt, majd nem sokkal ezután már magyar területen (Pocsajnál) beömlik a Berettyóba. A valamikori több folyóággal, sok holtággal, vízfoltokkal és nagy kiterjedésű mocsárfoltokkal tarkított folyóvizet napjainkban 90 km hosszan gátak közé szorított csatornába kényszerítették. Az Ér fontosabb mellékfolyói: Kecec (Szakácsi), Csaholy (Szántó), Tasnádi-patak a bal oldalon és a Vetésgát, Szalacs-ér, Bogad-ér és a Füzek a Mókával a jobb oldalon.

5. ábra. Az Ér forrása közelében

Már a 19. században felmerült az Érmellék területén a teljes vízrendezés terve. Ez a mocsarak lecsapolását (6. ábra) és a területek mezőgazdasági művelésbe való vonását, továbbá egy komplex öntözőrendszer megvalósítását irányozta elő. Az eredeti tervnek csak kis része valósult meg. Megépítették a fő gyűjtőcsatornát, 91 km hosszúságban, valamint vésztárolókat Illéd, Érendréd, Vasad és Érsemjén közelében.

6. ábra. A hajdani érmelléki mocsárvidék kiterjedése (saját szerk.)

A lecsapolásnak a pozitívak (árvízvédelem, kiterjedt mezőgazdasági területek művelésbe vonása) mellett számos negatív hatása is jelentkezett. Ezek között a talajvízszint bizonyos helyeken történő drasztikus csökkenése, a területek kiszáradása, valamint a halászat mint foglalkozás megszűnése említhető meg. A legdrámaibb azonban természetesen az érmelléki mocsárvilág és vele együtt a hagyományos növény- és állatvilág eltűnése volt. Napjainkban a vízelvezető csatornák feltöltődése, eliszaposodása (eltömődése) és helyenként az újra-mocsarasodás jelensége figyelhető meg. Végeredményben a természet megpróbálja újra meghódítani ezt a területet.⁵

A terület egyik kedvező adottsága a mélyben lévő termálvíz. 1000 m-es mélységben Érmihályfalva alatt a 70°C-os geozoterma halad át. Termálkutak működnek Nagykárolyban, Tasnádon, Érmihályfalván, Hegyközszentmiklóson, Krasznamihályfalván stb.

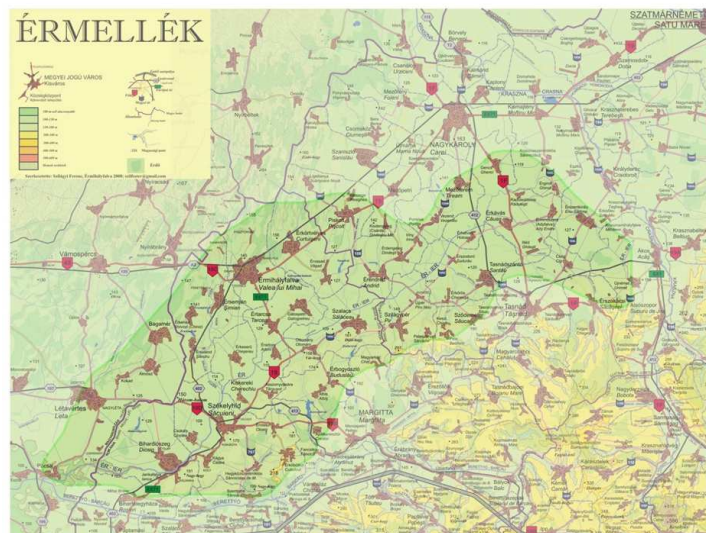
Az Érmellék, mint néprajzi táj

Az Érmellék elsősorban néprajzi tájegységként értelmezhető. Kialakulásához a középkorban az egységes etnikai szerkezet, a természeti környezetből fakadó életforma vezetett. Annak ellenére egységes övezetről beszélhetünk, hogy északi fele Közép-Szolnok, a déli pedig Biharhoz tartozott. Mint néprajzi tájegység délen a Berettyó-vidékkel, keleten a Szilágysággal és Szatmárral, északon Károly környékével és a Nyírséggel, nyugaton pedig a Hajdúsággal érintkezik (7. ábra). Maga a tájegység területe egy 100 km hosszúságú és 20-30 km széles ívelt területsáv. A tájegység határait egy sor kisváros jelöli ki: Nagykároly-Tasnád-Margitta-Székelyhíd-Létavértes-Érmihályfalva. Ez utóbbit földrajzi helyzeténél fogva (valamint, mivel vonzáskörzete az Érmellék közepére terjed ki) az Érmellék „fővárosaként” emlegetik. A néprajzi tájegység pontos lehatárolását nehezítik a Nagykároly környéki sváb falvak, valamint a román etnikumúak, melyek eredetileg részét képezték ugyan az érmelléki néprajzi tájegységnek, de népességük a 18. századi telepítéseket követően jórészt kicserélődött. A telepések bizonyos tekintetben alkalmazkodtak ugyan az Érmellékhez és a helyi magyar lakossághoz, de így is jelentős különbségek maradtak. A sváb lakosság miatt Nagykároly környékét önálló övezetnek is tekinthetjük.

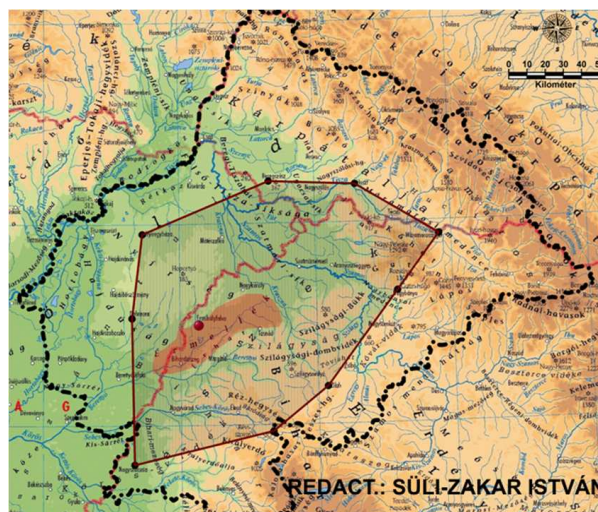
Más a helyzet a nagyobb szórással bíró román falvak esetében. Ezeket vagy egy egységes néprajzi Érmellék részének tekintjük az esetleges különbségek ellenére is, vagy ezen a területen két párhuzamosan létező néprajzi tájról kell beszélnünk. A román lakosság az Érmellék szatmári részén szá-

⁵HORVÁTH SÁNDOR: *Studiul florei și vegetației în subbazinul hidrografic a văii Ieru-lui*. Oradea, 2005.

mosabb, így az érmellékiek is inkább a Szatmári-sík román lakosságával azonosíthatók néprajzi szempontból.

7. ábra. Az Érmellék néprajzi tájegysége (saját szerk.)

8. ábra. A partiumi és az érmelléki identitás elterjedése (Szerk.: Süli-Zakar István)⁶

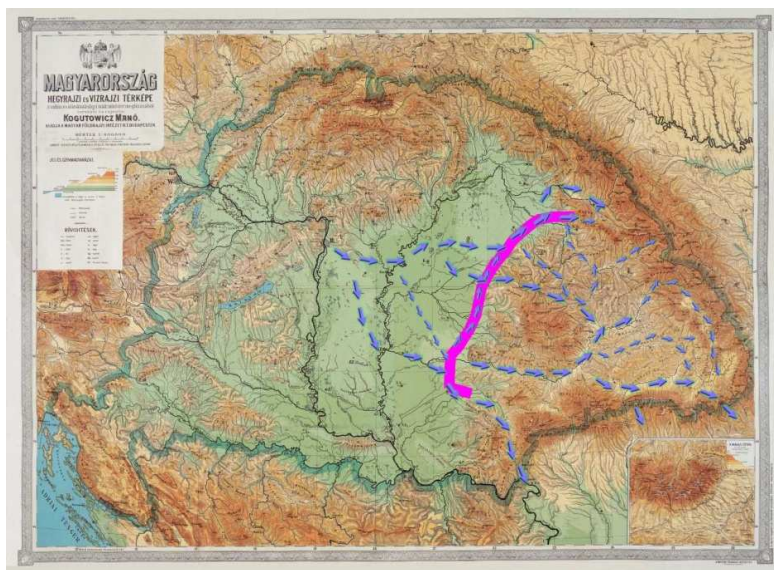
⁶SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: *Partium a határokkal szétszabdalt régió*. [Konferencia előadás.] Érmihályfalva, 2006.

Fontos megemlíteni, hogy a magyar lakosság körében nagyon erős az Érmellék-tudat, sőt a partiumiságnak, mint régiótudatnak a legerősebb hátor-szága is itt található (8. ábra).

Az Érmellék jelentős kulturális erőforrásokkal is bír. Ilyen Érmindszent – Ady Endre, Sződemeter – Kölcsey Ferenc és Érsemjén – Kazinczy Ferenc szülőfaluja, olyan települések, amelyek a nemzeti zarándokhellyé válás po-tenciálját hordozzák. Számos középkori templom (legszebbek Ákoson, Albison stb.), várkastély (Nagykárolyban), kastély, múzeum és tájház (Nagykároly, Érmihályfalva, Gálospetri, Érkörtvélyes, Székelyhíd stb.), számos udvarház, emlékház, valamint az Érmellék szimbóluma, a szalacsi négylyukú híd található a területén.

Az Érmellék, mint áruforgalmi és közigazgatási táj

Az Érmelléknek más arcai, illetve meghatározásai is ismertek. Jól ismert borvidékként is. Valaha ilyen tekintetben az egyik legfontosabb kistája volt a Kárpár-medencének. Az egykori hírnév mára már jócskán megkopott. A valamikori borvidék „emlékművei” a számos településen megtalálható pin-cesorok. Gyönyörű, hangulatos példányai láthatók Szalacson, Székelyhídon, Kiskerekiben, Értarcsán stb.

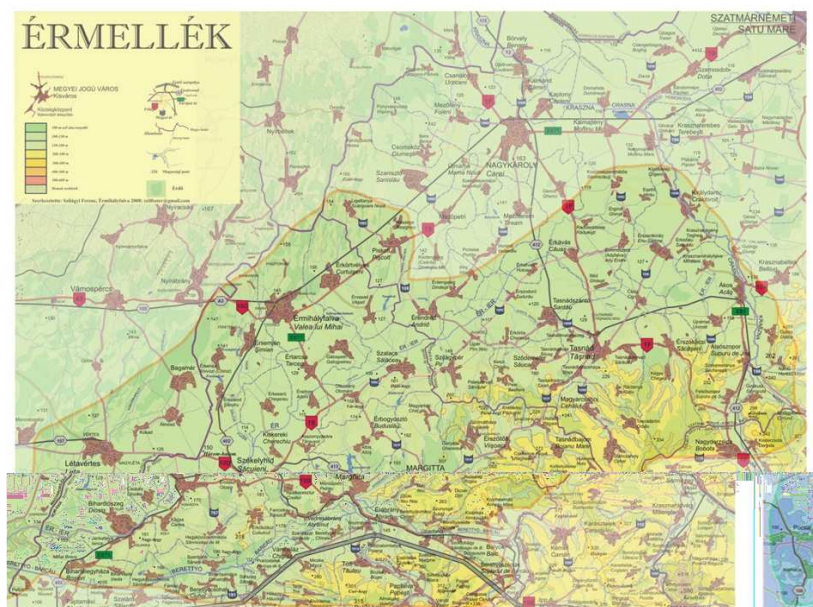

9. ábra. A kelet-magyarországi vásárvonal és az ezt metsző kereskedelmi utak (Forrás: Kogutovitz Manó⁷ térképének saját átszerkesztése)

⁷KOGUTOVITZ MANÓ: *Magyarország hegy- és vízrajzi térképe*. Budapest, é.n.

Az Érmellék intenzív áruforgalmi övezetként is ismert volt. Átszeli a kelet-magyarországi vásárvonal (9. ábra), sőt ezt éppen Érmihályfalvánál metszette a Debrecen-Erdéllyel összekötő kereskedelmi útvonal.⁸ Itt cserélődtek ki az Alföld, a dombvidék és Erdély termékei. A vásárközpontok közötti élénk észak-déli irányú forgalom szintén áthaladt az Érmelléken. Megemlíthetők a két szomszédos kistérség (Érmellék, Nyírség) találkozásának a közvetlen gazdasági vonatkozásai, kicserélhetővé váltak az általuk megtermelt javak,⁹ a halászat, a szőlészet, a gyümölcs- és zöldségtermesztés, valamint az állattenyésztés termékei.¹⁰

Az Érmellék, mint közigazgatási egység Bihar vármegyében az 1876-os közigazgatási reformig létezett (10. ábra). Szinte az egész bihari Érmelléket magában foglalta, székhelye pedig Bihardiószeg volt. A szomszédos Közép-Szolnok vármegye északnyugati járása szintén az Érmellék nevet viselte.¹¹

10. ábra. Az Érmellék, mint történeti-közigazgatási táj (saját szerk.)

⁸SZILÁGYI FERENC: Érmihályfalva változó geostratégiai helyzete 1811–1944 között. A *határok és a határon átnyúló (CBC) kapcsolatok*. Szerk.: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN. Debrecen, 2007. 307–314.

⁹KISS IMRE: Gazdasági élet. *Érmihályfalva – Barangolás múltban és jelenben*. Érmihályfalva, 2005.

¹⁰CSÜLLÖG GÁBOR: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Debrecen, 2007. *Studia Geographica*, 18.

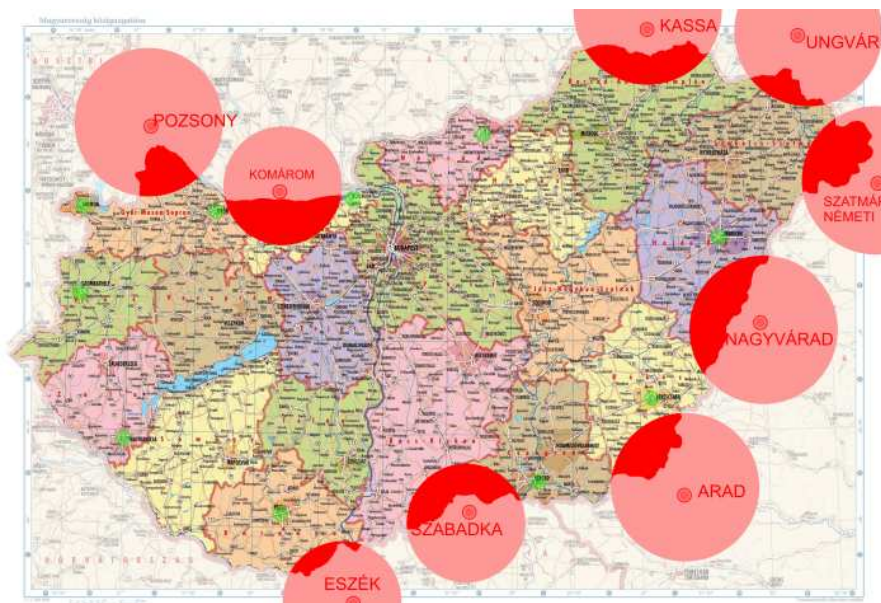
¹¹SZILÁGYI FERENC: *A Partium közigazgatási földrajza*. Debrecen, 2007. (*Studia Geographica*, 17.)

A 20. század megtanított bennünket, hogy határövezetként is gondoljunk az Érmellékre. Évtizedeken keresztül szinte lehetetlen volt a kapcsolattartás a tájegység Magyarországon maradt részével vagy éppen a korábbi vonzasközponttal, Debrecennel. A román hatalom szinte egyáltalán nem hajtott végre nagyobb befektetéseket a területen, így az romániai viszonylatban is elmaradottá vált, de legalább némileg konzerválódott a korábbi etnikai és vallási összetétel, és a viszontagságokat túlélhette néhány néprajzi sajátosság. A kilencvenes években történt változásokkal, majd Románia uniós csatlakozásával újra átjárhatóvá vált a határ, a korábbi hátrány egyre inkább fejlődési esélyt jelent e terület számára. Megindult a nemzetközi áruforgalom és a jelenleg még jórészt tranzit jellegű turizmus. Ezek immár a fejlődés csíráit vetették el az Érmelléken is. Továbbra is dilemma marad azonban, hogy ez a fejlődés összeegyeztethető-e a néprajzi-táji sajátosságok megőrzésével, és hogy a jelenleg még létező Érmellék-tudat képes lesz-e hosszú távú túlélésre. Erre biztosítékot adhat egy megerősödő érmelléki magyar közösség, az önrendelkezés, valamint az Érmelléknek területi-közigazgatási egységgé (kistérség, körzet) történő előléptetése.

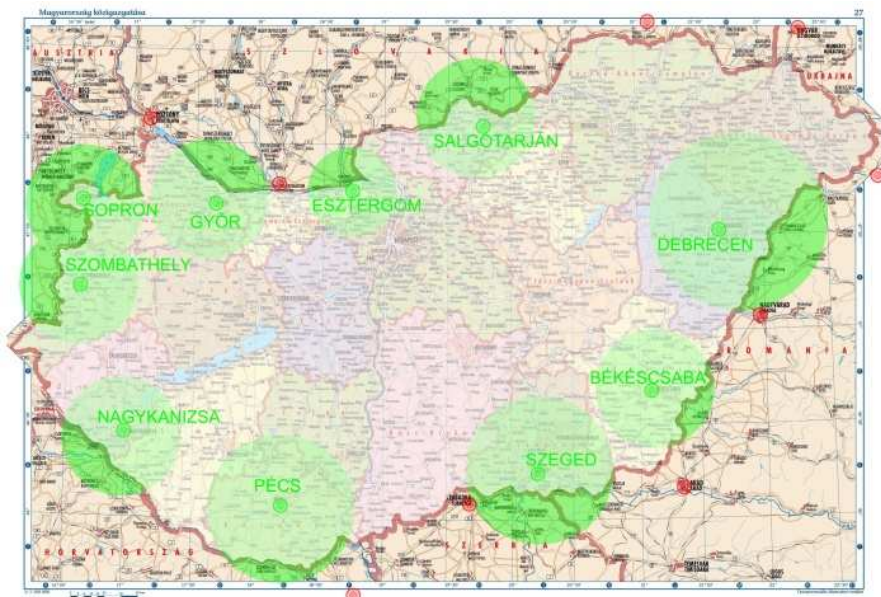
Az Érmellék, mint kiemelkedő jelentőségű határon túli magyar kistáj

Az Érmellék a Kárpát-medencei magyar tájrendszer egyik legismertebb határon túli egysége. Túlnyomóan magyar lakossága révén a Csallóköz, Gömörrel, Bereggel stb. együtt részét képezi az egységes magyar nyelvterületnek (melyhez ilyen értelemben a nyelvszigeteket nem számítom hozzá), annak az államhatáron túli részét alkotva. Mint ahogyan az közismert, a jelenlegi magyar államhatár, a horvátországi és ausztriai szakaszok jelentős részét leszámítva, nem képez egyben nyelvhatárt is, annak mindkét oldalán a magyar nyelv számít dominánsnak. Ez az anyaországot körülvevő gyűrű ma már, sajnos, nem egységes, Dunacsúnytól Gömörig folytonos, majd megszakad Kassától délre. Sátoraljaújhegytől azonban újra létezik, és Nagyváradig szinte töretlenül öleli az anyaországot, majd innen szaggatottan jelentkezik Arad és Temes, valamint a Délvidék határain egészen Dél-Baranyáig.

Ezen a területen számos magyar jellegű táj létezik, a Mátyusföldtől Nógrádon és Ungon keresztül egészen Bácskáig, így felmerül a kérdés, hogy az Érmellék esete miben különbözik a többi tájegységtől, miért gondoljuk sokan, hogy itt reális lehetőség van valamilyen különleges területi státuszra az elérése is. Ez persze nem jelenti azt, hogy Felvidéken, Kárpátalján vagy akár Bácskában ennek ne lenne realitása. Mindössze arról van szó, hogy méretéhez, súlyához viszonyítva az Érmellék esélyei kiemelkedőek egy ilyen folyamat végigviteléhez, helyzete különleges, a többi régiótól eltérő, és ennek elsősorban geostratégiai okai vannak.

11. ábra. Határon túli vonzásközpontok megjelenése Magyarországon (Szarvas András: Magyarország közigazgatási térképének saját átszerkesztése)

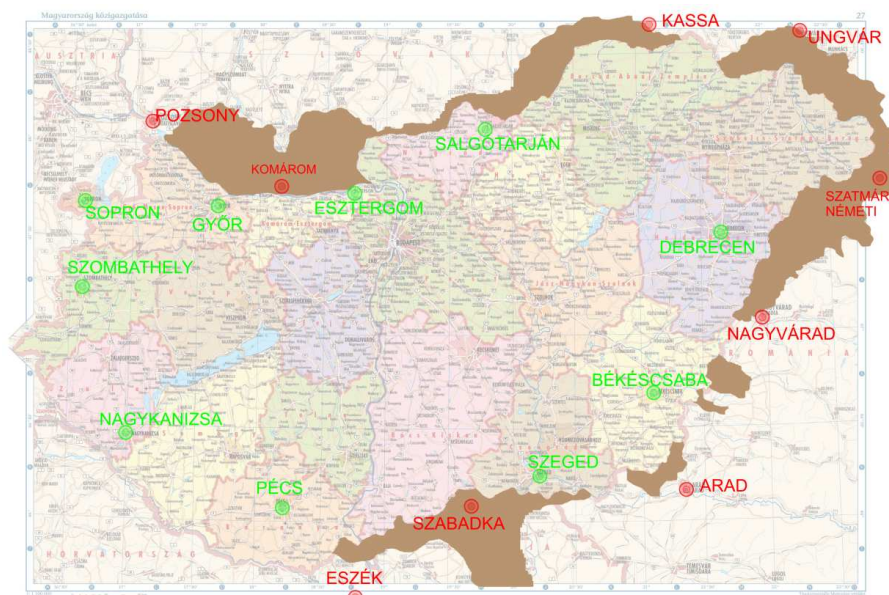
12. ábra. Magyarországi vonzásközpontok lehetséges határon túli „hátorszá-gai” (Szarvas András: Magyarország közigazgatási térképének saját átszer-kesztése)

A tisztánlátáshoz és az Érmellék különlegességének megértéséhez a teljes magyar államhatár, továbbá a határ menti vonzáskörzetek vizsgálata szükséges. Tény, hogy a jelenlegi választóvonal kijelölésekor sem etnikai, sem pedig vonzáskörzeti szempontokat nem vettek figyelembe. Míg a 20. században ennek a mindennapokban nem volt különösebb jelentősége, hiszen a határok valódi markáns választóvonalakként működtek, és távolságoktól függetlenül egyben vonzáskörzeti elválasztó szerepük is volt, addig napjainkban a határok légiesülésével esély mutatkozik a korábban létező kapcsolatok felújulására és határon átvéelő gazdasági-kereskedelmi, sőt a jövőben talán adminisztratív töltetű vonzáskörzetek kialakulására is. Feltételezve, hogy közép- és hosszú távon a teljes magyar határszakasz légiesül, számos határon túli város szerezhethet magyarországi háttérrel (1. ábra), illetve jó néhány anyaországi nagyváros juthat határon túli vonzáskörzethez (2. ábra). Magyarországi vonzáskörzete jöhet létre ily módon Pozsony, Révkomárom és Kassa felvidéki, Ungvár és Beregszász kárpátaljai, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad partiumi és Szabadka, illetve Eszék délvidéki városoknak, eközben határon túli „hódításai” lehetnek Győr, Esztergom, Salgótarján, Debrecen, Békéscsaba, Gyula, Szeged, Pécs, Nagykanizsa, Szombathely és Sopron városoknak.

Nagy kérdés, hogy ennek a folyamatnak nemzetstratégiai szempontból milyen következményei lehetnek. Feltételezésem szerint a magyarság kedvezőbb helyzetbe kerülhet ezáltal, mivel a határon túli és jórészt már nem magyar többségű nagyvárosok csak gazdasági-kereskedelmi szerepkört lesznek képesek átvinni magyarországi határövezetek fölé, míg a magyar kisebbség révén a magyar vonzásközpontok kulturális központi funkciót is felvállalnak majd, és identitáserősítő szerepkörük is lesz, de jelentős határon túli magyar kisebbség híján Nagykanizsa, Szombathely és Sopron esetében ez nem lesz számottevő. Remélhetőleg ez a kapcsolat nem lesz egyoldalú, és a központok megerősödését is magával hozza majd.

Amennyiben a határ menti magyar lakosság elhelyezkedését is figyelembe vesszük, már némileg árnyaltabb lesz a kép. A legszámottevőbb magyar lakosság a Kisalföld felvidéki részén, Gömörben, Kárpátalján, a szatmári-érmelléki övezetben és a délvidéki Tisza-vidéken él¹² (13. ábra). Ezen területek számos esetben nem esnek majd magyarországi vonzásközpont (kulturális-gazdasági) „védőszárnya” alá.

¹²KOCSIS KÁROLY–KOCSISNÉ HÓDOSI ESZTER: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*. Budapest, 1992.

13. ábra. A magyarok által számottevő arányban lakott határ menti területek (Szarvas András: Magyarország közigazgatási térképének saját átszerkesztése)

Figyelembe kell venni a határ két oldalán fekvő központok egymást „leáryékoló” hatását is. Ily módon már csak Győr, Esztergom, Salgótarján és Debrecen központi szerepe terjed majd ki számottevő magyar lakossággal bíró területre, de közülük csak az utóbbi lesz képes egy magyar tájegységet kvázi-teljesen befogni, míg például Győrnek csak a Csallóköz középső részére, Esztergomnak a valamikori Esztergom vármegye északi felére, Salgótarjánnak pedig a kisszámú észak-nógrádi magyar közösségre lehet hatása. Ezáltal mintegy 100.000, túlnyomórészt magyar lakossal bővülő Debrecen hinterlandja, és ezen a területen képes lehet a kulturális központ szerepet átvenni Nagyvárada és Szatmárnémeti városoktól, miközben az kétséges, hogy ezek ugyanerre képesek lesznek-e magyarországi településeken.

BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ

A magyarországi Észak-Bihar néprajzi kutatásának legújabb eredményei¹

Észak-Bihar néprajzi kutatására eddig kevesen vállalkoztak.² Az elmúlt évtizedekben a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kutatótanárai, a Déri Múzeum néprajzos muzeológusai és észak-bihari kötődésű kutatók folytattak inkább tematikus, mint táji-területi szempontú kutatásokat a térségben. Egyes települések néprajzi képe már igen jól ismert ezekből a kutatásokból,³ illetve kisebb mértékben térségi szinten is feldolgozták a hagyományos népi kultúra bizonyos vonatkozásait, jelenségekkeit.⁴ Fontos azonban megállapítani, hogy az észak-bihari kistáji profilt közvetlenül vizsgáló kutatásra – a következőkben bemutatott kutatóprogram beindításáig – nem került sor. Sőt, nemcsak Észak-Bihart kerülte el a kistájkutatás, de jelenleg is várat magára egy, a magyarországi Bihar egész térségét átfogó néprajzi felmérés.⁵ Nehéz tehát kijelölnünk Észak-Bihar helyét abban a Biharban, melynek komplex

¹A tanulmány a szerző egy korábbi munkájának átdolgozott és kibővített változata – vö. BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ: Beköszöntő. Az Észak-Bihar Néprajza sorozatról. *A pályi parasztság hagyományos kultúrája: néprajzi gyűjtések és kutatási eredmények Hosszúpályiból*. Szerk.: Uő. Hosszúpályi, 2010. 5–10. (Észak Bihar Néprajza, 1.)

²Az észak-bihari néprajzi kutatások részletes irodalmát lásd: BIHARI-HORVÁTH: Beköszöntő..., 5–6.

³Szaktudományos, monografikus kötetek jelentek meg Hajdúbagosról, Kismarjáról, Konyárról, Álmosdrol és Hosszúpályiról – vö. *Bagosi krónika*. Szerk.: DANKÓ IMRE. Hajdúbagos, 1975., VARGA GYULA: *Egy falu az országban*. Debrecen, 1978. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 32.), *Konyár falukönyve*. Szerk.: UJVÁRY ZOLTÁN. Konyár, 2002., VAJDA MÁRIA: *Álmosd*. Budapest, é. n. (Száz magyar falu könyvesháza.), A pályi parasztság hagyományos kultúrája..., Szerk.: BIHARI-HORVÁTH.

⁴Főként a hagyományos gazdálkodás (a zöldség-, szőlő-, és borkultúra) tárgykörében születtek a térség egészét érintő munkák – vö. KURUCZ ALBERT: *Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás*. Debrecen, 1964., VARGA GYULA: A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (a továbbiakban DMÉ) 1973. 259–280., Uő: Az érmelléki szőlőkultúra. *DMÉ* 1974. 431–534., Uő: A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. *DMÉ* 1987. 169–183., Uő: A hajdúbagosi és a konyári dinnye. *DMÉ* 1991. 175–191., *Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája*. Szerk.: BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ. Konyár, 2010. (Észak Bihar Néprajza, 2.)

⁵Ugyan nem folyt még komplex néprajzi kutatás Biharban, de a paraszti kultúra egyik fontos szegmensének, a népművészetnek a vizsgálata – a Déri Múzeumban őrzött tárgyi anyag jelentős részének feldolgozásával – Bihar vonatkozásában is meglehetősen előrehaladt az elmúlt évtizedekben (vö. *Hajdú-Bihar megye népművészete*. Szerk.: GAZDA LÁSZLÓ–VARGA GYULA. Budapest, 1989.)

szociokulturális kutatása mindmáig nem valósult meg. Annak ellenére nem, hogy Bihar több néprajzi kistájának ugyanakkor igen részletező, összetett kutatása folyik jelenünkben is, elsősorban a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének koordinálásával.⁶ Szintén ugyanez mondható el az egykori Bihar varmegye egész területére vonatkozóan, noha az említett debreceni műhely a legutóbbi időkben igen intenzív terepmunkával vizsgált határon túli néprajzi kistájakat is.⁷ A néprajzi kutatásokkal ellentétben, a Bihar varmegye tudományos megismerésére irányuló – néprajzi vonatkozásokban is kifejezetten eredményes – történeti kutatások az elmúlt évtizedekben igen előrehaladtak.⁸

Jelen tanulmány célja egyrészt, hogy a korábbi kutatások eredményeit felhasználva értelmezését adja a magyarországi Észak-Bihar néprajzi entitásának, másrészt hogy ismertesse a térségben végzett újabb kutatások eredményeit. Észak-Bihar jelenlegi ismeretlensége abból adódik, hogy „köztes területe” a néprajzkutatás számára – főként a népi kultúrájáról jól ismert Sárretekhez, a bihari önazonosságtudatot leginkább fenntartó, Berettyóújfalu központú Bihari-síkhöz, és a borkultúrájáról híres Érmellékhez viszonyítva – eddig jellegtelennek tűnt. Észak-Bihart ugyanis minden égtáj felől kistáji átmenetek veszik körül: nyugatról Derecske révén a Dél-Hajdúság földrajzi kistájából szakad ki, keletről az Érmellék utolsó lankái határolják, északon a változatos domborzatú Dél-nyírségi Erdőpuszták övezik, míg délen a bőtermő szántójú síkra ereszkedik le. A kistájak tudományosan megszilárdultnak tűnő rendszerében azonban nemcsak a köztes Észak-Biharnak helye kérdéses, hanem főként a recens (sőt általában a 20. századi) jelenségekre irányuló vizsgálatok esetében a szabályozott Körösök és Berettyó Sárrejteinek, de a – tulajdonképpen lecsapolt – Ér mellékének a bemérése is meglehetősen problematikus. Sőt, mindmáig nem történt meg a Bihari-sík egyértelmű behatárolása sem, hiszen a „Berettyó-völgynek”, az „észak-bihari síknak”, vagy a „dél-bihari síknak” nevezett területi egységeken lefolytatott kutatások szinte minden esetben más és más településállományok keretére vonatkoznak.

⁶Lovas Kiss Antal dél-bihari kutatásaira gondolok – vö. LOVAS KISS ANTAL: *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás*. Debrecen, 2006. (Studia Folkloristica et Ethnographia, 49.)

⁷Keményfi Róbert szervezett kutatásokat az Érmelléken és a Fekete-Körös völgyében.

⁸A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének Középkori Magyar Történelmi Tanszéke az 1970-es években kezdte el kutatását, amely Bihar varmegye 18. századi, komplex gazdaság- és társadalomtörténeke feltárására irányult, és amelynek eredményei az újabban lefolytatott történeti néprajzi kutatások alapvetéséül is szolgálnak. – A teljesség igénye nélkül vö. BÁRSONY ISTVÁN: Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. *Magyar Történelmi Tanulmányok*, 16. Szerk.: SZENDREY ISTVÁN. Debrecen, 1984. 6–139., PAPP KLÁRA: *Biharország jobbágynépe*. Debrecen, 1998., BÁRSONY ISTVÁN–PAPP KLÁRA–TAKÁCS PÉTER: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar varmegyében I*. Debrecen, 2001.

A megváltozott táji tagolódás, vagy még inkább egységesülés, a jelenkutatás számára nem teszi már lehetővé a hagyományos térbeli egységek vizsgálatát, hanem egy új keret kijelölését irányozza elő, melyről a természeti határok helyett, egyre inkább mesterséges határokkal (leginkább közigazgatásiakkal) választhatók le a kisebb táji egységek, például statisztikai kistérségek, esetleg határ menti, vagy belső területek. A magyarországi Bihart nemcsak a posztparaszi kultúrának, de a 20. század eleji hagyományos paraszi kultúrának a vizsgálata során sem lehet már a Sárrétekre és a Biharsíkra osztani, hiszen a tájatalakító-vízmentesítő munkálatok a 19. század végére befejezték Bihar új természeti egységének, az összefüggő „Síkbiarnak” a kialakítását. Az ennél kisebb térségeknek a néprajzi kutatások általi, természetföldrajzi alapon történő kijelölése, minden esetben anakronisztikusnak tekintendő. Észak-Bihar azonban, a „hagyományos kistájakkal” ellentétben, jelenünkben is önálló entitás néprajzi és közigazgatási értelemben, területe többé-kevésbé megfeleltethető a Derecske-Létavértesi Kistérségnek.

Az egykori kultúrtájak-kistajak mára összefüggő, új rendszerében Észak-Bihar azon a hajdani határvidéken terül el, melyet a 14. század előtt még inkább az északról szomszédos középtáj után nyíri területnek neveztek,⁹ majd amely a 18. században és a 19. század első felében nagyobb részt a negyed vármegyényi kiterjedésű Sárréti járáshoz,¹⁰ kisebb részt pedig az Érmellékihez tartozott.¹¹ Ezt a köztes területet az 1876. évi nagy közigazgatási reform sem tudta egységes keretbe foglalni (vö. 1. táblázat). Az észak-bihari települések döntően még ekkor is két külön járásba tömörültek: a Derecskeibe¹² és a Székelyhídiba¹³ (1. ábra). Trianon után ez a helyzet anynyiban változott, hogy a Derecskei járásból Hosszú- és Monostorpályit, valamint Vértest, továbbá az Érmihályfalvai járásból Bagamért átcsatolták a

⁹Például ezt fejezte ki a mai *Monostorpályi* korabeli településnévének *Nyírpályi* névalakja.

¹⁰A Sárréti járáshoz tartozott: *Vértes, Monostorpályi, Hosszúpályi, Hajdúbagos, Sáránd, Derecske, Tépe, Konyár, Pocsaj és Esztár*. Sokáig Észak-Bihar fenti települései közül többet – helytelenül – néprajzi értelemben is *sárréti* településnek tekintett a tudomány. Ennek problematikájáról lásd: DANKÓ IMRE: Egy bihari kistáj etnokulturális struktúrája I. *Rálátás*. (2003) 2. sz. 9.

¹¹Az Érmelléki járáshoz tartozott: *Bagamér, Álmosd, Kokad, Nagy- és Újléta*.

¹²Idetartoztak az egykori Sárréti járás települései, Pocsaj és Esztár kivételével, melyek a Berettyóújfalvai járásba kerültek át.

¹³ Az egykori Érmelléki járás észak-bihari települései tartoztak utóbb a Székelyhídi járásba, Bagamér kivételével, melyet az Érmihályfalvai járáshoz csatoltak.

Székelyhidi járáshoz,¹⁴ majd a Derecskei járást több déli településsel, Esztárral, Pocsajjal és Kismarjával egészítették ki (2. ábra).¹⁵

A második világháborút követően, 1955-ben ismét jelentősen módosultak a térség közigazgatási határai: Álmosd–Újléta–Bagamér Debrecenhez került, a korábbi két járás többi települését pedig Derecske központtal összevonták (3. ábra).¹⁶ Ettől az összevonástól számíthatjuk a néprajzi Észak-Biharnak, mint térbeli értelmezési keretnek a létrejöttét, mert a szaktudomány tulajdonképpen ekkortól kezdi esetenként a Derecskei járás területét a magyarországi Bihar többi részétől, elsősorban a Berettyóújfalu központú Bihari-síktól (kvázi a Berettyó-völgytől) megkülönböztetni. A néprajzi Észak- és „Dél-Bihar”¹⁷ dichotómiája tehát ez időtől származtatható. Ugyan Észak-Bihar közigazgatási egysége még a járásrendszer felszámolása előtt, 1979-ben megszűnt,¹⁸ de néprajzi értelemben ez az egység (maga az értelmezési keret) a 20. század közepétől folytonos. Ennek ellenére Észak-Bihar néprajzi bemérése még mindig a kezdeti szakaszban van. Hogy ezen változtatni lehessen, a jövőben számos további, többszempontú kutatást kell a térségben véghezvinni.

Ugyanakkor már e problémafelvető tanulmány is alkalmat ad arra, hogy Észak-Bihar értelmezési keretének egy fontos jellemzőjére felhívjam a figyelmet, jelesül hogy az észak-bihari településállomány – a térség fentebb ismertetett hányatott közigazgatási múltja miatt – erősen tagolt. Hipotetikusán már most kijelölhető egy központi terület, amelyhez időlegesen kisebb-nagyobb *peremterületek* kapcsolódtak. Előbbi települései: Derecske, Tépe, Konyár, Sáránd, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Nagyléta és Vértes, valamint Kokad. Utóbbi: északkeleten Álmosd, Bagamér, Újléta, délkeleten pedig Esztár, Pocsaj, Kismarja (4. ábra).

¹⁴ Mivel járás korábbi központja a trianoni államhatáron kívül maradt, új székhelynek Nagylétát jelölték ki.

¹⁵ Észak-Erdély visszacsatolásának éveiben rövid időre (1941–1944) rekonstruálódott az 1920 előtti járási rendszer, a Derecskei és a Székelyhídi járások közös határa ez időben ismét Vértes és Nagyléta között húzódtott. A délebbi települések közül csak Esztár és Pocsaj maradt a Derecskei járásban, Kismarja a Nagyváradi járáshoz került.

¹⁶ Továbbá a Derecskei járáshoz csatolták a dél-hajdúsági Hajdúszovátot is.

¹⁷ A fentiekben sorolt bihari kistájakhoz hasonlóan Dél-Bihar behatárolása is problémás. Ugyanis amíg Györffy István a 20. század elején, korábbi közigazgatási hagyományokra hagyatkozva (ti. 1849 és 1860 között a vármegye két különálló közigazgatási egységet alkotott, Észak- és Dél-Bihar vármegyét) elsősorban a Fekete-Körös völgyét, másodsorban pedig Szalonta vidékét értette Dél-Bihar alatt (Vö. GYÖRFFY ISTVÁN: Dél-Bihar falvai és építkezése I. *Néprajzi Értesítő*, 16. 1915, 104.), addig az újabb kutatások már a magyarországi Bihar legdélebbi részét, leginkább az egykori Kis-Sárrét vidékét tekintik Dél-Biharnak (vö. LOVAS KISS: i.m.).

¹⁸ A közigazgatási egység csak negyedévszázad után, a Derecske–Létavértesi Kistérség 2004. évi megszervezésekor állt vissza, vö. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN–PÉNZES JÁNOS: Észak-Bihar közigazgatási kérdései. *Bihari Diéta*, 5. (2004) 50–52.

Észak-Bihar egykori köztes jellege a peremterületeken mutatkozik meg a leginkább, de belső területét is jól elkülöníthető településcsoportok, mikrotérsegek tagolják. Derecske, Konyár és Tépe a Kálló mellett és annak mocsarai között feküdtek, így a 19. század végi árvízmentesítési munkálatok előtt a Sárrétekekkel volt sok tekintetben közös a hagyományos kultúrájuk.¹⁹ Továbbá Derecske és Konyár egykor a bihari hajdútelepek közé tartozott, jelentős szabadalmas társadalmi csoportok lakóhelye volt, melyek életmódja bizonyos vonatkozásokban a Hajdúvárosok lakosságának életmódjával mutat egyezést. Sáránda, Hajdúbagosra, Hosszúpályira, Monostorpályira egyértelműen Debrecen közelsége gyakorolt nagy hatást, annak élelmiszer- (első-sorban zöldség- és gyümölcs-) ellátó körzetét alkották,²⁰ de polgárosodásuk mintája is a város volt. Nagyléta, Vértes és Kokad pedig a szomszédos Érmellék táji egysége és központjai (Székelyhíd, Bihardiószeg) felé vonzódott.

A három mikrotérsegek és az észak-bihari peremterületek települései egy kettős, kelet–nyugati településtengelyen helyezkednek el. Az északi tengely településeit a dél-nyírségi, homokbuckás-futóhomokos, ligetes erdővidék köti össze a települések északi határában, a déli tengelyen pedig a Kállómenti települések sorakoznak. A két településsort részben a nagyobb központok (Debrecen, Nagyvárad, Berettyóújfalu) felé vezető közlekedési folyosók, részben pedig az északról leszakadó, a térséget behálózó nyíri folyások, csatornák kötik össze. Utóbbiaknak (és a felvevőpiacok, városok kedvező közelségének, keresletének) köszönhető, hogy Észak-Biharban kialakult egy egységes zöldségtermesztő kultúróvezet, amely – eddigi ismereteink szerint – a leginkább meghatározza a térség néprajzi profilját. Ebben az övezetben termesztették a híres derecskei hagymát, monostorpályi zellert, hosszúpályi petrezselymet, nagylétai, vértesi tormát és a konyári, hajdúbagosi dinnyét.

A korábbi kutatások eredményeiből kirajzolódó vázlatos néprajzi profil, általános néprajzi kép jövőbeni részletező kidolgozásához az észak-bihari táji kultúra mélyebb struktúráinak feltárására van szükség. Tematikus és lokális kutatások lefolytatásával, ehhez kezdett hozzá 2010-ben egy, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének doktoranduszaiból és hallgatóiból álló kutatócsoport. Elsőként Hosszúpályi néprajzi falumonográfiája készült el.²¹ A falukutatás során született szaktanulmányok tárgyalják Hosszúpályi 18–20. századi társadalom- és településnéprajzi viszonyait (5. ábra), a gazdálkodáskultúra számos vonatkozását, a népi táplálkozás adatait, az élet nagy forduló-

¹⁹Vö. SZÜCS SÁNDOR: Néprajzi vonatkozások Bihar-vármegyében. *Bihar-vármegye*. Szerk.: LADÁNYI MIKSA. Budapest, 1936. 164.

²⁰Vö. VARGA: A hajdúbagosi és a konyári dinnye...

²¹A pályi parasztság hagyományos kultúrája..., Szerk.: BIHARI-HORVÁTH.

ihoz és az ünnepekhez kapcsolódó szokásokat, Hosszúpályi hagyományos zenei- és táncéletét, hiedelemvilágát.

Az Észak-Bihar Kutatási Program második kutatási projektjével elkészült a térség szőlő- és borkultúrájának néprajzi monográfiája, amely olyan kiváló kutatóelődöknek, mint a szentendrei skanzen egykori igazgatójának, Kurucz Albertnek,²² vagy a debreceni Déri Múzeum muzeológusának, Varga Gyulának²³ a kutatásait folytatta, és eredményeiket részben át is értelmezte. Az újabb tematikus kutatás ugyanis már egyértelműen Észak-Biharnak a fentiekben ismertetett értelmezési keretén zajlott le. Korábban mind Kurucz, mind Varga olyan településeken kutatott, melyek szőlő- és borkultúrabeli összetartozását erősen megkérdőjelezi egy fontos megállapítás, amely az ökológiai (természetföldrajzi) tényezők és a gazdálkodáskultúra közötti összefüggésre vonatkozik: jelesül kutatásunk eredményei arra világítanak rá, hogy Bihar szőlőterületei közül az észak-bihari szőlők azért képeznek külön egységet, mert a Dél-Nyírség futóhomokjára esnek (6. ábra). Nem is azzal vitatkozunk tehát, hogy az észak-bihari szőlők műveléstechnikája megegyezik az érmelléki, vagy a Berettyó-völgyi szőlőkével (mint ahogy azt helyesen Varga és Kurucz is megállapította) – sőt azt feltételezzük, hogy az a fajta technikai tudás, ami az észak-bihari szőlőművelésben jelen volt, egy sokkal szélesebb térségben is általánosnak tekinthető –, hanem arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szőlőtermelést, majd később a borminőséget nagyban befolyásoló talajadottságok (de ide sorolhatjuk akár a szőlőterületek fekvését, tájolási adottságait is) nem egyeznek meg az Érmellék, a Berettyó-völgy és az észak-bihari szőlőterületek esetében.

Az érmelléki Szalacs–Székelyhíd-dombvidék (és annak északi folytatásában a Tasnádi-dombvidék) nyugati lejtőinek sárga-vörös színű kötött agyagos talaján más borok teremnek, mint a síksági Berettyó-völgy (és az Ér-völgy) ártéri üledékes talaján, vagy megint mások a dél-hajdúsági löszháton. Mindezekről pedig ismét különbözik Észak-Bihar déli fekvésű szőlőterületének talaja, amely természetföldrajzi értelemben egyértelműen hazánk második legnagyobb futóhomok-vidékéhez, a Nyírséghez tartozik. Ebből következik, hogy talán nem is a legmegfelelőbb területi jelzője ennek a szőlőkultúrának az észak-bihari megjelölés. Földrajzi értelemben helyesebb lenne ezt a szőlővidéket dél-nyírségi szőlőterületnek nevezni.

A talajadottság, mint ökológiai válaszvonal a 19. század végének nagy szőlőtermesztési kataklizmájakor, a filoxéravész során valóban el is különítette az Értől keletre elterülő agyagtalajú dombvidék, és az Értől nyugatra eső nyírségi homokvonulatok szőlőterületeit. A filoxéra (szőlőgyökértetű) ellen ugyanis éppen a rossz minőségű homoktalajok biztosítottak immuni-

²²KURUCZ: i. m.

²³VARGA: Az érmelléki szőlőkultúra...

tást. Míg a kötött talajú Érmelléken 1884 és 1894 között szinte teljesen kipusztult a szőlőterület,²⁴ addig Észak-Biharban jelentős szőlőültetvények vészelték át a kártevő pusztítását.

Kutatóelődeink tehát – meggyőződésem szerint helytelenül – szőlőkultúrájuk tekintetében jellegzetesen észak-bihari településeket soroltak a „magyarországi Érmelléknek” nevezett területhez. A mindig is különböző talajadottságú Érmellék és Észak-Bihar szőlőterületeinek – a filoxeravész következtében kialakuló – műveléstechnikai különbségei hosszabb-rövidebb időre akkor is megkülönböztették volna a két térség szőlőkultúráját, ha a trianoni határmegvonás 1920-ban nem választja el e térségeket egymástól. Azonban az első világháború után, az a több évszázados, szoros és gyümölcsöző kapcsolat, ami vitathatatlanul megvolt a két térség települései között – a szőlőkultúra számtalan vonatkozásában is –, hirtelenjében megszűnt, mára pedig még az emléke is kiveszett. Nem is csoda, hogy míg Varga Gyula arról számolhatott be, hogy nemcsak az elméleti kutatás, de a „hagyomány” is az Érmellékhez sorolja Bagamér, Álmosd, Újléta, Nagyléta községeket, addig kutatásunk alkalmával éppen ezeken a településeken, a 70-80 éves szőlősgazdák között sem találtunk olyat, aki érmelléki önazonosságtudattal rendelkezett volna.

Végezetül pedig hadd ismertessem a Kutatási Program egyik folyamatban lévő kutatását, melynek tárgyát a pusztahasznosítás problémaköre alkotja. Empirikus adatgyűjtéseink alkalmával eljutottunk ugyanis Észak-Bihar és a szomszédos bihari térségek külterületi lakott helyeire, amelyek olyan települési határrészekben alakultak ki, ahol 1945 előtt több ezer holdas nagybirtokok terültek el.²⁵ Ezek majorjainak cselédtársadalma a 19. század folyamán és a 20. század első felében az uradalmak gazdasági irányítása alatt főként intenzív gabonagazdálkodást folytattak. 1945 után, a nagybirtokok felosztását követően az egykori majorok helyén, a cselédség letelepítésével külterületi lakott helyek, kvázi tanyaközpontok jöttek létre. Kialakulásukat részletesebben vizsgálva jutottunk el a 18. századi pusztahasznosításnak, mint határhazsnálatti formának a kérdésköréig, ami különösen jellemezte a vármegye Sárréti járását, hiszen (főként a járás nyugati, délnyugati részében, a tulajdonképpeni Sárréteken) a 19. század közepéig-végéig meglehetősen kiterjedt területeket veszélyeztetett a víz, uralt el a mocsár, sokszor élnetetlenül összeszűkítve ezzel a települések művelhető határrészeit. A paraszti közösségeknek tehát olyan megművelhető határrészekhez kellett jutnia, ame-

²⁴Vö. BORBÉLY GÁBOR: Szőlőművelés és borgazdálkodás az Érmelléken. *Néprajzi Látóhatár* (1993) 3. sz. 121.

²⁵Vö. *Fejértótól Messzelátó-Sóstóig. Néprajzi tanulmányok Hosszúpályi külterületéről*. Szerk.: BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ. Hosszúpályi, 2008. (A Bődi István Falumúzeum Közleményei, 2.)

lyeken biztosítani tudták megélhetésüket. Számtalan olyan úrbéres közösséget említnek az úrbérrendezés-kori források,²⁶ melyek a 18. században saját határuk szűkössége miatt kénytelenek voltak pusztákat bérelni. Ezeket a pusztákat az úrbéres közösségek – paraszti földmagántulajdon nem lévén – nem birtokolhatták, azaz nem alakulhattak a nemesi közbirtokossághoz hasonló paraszti birtokos közösségek, de a közös földhasználat (elsősorban a legeltetés) megszervezéséhez, a pusztabérlet fenntartásához az úrbéreseknek mindenképpen szükségük lehetett bizonyos szervezeti keretekre. Ahhoz azonban, hogy a közösségi földhasználat ezen speciális változatát, a 18. századi „*paraszti közbérlőséget*” a jövőben részletesebben megismerjük, az ez irányú történeti-néprajzi kutatások elmélyítésére lesz szükség.

A közösségi pusztabérlet a jobbágyfelszabadítást követően kialakuló paraszti közösségi társulások egyfajta előképének is tekinthető (például a munkaszervezet tekintetében), de ettől függetlenül is a sárréti és észak-bihari pusztahasznosítás kiterjedtebb – elsősorban történeti – vizsgálata mindenképpen hozzájárulhat a 20. század közepén kialakult külterületi lakott helyek posztparaszti életmódjának az értelmezéséhez.

Belátva saját tudományunk korlátait, igyekszünk tehát Észak-Bihar néprajzi kutatását interdiszciplináris alapokra helyezni, amihez elsősorban a történelemtudomány, illetve a társadalomföldrajz és a helynévkutatások eredményeit kívánjuk a jövőben is felhasználni.

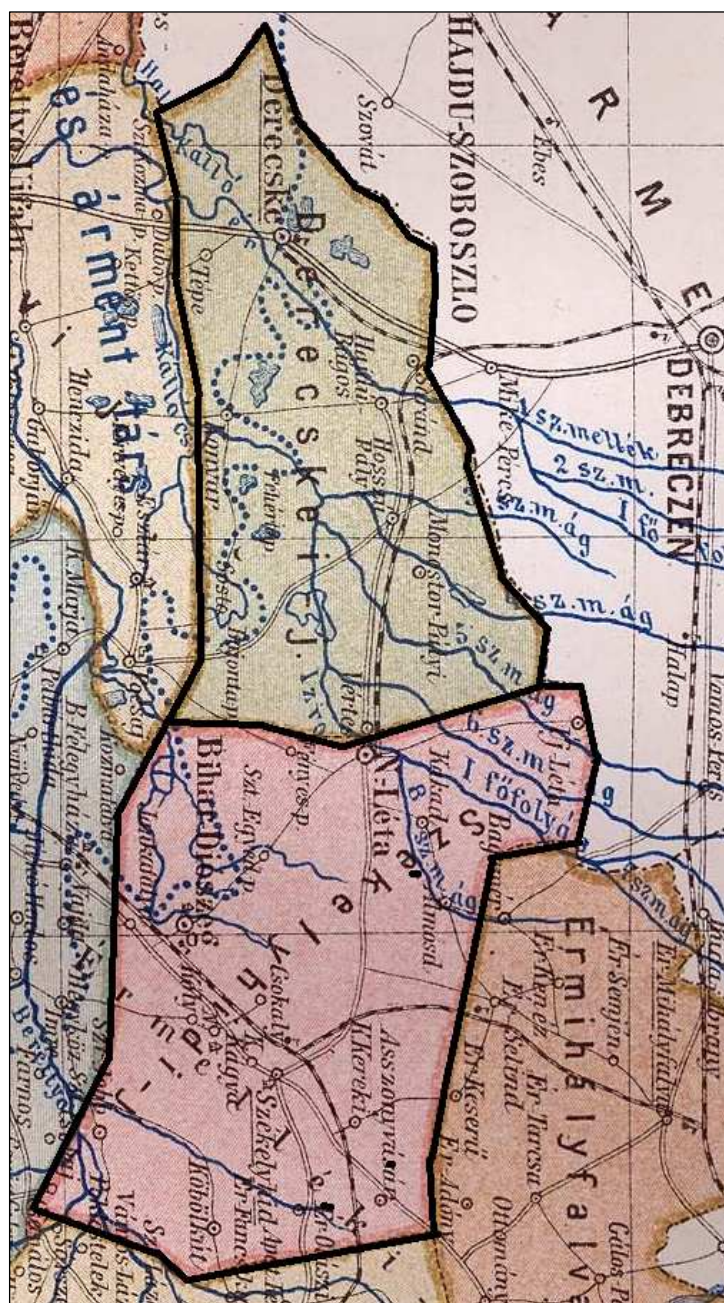
²⁶Vö. BÁRSONY ISTVÁN–PAPP KLÁRA–TAKÁCS PÉTER: i. m.

Ábrák, táblázatok

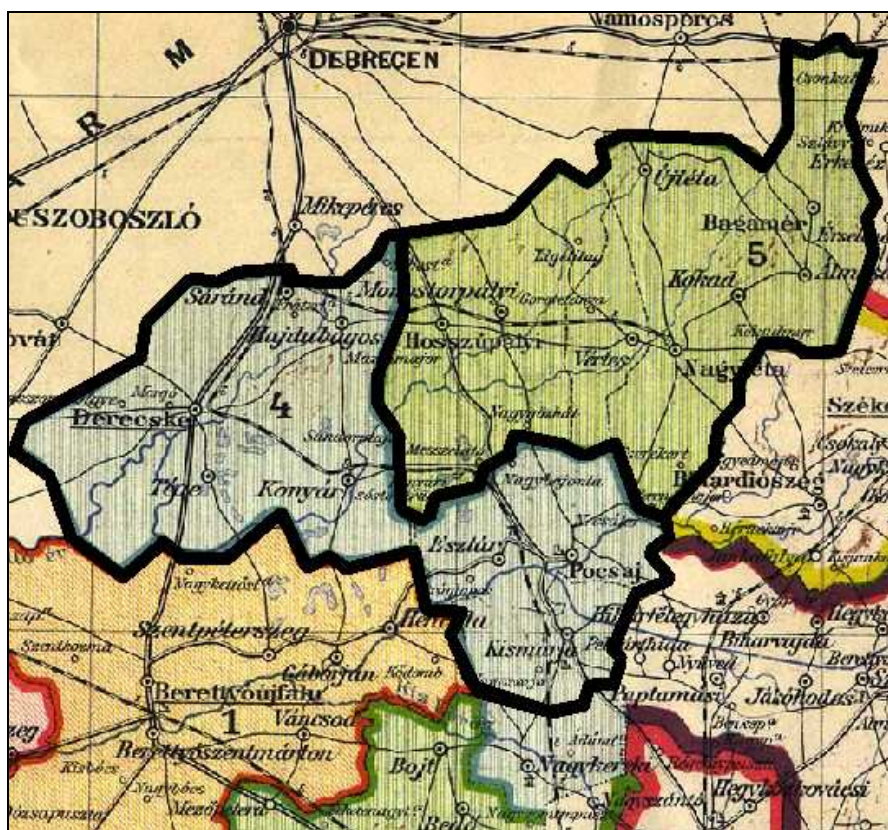
	1773	1858	1876	1930	1943	1977
Bagamér	Émel-léki	Bihardíószegi	Émihályfalvai	Székelyhídi	Émihályf.	Debreceni
Újléta	Émel-léki	Bihardíószegi	Székelyhídi	Székelyhídi	Székelyh.	Debreceni
Álmosd	Émel-léki	Bihardíószegi	Székelyhídi	Székelyhídi	Székelyh.	Debreceni
Kokad	Émel-léki	Bihardíószegi	Székelyhídi	Székelyhídi	Székelyh.	Derecskei
Nagyléta	Émel-léki	Bihardíószegi	Székelyhídi	Székelyhídi	Székelyh.	Derecskei
Vértes	Sánréti	Bihardíószegi	Derecskei	Székelyhídi	Derecskei	Derecskei
Monostorpályi	Sánréti	Derecskei	Derecskei	Derecskei?	Derecskei	Derecskei
Hosszúpályi	Sánréti	Derecskei	Derecskei	Székelyhídi	Derecskei	Derecskei
Hajdúbagos	Sánréti	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei
Sáránd	Sánréti	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei
Konyár	Sánréti	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei
Derecske	Sánréti	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei
Tépe	Sánréti	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei	Derecskei
Pocsaj	Sánréti	Bihardíószegi	Berettyóújfalui	Derecskei	Derecskei	Derecskei
Esztár	Sánréti	Derecskei	Berettyóújfalui	Bújfalui?	Bújfalui?	Derecskei
Kismarja	Várad	Nagyvárad	Szalárd	Derecskei	N.várad	Derecskei

1. táblázat. Az észak-bihari települések járási beosztása a 18–20. században²⁷

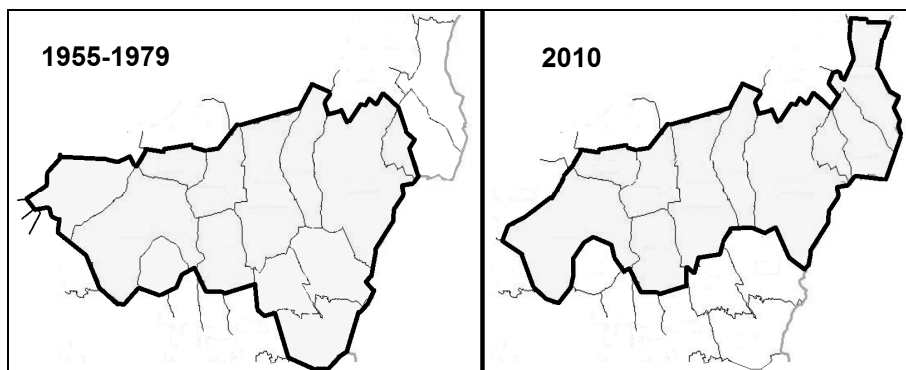
²⁷ A táblázat Gyalay Mihály adatai alapján készült (vö. GYALAY MIHÁLY: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon*. Budapest, 1989.)

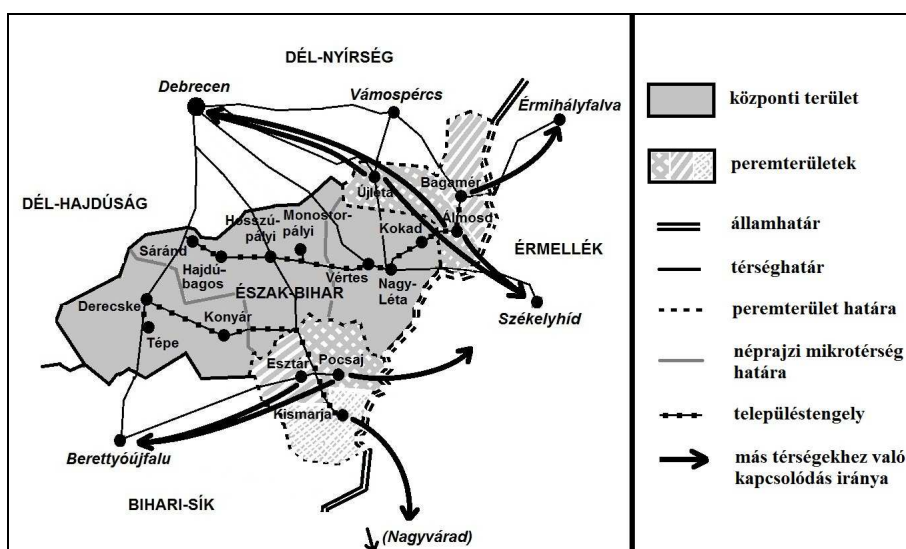
1. ábra. Észak-Bihar területének járási beosztása, 1876–1924
(Th. Bannwarth térképe alapján)

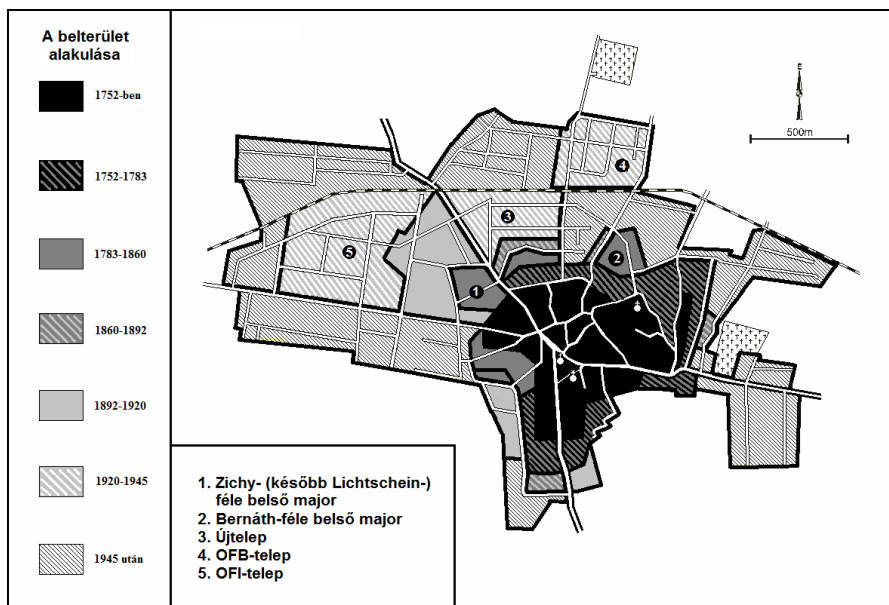
2. ábra. Észak-Bihar területének járási beosztása, 1924–1949 (Czakó István térképe alapján)

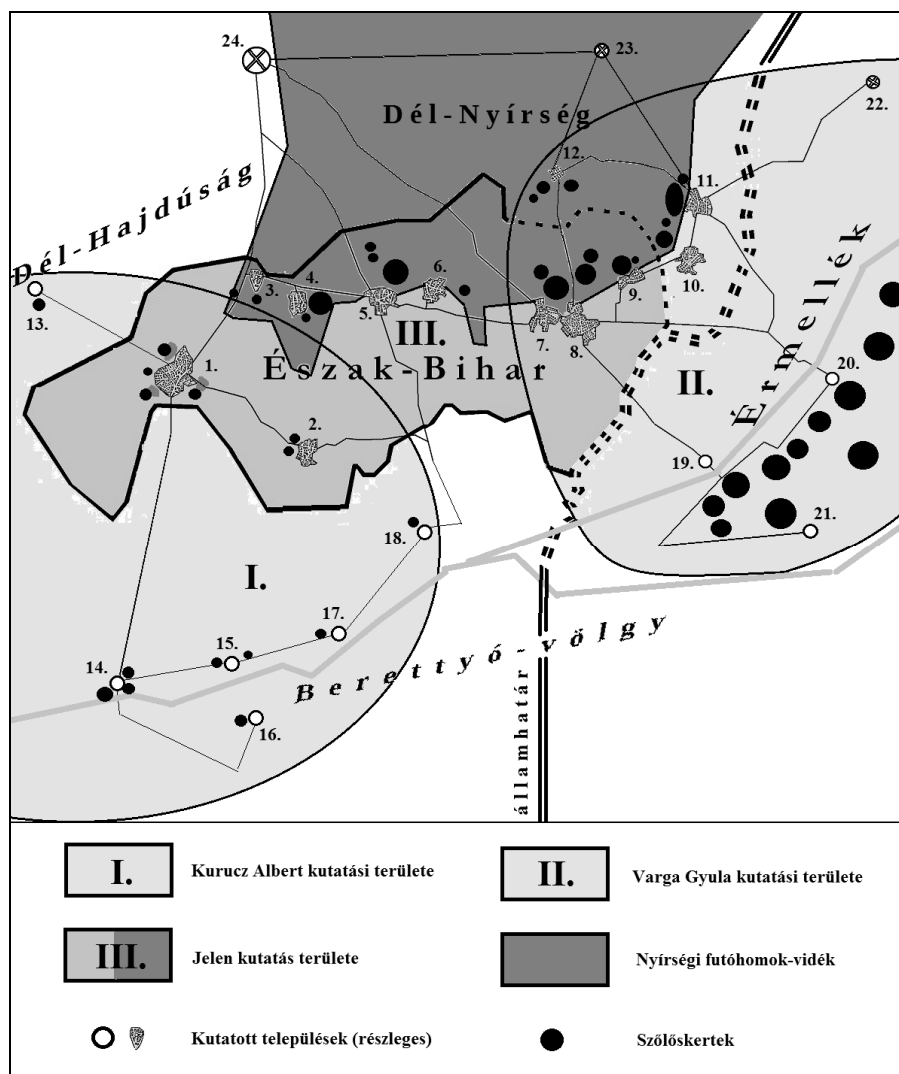
3. ábra. A közigazgatásilag egységes Észak-Bihar két megfelelője, a Derecskei járás és a Derecske-Létavértesi Kistérség

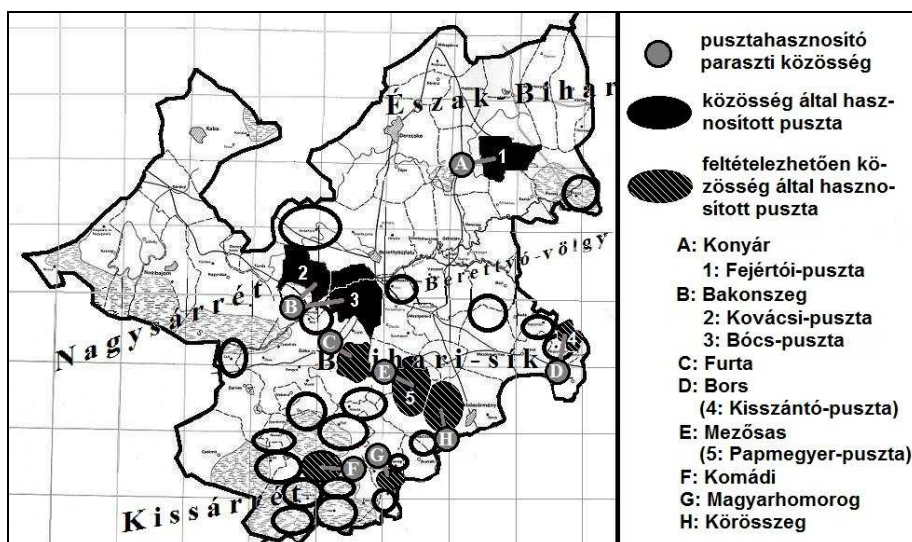
4. ábra. A néprajzi Észak-Bihar

5. ábra. Az Észak-Bihar Kutatási Program első, lokális kutatásának egyik felmérési rajza (Hosszúpályi belterülete)

6. ábra. A Kutatási Program második, tematikus kutatásának egyik térképrajza (Az észak-bihari szőlőkultúra-kutatások területei)

7. ábra. A Kutatói Program egyik jövőbeni kutatásának területe (Paraszti közösségek úrbérrendezés-kori pusztahasznosítása a Sárközi járásban)

TÖRÖK PÉTER

A „nagy” hajdúvárosok Rákóczi-szabadságharcban betöltött szerepének megjelenése a regionális szakirodalomban^{*}

A hajdúság 16–17., illetve az 1605 után telepített nagy hajdúvárosok történeti szerepével, szerepvállalásával mondhatjuk, hogy könyvtárnyi szakirodalom született a 19. század második felétől egészen napjainkig.

A hajdúság fénykorának kétségkívül a 17. századot tekinthetjük, amikor Bocskai István és a későbbi erdélyi fejedelmek hadseregeiben komoly potenciált képviselve szólhattak bele az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság politikai viszonyaiba.

Azonban a dicsőséges korszak 1660-al lezárult; a bihari és szabolcsi hajdúvárosok is megszenvedték a török hadak büntetőhadjáratát, mivel a végsőkig kitartottak az akkor már bukott egykori fejedelem, II. Rákóczi György mellett.

A 17. század végén meginduló visszafoglaló háborúk következményeként a hajdútelepülések a magyar király fennhatósága alá kerültek. A császári udvar felmérve azt, hogy a hajdúvárosok már nem tudják betölteni a mintegy száz évvel korábban nekik szánt szerepet, szerették volna ezeket a közösségeket is az adófizető rétegek közé illeszteni. Az 1690-es évektől a kiváltságuk ellentételeként szolgáló fegyveres szolgálatuk teljesítése helyett inkább adófizetést vártak el tőlük.

Az 1703 nyarán elinduló Rákóczi-szabadságharc az átmenet időszakában találta a hét hajdúvárost. Szerepüket, lehetőségeiket egyes körök még ekkor is nagyra becsülték, túlértékelték. Maga II. Rákóczi Ferenc is komoly haderő kiállítását várta az egykor szebb napokat megélt hajdútelepülésektől. A hajdúság azonban komoly dilemma előtt állt: ismét kirobbant egy rebellió, amiről nem lehetett tudni, hogy meddig tart és milyen eredményekre vezethet. A hajdúvárosok meg szerették volna tartani minimális privilégiumaikat, ezért kerültek a nyílt kapcsolatfelvételt a későbbi fejedelemmel. Csak akkor indultak meg az érdemi egyeztetések, amikor Rákóczi már Verébsárnál táborozott.

Doktori disszertációnk témája a „nagy” hajdúvárosok Rákóczi-szabadságharcban betöltött szerepének vizsgálata. A megkezdett kutatások egyik lépcsőfokaként górcső alá vettük a regionális szakirodalom¹ által ebben a kérdéskörben felhasználható publikációkat.

^{*}A tanulmány a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú kutatóegyetemi pályázat keretében és támogatásával készült.

Munkánk során 61 cikket, tanulmányt, monográfiarészt, monográfiát tekintettünk át és az alábbiakban az ezekből nyerhető információkat, adatokat próbáljuk meg összefoglalni, egyenként bemutatva – de különböző kérdések, témakörök mentén csoportosítva – a vizsgált irodalmat.

Monográfiák, kismonográfiák, összegző tanulmányok

A 19. század második felétől kezdve jelentek meg olyan publikációk, amelyek a hajdúság történetének komplex összefoglalását adták, illetve rész tanulmányok helyett egy folyamat részeként vizsgálták a korszak történelmét. Ezeket a munkákat nem tudtuk beilleszteni a különböző szempontrendszerek által kialakított tematikai rendszerünkbe, ezért dolgozatunk elején, külön kiemelve foglalkozunk a máshova be nem sorolható művekkel.

Elsőként Sillye Gábor 1882-ben megjelent történeti összefoglalóját kell megemlítenünk.² Az utolsó hajdúkerületi főkapitány tollából származó írás fő értékét adatgazdagsága adja, amelyet a felhasznált kerületi jegyzőkönyvek, illetve a kerületi levéltári anyagok biztosítanak. A feldolgozás természetesen nem mentes a „politikai röpirat” hangnemétől sem, hiszen kimondva-kimondatlanul a hajdúvárosok történelmi szerepvállalását, áldozatkészségét emeli ki, korszaktól függetlenül. Az is megállapítható, hogy ez az összefoglaló lett az alapja a későbbi – a Rákóczi-szabadságharc korával foglalkozó – regionális publikációk nagy részének. Sillye Gábor írásában nemcsak a szabadságharc leírását találjuk meg, hanem a hajdúvárosok terheinek vázlatos összegyűjtését, illetve a főkapitányi tisztséget viselő személyek felsorolását is.³

Barcsa János településmonográfiája a mai napig kikerülhetetlen mű a hajdúvárosok – köztük Hajdúnánás – történetével foglalkozóknak.⁴ A szerző munkájának erőssége, hogy a kiadott szakirodalmon túl a levéltárak forrásbázisát is hasznosította. A szabadságharc nyolc évének történetét Sillye Gábor munkája alapján írta meg, de ezenkívül felhasználta a városi levéltár iratanyagát, illetve a mára már eltűnt, vagy csak nehezen hozzáférhető, rekonstruálható családi levéltárak értékes iratait is. A szerző két kimutatásra is

¹Esetünkben ez a Hajdú-Bihar megyében megjelent kiadványokat jelenti. Egy másik, a későbbiekben megjelenő közleményünkben külön szeretnénk foglalkozni a környező megyék – Jász-Nagykun-Szolnok megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye – disszertációnk elkészítésénél felhasználásra kerülő szakirodalmával.

²SILLYE GÁBOR: *Hajdúmegye történeti viszonyai*. Szerk.: VARGA GEIZA: *Hajdúmegye leírása*. Debrecen, 1882. 1–112. (Továbbiakban: SILLYE, 1882.)

³SILLYE, 1882. i. m. 106–107., illetve 110.

⁴BARCSA JÁNOS: *Hajdu-Nánás város és a hajduk történelme*. H. n. É. n. Reprint kiadás. [Hajdúnánás, 1989.]. (Továbbiakban: BARCSA, 1989.)

hivatkozik 1704-ből, amelyekben a szabadságharc küzdelmeiben elesett katonák nevei vannak felsorolva.⁵ Ezek a források a demográfiai kérdéseken túl, a tényleges katonaállítás és veszteség körülhatárolását is megkönnyíthetik a kutatók számára.

Boldisár Kálmán munkájának⁶ egyes megállapításait mára már meghaladták a történettudomány újabb kutatásai, de az 1702. évi összeírás közlésével a korszak egyik legfontosabb helyi forrását tárta a nagyközönség elé.⁷ Néhány pontatlanságot érdemes kiemelni és javítani: Buday Istvánnal kapcsolatban írja a szerző, hogy a fejedelem személyét vigyázta egy lovasezred, amelynek Buday volt a parancsnoka.⁸ Az igaz, hogy Buday egy rövid ideig udvari kapitányként tevékenykedett, viszont a lovasezredet – amelyet a hajdúvárosok állítottak ki – csak később kezdte parancsnokolni és akkor már nem ő töltötte be az udvari kapitány tisztét.⁹ Az is téves adatként szerepel, hogy az 1706. évi mustrajegyzék szerint a hajdúvárosi ezredet Klára András vezette,¹⁰ hiszen ő hadi commissarius bellicus volt, aki a jegyzék elkészítéséért felelt.

Györffy István munkája Hajdúböszörmény példáján keresztül mutatja be a hajdúvárosok speciális településszerkezetét.¹¹ A tanulmányban szereplő megállapításokat a mai napig helytállóként kezeli a történettudomány. A műben szereplő adatok jelentős részét a település gazdaságára vonatkozóan lehet hasznosítani.¹²

Nagy Sándor településmonográfiája korszakunkat a már megjelent munkák alapján (Sillye Gábor, Barcsa János) dolgozta fel, de levéltári forrásokat is említ, illetve közöl.¹³ Külön érdekesség, hogy publikálja az 1705-ös szécsényi konföderációra tett esküszöveg bevezető formuláját.¹⁴

⁵BARCSA, 1989. i. m. 53.

⁶BOLDISÁR KÁLMÁN: *Bocskay hadi népe*. Debrecen, 1906. (Továbbiakban: BOLDISÁR, 1906.)

⁷BOLDISÁR, 1906. i. m. 69–78.

⁸BOLDISÁR 1906. i. m. 79.

⁹Budayra lásd: HECKENAST GUSZTÁV: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadság-harcban? Életrajzi adattár*. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: MÉSZÁROS KÁLMÁN. Bp., 2005. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.) 82.

¹⁰BOLDISÁR i. m. 80.

¹¹GYÖRFFY ISTVÁN: *Hajdúböszörmény települése*. Szeged, 1927.

¹²Györffy István munkája kivételt képez a területi alapon tagolt szakirodalom áttekintésében, hiszen ez a kiadvány Szegeden jelent meg, viszont alapvető, ma is használható következtései miatt nem szerettünk volna eltekinteni a könyv megemlítésétől.

¹³NAGY SÁNDOR: *Hajdúhadház története*. Hajdúhadház, 1928. (Továbbiakban: NAGY SÁNDOR 1928.) A szerző szerint a Rákóczi-szabadságharc korára vonatkozó

Málnási Ödön munkája – mint Barcsa Jánosé és Nagy Sándoré – Sillye Gábor írását használja fel a Rákóczi-szabadságharc időszakának bemutatására.¹⁵ Emellett néhány, csak Hajdúszoboszlóra vonatkozó adatot is közöl, amelyek a város jegyzőkönyvének lapjairól származnak. A napvilágra került lokális információk teszik számunkra értékké ezt a művet.¹⁶

Császár Edit munkáját az teszi különösen értékké, hogy a bécsi levéltárak iratanyagát is tanulmányozta.¹⁷ A monográfia hangsúlyos része a 17. századi eseményekkel foglalkozik, de az említett forrásfelhasználás miatt korszakunkhoz is szolgáltat új adatokat. A szerző szerint a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt a hajdúvárosok főkapitánya katona volt, a mindennapi kérdések, ügyek intézése az alkapitányra hárult. Csanádi Sámuel, Fogarassy Tamást, Anderkó Pétert és Nánási Jakabot nevezi meg ezen tisztség betöltőiként.¹⁸

Rácz István 1957-ben megjelent könyvében¹⁹ arra világít rá, hogy a hét hajdúváros csak fontolgtatás, sőt bizonyos ellenállás után csatlakozott a szabadságharchoz, amiért a fejedelem meg is dorgálta őket. A szerző által közölt általános adatok között találjuk azokat, amelyek szerint a városok természetbeni juttatásokkal és 600 fő kiállításával segítették Rákóczit, viszont a régi hajdúvirtus – és ezzel kapcsolatban a harci szellem – már hiányzott a lakosokból.²⁰

Porcsalmy Gyula 1963-ban megjelent Böszörmény-történeti összefoglalójában szereplő adatokat az újabb kutatások meghaladták.²¹ Nem tartható az

levéltári anyagok azért olyan hiányosak, mert azokat a város vezetői a terhelő információk miatt megsemmisítették. 35.

¹⁴NAGY SÁNDOR 1928. i. m. 38–40. Bánkúti Imre szerint a Nagy Sándor által megadott dátum téves: BÁNKÚTI IMRE: A szécsényi konföderációra esküt tett hajdúvárosok. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXVIII.* Szerk.: RADICS KÁLMÁN. Debrecen, 2001. 233–249. 243. 19. jegyzet. Továbbiakban: BÁNKÚTI 2001.) Sajnos, Nagy Sándor nem hivatkozik pontosan az esküszöveg lelőhelyére.

¹⁵MÁLNÁSI ÖDÖN: *Hajdúszoboszló története.* Debrecen, 1928. (Továbbiakban: MÁLNÁSI 1928.)

¹⁶A hajdúszoboszlói lovasok részt vettek a szatmári ostromzárban. MÁLNÁSI 1928. i. m. 22.; A különböző beszállásolásokra, dúlásokra, fosztogatásokra: MÁLNÁSI 1928. i. m. 22–23.

¹⁷CSÁSZÁR EDIT: *A hajdúság kialakulása és fejlődése.* Debrecen, 1932. (Továbbiakban: CSÁSZÁR 1932.)

¹⁸CSÁSZÁR 1932. i. m. 59.

¹⁹RÁ CZ ISTVÁN: *A hajdúság története.* Bp., 1957. (Továbbiakban: Rácz 1957.)

²⁰RÁ CZ 1957. i. m. 48–49.

²¹PORCSALMY GYULA: Hajdúböszörmény rövid története a Hajdúkerület megszűnéséig. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 3. Szerk.: BÉRES ANDRÁS. Debrecen, 1963. (Továbbiakban: PORCSALMY 1963.)

általa közölt főkapitányi névsor, amely szerint 1701 és 1711 között Nánási Oláh Jakab volt a kerületi főkapitány. Ezenkívül az ezredről írt adatai is pontosításra szorulnak: Buday István nem a hajdú lovasezreddel vigyázta a fejedelmet udvari kapitányként, és Klára András (commissarius bellicus) alatt sem szolgált 600 hajdúvárosi katona.²²

Balogh István 1969-ben írt munkája nagyon kevés felhasználható adatot tartalmaz azok számára, akiket az 1703–1711 közötti időszak történelme foglalkoztat. Konkrétan a Rákóczi-szabadságharc nem szerepel a monográfiájában, ettől függetlenül a mindennapi élet kérdéseihez, valamint a városok közigazgatásával kapcsolatban feltétlenül hasznosítható.²³

Rácz István monográfiája részletesen foglalkozik a hajdúvárosok Rákóczi-szabadságharc alatti történetével.²⁴ Az adatgazdag könyvrész nemcsak a szabolcsi, hanem a bihari és a Hernád-melléki hajdútelepeket is vizsgálja. Górcső alá veszi a hajdúvárosok katonaállítását, adóterheit, a korszak összeírásait.²⁵ A számos hasznosítható információt tartalmazó fejezet mégsem tudja teljes mértékben lefedni a 18. század első két évtizedének időszakát, igaz, a könyv címéből kiindulva nem is ez volt a szerző célkitűzése.

Balogh István tanulmányának címe egy kicsit csalóka, korszakunkra vonatkozólag nem igazán találunk benne hasznosítható utalásokat sem.²⁶ Egy konkrét adat szól a 18. század első két évtizedéről, az is Polgár és Szentmargita 1715-ös visszaadását említi.²⁷

Nyakas Miklós monográfiája²⁸ a hajdúvárosok Rákóczi-szabadságharcbeli szerepéről megállapítja, hogy az érintett települések nehezen csatlakoztak a későbbi fejedelemhez. A szabadságharc jelentős terheket rótt a városokra, amelyek még a lipóti abszolutizmus alatt kivetett adókat is meghaladta.²⁹ A hajdúvárosok a kuruc törzsterülethez tartozván egyértelmű-

²²PORCSALMY 1963. i. m. 17–18. Feltehetően Boldisár Kálmán adatait vette át a szerző. Erre lásd: 9. és 10. jegyzetek.

²³BALOGH ISTVÁN: *Hajdúság*. Bp., 1969. (Továbbiakban: BALOGH 1969a.). A szerző az 1787-es népszámlálási adatokból visszaszámolva, visszakövetkeztetve 12–13 ezer főre teszi a hajdúvárosok század eleji lélekszámát. 46.

²⁴RÁ CZ ISTVÁN: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. *Magyar Történeti Tanulmányok II.* Szerk.: SZENDREY ISTVÁN. (Továbbiakban: RÁ CZ 1969.)

²⁵A Rákóczi-szabadságharccal foglalkozó rész: RÁ CZ 1969. i. m. 160–191.

²⁶BALOGH ISTVÁN: A hajdúk a XVIII. században. Szerk.: MÓDY GYÖRGY: A hajdúk a magyar történelemben. *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.* Szerk.: BÉRES ANDRÁS. Debrecen, 1969. 69–75. (Továbbiakban: BALOGH 1969b.)

²⁷BALOGH 1969b. 69.

²⁸NYAKAS MIKLÓS: *Hajdúböszörmény a múlt időben. Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény, 2000. A vonatkozó rész: 157–167. (Továbbiakban: NYAKAS 2000.)

²⁹NYAKAS 2000. i. m. 164.

en jelentősebb terheket viseltek, mint más megyék, régiók. A katonaállítás már a kezdetektől problematikus kérdés volt, sokan állítottak zsoldost maguk helyett. Az adómentességüket egészen 1707-ig sikerült fenntartaniuk, amikor 11112 dicát vetettek ki a városokra.³⁰ Összességében az a következtetés vonható le, hogy a hajdúvárosok komoly anyagi és más forrásokat állítottak a szabadságharc szolgálatába. A könyv szintetizálja az addig megjelent szakirodalom eredményeit, viszont az adatok ellenőrzése, felhasználása némileg nehézkes, a szűkös jegyzetapparátus miatt.

Heckenast Gusztáv 2001-ben nyomtatásban megjelent előadásában kiemelte a hajdúvárosok fokozatosan alakultak szabad kerületté, a 17. század harmadik negyedében.³¹ A szerző nem vállalkozhatott arra, hogy – akár csupán a Hajdúkerület kialakulásáról – teljes képet rajzoljon. Ettől függetlenül – továbbvezetve a történeti fonalat – eljut a Rákóczi-szabadságharc időszakáig is. Munkájában Buday Istvánra és Szemere Lászlóra is találunk adatot, illetve a sárospataki országgyűléssel kapcsolatos hajdúvárosi követküldéshez is szolgálat levéltári adalékokat.³²

Mónus Imre 2005-ben megjelent vázlatos összefoglalása a megjelent szakirodalomra támaszkodik.³³ Ebből kifolyólag átvételre került néhány téves információ is. Buday Istvánról – feltehetően Boldisár Kálmán munkája nyomán – megjegyzi, hogy a fejedelem körül látott el szolgálatot és egy 600 főnyi lovasezredet vezetett. A szerző Buday működéséhez kapcsolja azt is, hogy a fejedelem kétszer is megerősítette a hajdúvárosok kiváltságait.³⁴ A dolgozat nagy hiányossága a jegyzetapparátus szűkös használata, így a közölt adatok felhasználását is csak fenntartásokkal fogadhatjuk el.

Az áttekintett szakirodalomból egy tanulmányt találtunk, amely kifejezetten a Rákóczi-szabadságharc időszakával foglalkozik. Ebben az írásban Nyakas Miklós vázlatos áttekintést ad a Rákóczi-szabadságharc időszakáról, amelyhez a korábban megjelent szakirodalmat dolgozza fel.³⁵ A hajdúváros-

³⁰NYAKAS 2000. i. m. 163–164.

³¹HECKENAST GUSZTÁV: Nemesi vármegye és szabad kerületek. Szerk.: RADICS KÁLMÁN: *Vármegyék és szabad kerületek I–II*. Debrecen, 2001. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27.) 5–15. 7. (Továbbiakban: HECKENAST 2001.)

³²HECKENAST, 2001. i. m. 8–9.

³³MÓNUS IMRE: Adalékok a Rákóczi-szabadságharc történetéhez. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXX*. Szerk.: RADICS KÁLMÁN. Debrecen, 2005. 71–89. (Továbbiakban: MÓNUS 2005.)

³⁴MÓNUS, 2005. i. m. 76. Itt nem minden korábban szerzett privilégium megerősítéséről van szó, hiszen a 18. század elején a hajdúvárosok kiváltságait már jelentős mértékben szűkítették.

³⁵NYAKAS MIKLÓS: A hajdúvárosok és a Rákóczi-szabadságharc. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve XI*. Szerk.: SZEKERES GYULA. Hajdúböszörmény, 2008. 61–75. (Továbbiakban: NYAKAS, 2008.)

okról összességében azt állapította meg, hogy nem tértek el az országos átlagtól a tekintetben, hogy a vállalt, vagy kivetett terheket milyen ütemben és formában teljesítették.³⁶

Nyakas Miklós 2001-ben megjelent tanulmánya egy speciális kérdéssel foglalkozik: a hajdúvárosok országgyűlési képviselőivel. A szabadságharc ideje alatt a hajdúvárosokat a fejedelem mindig meghívta az országgyűlésekre.³⁷ 1705-ben, 1707-ben és 1709-ben is képviseltették magukat, sőt az 1705. október 26-ra tervezett gyulafehérvári országgyűlésre is kaptak meghívót, amely végül a kialakult hadi helyzet miatt elmaradt.³⁸

A továbbiakban különböző kérdéskörökben született tanulmányokat, monográfiarészeket tematikus és technikai csoportosításban vizsgáljuk azzal kapcsolatban, hogy a bővebben vett³⁹ Rákóczi-szabadságharc korából tartalmaznak-e felhasználható, továbbgondolásra érdemes információkat.

A Hajdúkerület kialakulása

Komoróczy György tanulmánya a Hajdúkerület szervezetének, kialakulásának néhány problematikus kérdésével foglalkozik.⁴⁰ A szerző véleménye szerint a Rákóczi-szabadságharc folyamán a kerület katonai irányítás alatt volt, de komoly változás nem következett be a mindennapi életvitelben.⁴¹

Nyakas Miklós munkássága folyamán több publikációjában is boncolgatta a Hajdúkerület kialakulásának problémáját. A Hajdúkerület kialakulását egy folyamatnak tekinti, amely a 17. század végén indult el.⁴² A hajdúvárosok a rendszeres adóztatás terhét 1696-tól viselték, amikor a nádori concursuson

³⁶NYAKAS, 2008. i. m. 72.

³⁷NYAKAS MIKLÓS: A hajdúvárosok és az országgyűlési képviselői jog. *Vármegyék és szabad kerületek I–II.* Debrecen, 2001. Szerk.: RADICS KÁLMÁN. (A Hajdú–Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27.) 93–111. (Továbbiakban: NYAKAS, 2001.)

³⁸NYAKAS, 2001 i. m. 95. Nyakas Miklós 2002-ben egy kiadott forrásgyűjtemény kapcsán foglalkozott ismét az országgyűlési képviselő kérdésével: NYAKAS MIKLÓS: Hajdúvárosok a magyar diétán 1792–1848. *Studia Oppidorum Haidonicalium VIII.* Szerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 2002. Az új kiadványban a Rákóczi-szabadságharc időszakát érintő forrásközlés nem szerepel.

³⁹Tágabb időmetszeten az 1680 és 1720 közötti időszakot értjük.

⁴⁰KOMORÓCZY GYÖRGY: A Hajdúkerület szervezetének néhány problémája a XVII–XVIII. században. Szerk.: MÓDY GYÖRGY: A hajdúk a magyar történelemben. (Hajdú–Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Szerk.: BÉRES ANDRÁS. Debrecen, 1969. 76–84. (Továbbiakban: KOMORÓCZY, 1969.)

⁴¹KOMORÓCZY, 1969. i. m. 82.

⁴²NYAKAS MIKLÓS: A Hajdúkerület kialakulásának néhány problémája. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve III.* Szerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 1977. 31–61. (Továbbiakban: NYAKAS, 1977.)

60 portában állapítottak meg az adózási alapjukat.⁴³ Az első kerületi főkapitánynak a nánási Désány Istvánt választották.⁴⁴ A Rákóczi-szabadságharc alatt a hajdúvárosok létszáma bővült, hiszen először Kállót, majd Téglást és Újvárost is a hét hajdúvárosokhoz csatolták. A tanulmány végén adattár található, amelyből több irat is hasznosítható a későbbi kutatások folyamán.⁴⁵

Nyakas Miklós 1983-ban megjelent tanulmánya áttekinti a 19. század során írt munkákat is, amelyek a szerző szerint nem történetiek, inkább összeállítások, az aktuális hatalomnak készítve. Még Sillye Gábor munkája sem felel meg a történettudomány követelményeinek, de ettől függetlenül haszonnal forgatható műnek ítéli. Az 1977-es tanulmányához képest nem sok új adat került beépítésre, inkább csak néhány adalékkal színesíti a kialakított képet.⁴⁶

Nyakas Miklós a hajdúkerületi főkapitányi tisztség kialakulásával és a főkapitányok személyével 1990-ben külön dolgozatban foglalkozik.⁴⁷ A hajdúkerületi főkapitányi tisztt magába olvasztotta a főispáni és alispáni tisztségek jellemzőit. Az első főkapitány Désány István lett, akit 1688. november 22-én választottak meg. Ezt a választást 1699-ben hagyta jóvá az Udvari Haditanács.

Nyakas szerint Désány lemondása után minden jel arra mutat, hogy Nánási lett az ideiglenes főkapitány. A szabadságharc ideje alatt a két kinevezett főkapitány (Buday István és Szemere László) nem szólt bele a város ügyeibe, csak a hajdúvárosi katonaságot parancsnokolták. A tényleges ügyintézészt Nánási végezte.⁴⁸ A szerző rávilágít Nánási a bihari hajdúvárosokat érintő kinevezésére is.

Nyakas Miklós 2001-ben⁴⁹ megjelent tanulmánya is abba a sorba illeszkedik, amely a Hajdúkerület kialakulásának problematikáját boncolgatja. A

⁴³NYAKAS, 1977. i. m. 45.

⁴⁴NYAKAS, 1977. i. m. 36.

⁴⁵Például a 15–17. sz. iratok, amelyek Nánási Jakab és Fogarassy Tamás esküszövegét, illetve II. Rákóczi Ferenc harmincadmentességet megerősítő oklevelét közlik. NYAKAS, 1977. i. m. 57–58.

⁴⁶NYAKAS MIKLÓS: A Hajdúkerület kialakulása. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve V.* Szerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 1983. 83–91. A szerző utalást tesz a Kerület tisztkarára, amellyel kapcsolatban megállapítja, hogy a főkapitány mellett az adószedő és a jegyző voltak a fő tisztségviselők.

⁴⁷NYAKAS MIKLÓS: A hajdúkerületi főkapitány választási rendjének alakulása. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VII.* Szerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 1990. 53–67. (Továbbiakban: NYAKAS, 1990.)

⁴⁸NYAKAS, 1990. i. m. 55.

⁴⁹NYAKAS MIKLÓS: A Hajdúkerület kialakulása és korszakai. Szerk.: RADICS KÁLMÁN: *Vármegyék és szabad kerületek I–II.* Debrecen, 2001. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27.) 79–93.

szerző korábbi – ebben a kérdéskörben írt – munkái összegzését olvashatjuk ebben a publikációban.

Legutóbb 2005-ben foglalta össze a Hajdúkerülettel kapcsolatos adatait, és a folyamatos kialakulással kapcsolatos tézisént hangsúlyozta közleményében.⁵⁰

Hajdúvárosi jogtörténet

Nagy Sándor több tanulmánya is foglalkozik a Hajdúkerület kialakulásával, jogi hátterével, szervezeti működésével, illetve több részkérdéssel, például a tortúra bevezetésének megjelenésével. Ezek a jogtörténeti munkák kevés adatot nyújtanak a Rákóczi-szabadságharc kutatója számára, viszont értékes adalékokat szolgáltatnak a hajdúvárosok mindennapi életéhez, illetve a Hajdúkerület jogfejlődéséhez.⁵¹

Korszakunkra vonatkozóan Nagy Sándor megállapítja, hogy a Hajdúkerület létrejötte hozott magával igazságügyi következményt.⁵² A városi tanácsok ítéletei ellen a kerületi közgyűléshez lehetett fellebbezni. A különböző városi jegyzőkönyvekben más-más időpontoktól lehet kimutatni a fellebbviteli fórum megjelenését, amelyhez mind az elítélt, mind a vádló ügyész is továbbvihette az adott ügyet.

Az 1987-ben megjelent munkáját nemcsak jogtörténeti kérdésekhez lehet felhasználni, hiszen nagyon fontos az az adat, amely szerint a hajdúvárosok jegyzői között találunk olyan személyeket (például Nánási Oláh Jakabot), akik a debreceni Református Kollégiumban tanultak.⁵³ Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy egy téves adat is szerepel a tanulmányban: Nánási Oláh Jakab a szerző szerint 1701–1711 között a Hajdúkerület főkapitánya volt, amely az újabb kutatások alapján nem tartható.⁵⁴ Szintén ebben a ta-

⁵⁰NYAKAS MIKLÓS: A Hajdúkerület kialakulása. *A Déri Múzeum Évkönyve 2004*. Szerk.: MAGYARI MÁRTA. (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXXVII.) Debrecen, 2005. 149–156.

⁵¹Jól példázza ezt Nagy Sándor 1969-ben kiadott tanulmánya, amely konkrétan nem foglalkozik az 1703–1711 közötti időszakkal. NAGY SÁNDOR: A Hajdúkerület büntetőbíráskodása a XVIII. században. Szerk.: MÓDY GYÖRGY: *A hajdúk a magyar történelemben*. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Szerk.: BÉRES ANDRÁS. Debrecen, 1969. 91–107.

⁵²NAGY SÁNDOR: A hajdúvárosok és a Hajdúkerület büntetőbíráskodásának szervezete (1606–1871). *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve V*. Szerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 1983. 91–119.

⁵³NAGY SÁNDOR: Fejezetek a hajdúvárosok és a Hajdúkerület büntetőbíráskodásából. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VI*. Szerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 1987. 83–111. (Továbbiakban: NAGY, 1987.)

⁵⁴NAGY, 1987. i. m. 86.

nulmányában ír arról, hogy 1703-ban megjelenik a hajdúvárosok ítélkezési ügymenetében a tortúra is.⁵⁵

Köztörténet, politikatörténet

Az 1970-es évek folyamán sorra jelentek meg a hajdúvárosok településmonográfiái, melyeket a korábban – 1945 előtt – megjelent kiadványokhoz képest már strukturált szerkezetben állítottak össze. Külön fejezetek foglalkoztak a köz-, a gazdaság- és a társadalomtörténettel, az adott településre fókuszálva.

Balogh István írta a Polgár-monográfia köztörténeti részének vonatkozó fejezetét.⁵⁶ A Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatban kevés konkrétummal találkozhatunk. Egy-két adat használható fel a város közigazgatásával, illetve Polgár katonaállításával kapcsolatban. Polgár speciális helyzetben volt, hiszen ezt a települést szerette volna visszaszerezni az egri káptalan. A város talán emiatt is vette ki komolyabban a részét a fejedelem által kívánt katona-ság kiállításából. Az 1707-es esztendőből fennmaradt összeírás szerint 210 családfő élt a városban.

Komoróczy György munkája is szolgál néhány adalékkal a szabadságharc időszakára vonatkozólag.⁵⁷ Az 1709-től megjelenő pestis Dorogot, Böszörményt és Szoboszlót érintette a legnagyobb mértékben. Emiatt kérték is a porciószám mérséklését. A restancia azonban jelentős volt, hiszen Dorog 1709 áprilisában már 608 dikával tartozott. A szerző nem volt könnyű helyzetben, hiszen az első jegyzőkönyvi bejegyzés 1712. június 2-án kelt, így egy fontos forrástípus felhasználása nélkül kellett a szabadságharc időszakáról írnia. A város történetén túllépve, az 1712-ben összehívott országgyűlésre küldött követek nevét is megtudhatjuk: Csengeri Illés nánási jegyző és Domokos János dorogi jegyző képviselte a hajdúvárosokat Pozsonyban.⁵⁸

⁵⁵A kínvallatás megjelenésével és alkalmazásával külön tanulmányban is foglalkozik, amelyben három vámospércsi és egy hajdúböszörményi jegyzőkönyvi bejegyzést is idéz. NAGY SÁNDOR: Kínvallatás a hajdúvárosok és a hajdúkerületi törvénytörvények előtt indított bűnügyekben. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIV.* Szerk.: RADICS KÁLMÁN. Debrecen, 1997. 25–57. 28–29.

⁵⁶BALOGH ISTVÁN: Polgár a hajdúvárosok sorában (1606–1717). *Polgár története.* Szerk.: BENCSIK JÁNOS. Polgár, 1974. 87–134.

⁵⁷KOMORÓCZY GYÖRGY: A közigazgatás szervezete és társadalmi funkciója 1950 előtt. *Hajdúdorog története.* Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 13.). Szerk.: DANKÓ IMRE. H. n. É. n. 220–305. (Továbbiakban: KOMORÓCZY, A közigazgatás...)

⁵⁸A pestisről és annak következményeiről: KOMORÓCZY A közigazgatás i. m. 237. és 258–259.; a követküldésről: 250.

Rácz István Hajdúböszörményről írt könyvrészlete a település közigazgatási berendezkedésének megismeréséhez nyújthat segítséget.⁵⁹ A Rákóczi-szabadságharc eseményeihez csupán néhány adalékot szolgáltat.

A Hajdúnánás történetét feldolgozó monográfia történeti része korszakunkra vonatkozóan kevés adatot tartalmaz, amelyek inkább a demográfiai kérdésekhez szolgálnak adalékkul.⁶⁰

A hajdúszoboszlói monográfia Rácz István által írt vonatkozó köztörténeti részében⁶¹ érdekes adatokat találunk, amelyből az adózóképeség misztifikált kérdése kerülhet más megvilágításba. A szerző a város csaplórosának számadását közli, amely szerint 7000 forint körül volt az éves bevétele, miközben 1699-ben 5337 forint állami adót vetettek ki a városra.⁶²

A Vámspércs történetével foglalkozó monográfiában a Rákóczi-szabadságharc időszakát is magába foglaló rész új adatot nem tartalmaz,⁶³ csupán egy-két helyi adalék szolgáltat eddig ismeretlen helytörténeti információt.⁶⁴

Komoróczy György a *Hajdúdorog története* szerkesztői megjegyzéseiben tesz utalásokat a 17–18. század fordulójára.⁶⁵ Szerinte a Hajdúkerület kialakulásának fő indítókai az volt, hogy az adókiivetés és behajtás miatt rendszeres felügyeletre volt szükség. Ez az igény hívta életre a kerületi apparátust. A szerző szerint a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt Nánási Oláh Jakab volt a kerület főkapitánya, amely megállapítás ma már nem tartható.

A Nyakas Miklós által írt tanulmány Polgár külön útját mutatja be a hajdúvárosokon belül.⁶⁶ Polgár az egri káptalan birtoka volt, amelynek visz-

⁵⁹RÁ CZ ISTVÁN: A hajdúszabadság birtokában. *Hajdúböszörmény története*. Szerk.: SZENDREY ISTVÁN. Debrecen, 1973. 62–121.

⁶⁰RÁ CZ ISTVÁN: Jobbágyi alávetettség – hajdúvárosi szabadság. *Hajdúnánás története*. Szerk.: RÁ CZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973. 249–291. Az 1702-es összeírás adatairól: 287.

⁶¹RÁ CZ ISTVÁN: Szoboszló hajdúváros 1606–1725. *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk.: DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló, 1975. 167–187. (Továbbiakban: RÁ CZ, 1975.)

⁶²RÁ CZ, 1975. i. m. 179.

⁶³NYAKAS MIKLÓS: Vámspércs története 1552–1848 között. *Vámspércs története*. Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Vámspércs, 1994. 27–53. (Továbbiakban: NYAKAS, 1994.)

⁶⁴NYAKAS, 1994. i. m. 42–43.

⁶⁵KOMORÓ CZY GYÖRGY: A szerkesztő megjegyzései. *Hajdúdorog története*. Szerk.: KOMORÓ CZY GYÖRGY. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 13.) Szerk.: DANKÓ IMRE. H. n. É. n. 9–12.

⁶⁶NYAKAS MIKLÓS: Polgár mezőváros különös jogállása a XVIII. században (a separata porta). *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II*. Szerk.: BENCSI K JÁNOS. Hajdúböszörmény, 1975. 71–105. (Továbbiakban: NYAKAS, 1975.)

szaszerzéséért jogi útra is lépett az egykori birtokos. Az első döntés után Polgárnak évi 500 forint taksát kellett fizetnie, amelyet azonban a lakosok rendszertelenül teljesítettek, sőt 1703 februárjától meg is tagadták, ellenszegülve ezzel a bírósági döntésnek. Az ekkor kitörő Rákóczi-szabadságharc alatt Polgár végig bírta a hajdúvárosi jogokat. A szerző a két korabeli összeírás alapján (1702, 1707) felére becsüli Polgár teherbíró képességét Szoboszlóhoz, vagy Böszörményhez képest.⁶⁷

Gazdaságtörténet

Poór János kismonográfiája a hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzetét vizsgálja.⁶⁸ A szerző szerint az 1702. évi összeírás adatai bizonytalanok, és emiatt csak közvetett módon lehet felhasználni azokat. II. Rákóczi Ferenc 1704-ben megerősíti a városok harmincadmentes állatkereskedelemre vonatkozó kiváltságait, ami azért lényeges, mert Poór szerint a hajdúvárosok fő jövedelemforrása az állattenyésztés és kereskedelem volt.⁶⁹

Orosz István tanulmányát az agrártörténeti kérdések mélyebb elemzésénél tudjuk használni.⁷⁰ Az adózás megjelenésével párhuzamosan újra kellett szabályozni a háztelkek és a külső tartozékok birtoklásával kapcsolatos szokásokat. Ezeket a lépéseket a városok különböző időpontokban tették meg.⁷¹ A szerző szerint az 1702-es, 1715-ös és 1720-as összeírások legnagyobb erénye az, hogy leírják a határhasználatot. Az agrárium kérdésein kívül fontos utalást tesz levéltári forrásokra, amelyek az összeírások mellett árnyaltabbá tehetik a hajdúk és a beköltözöttek megkülönböztetésének kérdését is.⁷²

Orosz István alapos, részletekbe menő elemzést nyújt a település monográfiájában Hajdúnánás mezőgazdaságáról.⁷³ Külön említésre méltó az a rész kérdés, hogy a szőlőtelepítés valamikor 1707/08 körül kezdődhetett, hiszen az 1715. évi összeírásokban 7-8 évvel azelőtti ültetésről maradtak fent

⁶⁷NYAKAS, 1975. i. m. 76–77.

⁶⁸POÓR JÁNOS: *A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607–1720)*. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 9.) Szerk.: BÉRES ANDRÁS. Debrecen, 1967. (Továbbiakban: POÓR, 1967.)

⁶⁹POÓR, 1967. i. m. 30. és 32.

⁷⁰OROSZ ISTVÁN: A hajdúvárosok agrártörténetének levéltári forrásai a 18–19. században. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve II.* Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Debrecen, 1975. 149–165. (Továbbiakban: OROSZ, 1975.)

⁷¹OROSZ, 1975. i. m. 150.

⁷²OROSZ, 1975. i. m. 162.

⁷³OROSZ ISTVÁN: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. *Hajdúnánás története*. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973. 89–204. (Továbbiakban: OROSZ, 1973.)

adatok.⁷⁴ A szerző szerint a hajdúnánási iratok között maradt fent egy rosszul datált összeírás is, amely nagy valószínűséggel az 1707. évi dikális összeírás egyik példánya lehet.⁷⁵ Kijelenthetjük, hogy a gazdaságtörténeti vonatkozásokon túl demográfiai és forrásfeltárási kérdések téren is jól hasznosítható a Hajdúnánás mezőgazdaságát bemutató tanulmány.

Poór János Hajdúböszörmény mezőgazdaságáról írt monográfiarészben⁷⁶ arra a következtetésre jutott, hogy a hajdúvárosok szabadságharcba történő bekapcsolódása fokozta a gazdasági terhelésüket, az elviselhető határon túl is. Böszörmény lakosaira évente, fejenként mintegy 40 forint jutott, amit porció címén fizettek.⁷⁷ A szerző szerint ez a túlzott elvárás okozta a településekről a lakosok kiáramlását, amelyet az összeírások alapján nyomon lehet követni.⁷⁸

Orosz István külön tanulmányban foglalkozik a hajdúvárosi szőlőtermelés kérdésével. A szerző szerint csak a 18. században indult meg a termesztés, mivel először az 1715. évi összeírásban szerepelnek szőlők, Böszörményben és Nánáson.⁷⁹ Orosz István munkájából kifolyólag nyugodtan feltételezhetjük azt, hogy a szabadságharc alatt a mezőgazdasági munkák nem szüneteltek, sőt – lásd a szőlőtermelés 1707/08-ban történő megindulását – lehetőség volt arra is, hogy a földművelés új válfajai jelenjenek meg a tájon. Zoltai Lajos újraközölt munkája⁸⁰ a két országos összeírás (1715, 1720) alapján próbál a kétszáz évvel korábbi Hajdúság területéről leírást adni. A kép kicsit torz, hiszen a kiindulási alapja nem más, mint saját korának Hajdú vármegyéje. A Szabolcstól (Téglás, Hajdúszovát, Püspökladány, Nádudvar, Egyek, Tiszacsege, Balmazújváros, Földes) és Bihartól (Kaba, Mikepércs, Hajdúsámson) hozzácsatolt településeket is vizsgálat alá vette. A két fentebb említett összeíráson kívül az 1702. évi conscriptio adatait is felhasználja tanulmányában.

⁷⁴ OROSZ, 1973. i. m. 115.

⁷⁵ OROSZ, 1973. i. m. 100. 68. jegyzet.

⁷⁶ POÓR JÁNOS: Hajdúböszörmény mezőgazdasága a XVII–XVIII. sz.-ban. *Hajdúböszörmény története*. Szerk.: SZENDREY ISTVÁN. Debrecen, 1973. 284–343. (Továbbiakban: POÓR, 1973.)

⁷⁷ POÓR, 1973. i. m. 313.

⁷⁸ POÓR, 1973. i. m. 309.

⁷⁹ OROSZ ISTVÁN: Szőlőtermelés a Hajdúkerület városaiban a XVIII–XIX. században. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III*. Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Debrecen, 1976. 57–75. 58.

⁸⁰ ZOLTAI LAJOS: A mai Hajdúvármegye területe 200 évvel ezelőtt. – Gazdasági és népesedési leírás – Az 1715. és 1720. évi országos összeírás alapján. I. rész. Közli: RADICS KÁLMÁN. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIV*. Debrecen, 1987. 149–175.

Demográfia

A demográfiai kérdések tisztázatlansága a mai napig fehér foltként van jelen a hajdúvárosok történelmében. Az 1702. évi, sok esetben az 1707., 1715. és 1720. évi összeírásokat említik a feldolgozott munkák 90–95%-ában, ezért jelen írásunkban eltekintünk az összes idézési hely felsorolásától. Most a fontosabbnak ítélt demográfiai tanulmányokat gyűjtöttük össze.

Dávid Zoltán tanulmányának egy része foglalkozik a 18. századdal.⁸¹ A szerző munkája során felhasználta az 1702-es és 1707-es összeírásokat, amelyekben 270, illetve 376 családfőt írtak össze. Dávid szerint Hajdúszoboszló lakossága 1707-ben 2400–2800 fő lehetett.⁸²

Dávid Zoltán Hajdúdorog demográfiai kérdéseivel kapcsolatban is az 1702-es és 1707-es összeírásokat használta fel.⁸³ Az 1702-es összeírás szerint 90, az 1707-es szerint 113 családfő élt a településen. Dávid Zoltán megjegyzi, hogy az 1707-es összeírás is hagy kívánnivalót maga után, hiszen meg sem közelíti például a Komárom megyei conscriptio pontosságát. A település (települések) lélekszámának megállapításánál az 1715. és az 1720. évi összeírások felhasználását problematikusnak ítéli, mivel azok még pontatlanabbak, mint a század első évtizedében készültek.⁸⁴

A Hajdúnánás történetéhez írt demográfiai összefoglalóban⁸⁵ Kováts Zoltán szerint 1702-ben 154, 1705-ben 102, 1707-ben 94 családfőt írtak össze a településen. A szerző felhívja a figyelmet, hogy az 1702-es összeírásból nem lehet a hajdúk nagymérvű fogyatkozására következtetni.⁸⁶ Szendrey István az 1702-es, az 1707-es, az 1715-ös és az 1720-as összeírások segítségével próbálta meg bemutatni a település népesedésének változását.⁸⁷ 1702-ben 211 (vagy 212), 1707-ben 328 családfőt írtak össze Böszörményben.⁸⁸

⁸¹DÁVID ZOLTÁN: Hajdúszoboszló népesedéstörténete. *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk.: DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló, 1975. 187–255. (Továbbiakban: DÁVID, 1975.)

⁸²DÁVID, 1975. i. m. 225–226.

⁸³DÁVID ZOLTÁN: Hajdúdorog népesedéstörténete. *Hajdúdorog története*. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 13.) Szerk.: DANKÓ IMRE. H. n. É. n. 41–74. (Továbbiakban: DÁVID, Hajdúdorog...)

⁸⁴DÁVID, Hajdúdorog... i. m. 53–55.

⁸⁵KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség. *Hajdúnánás története*. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973. 32–72. (Továbbiakban: KOVÁTS, 1973.)

⁸⁶KOVÁTS, 1973. i. m. 38.

⁸⁷SZENDREY ISTVÁN: A város népesedése. *Hajdúböszörmény története*. Szerk.: SZENDREY ISTVÁN. Debrecen, 1973. 256–284. (Továbbiakban: SZENDREY, 1973.)

⁸⁸SZENDREY, 1973. i. m. 266.

Pósán László írt Vámospércs demográfiai viszonyairól a város történetét feldolgozó monográfiában.⁸⁹ Becslése szerint a település 1708 előtti lélekszáma mintegy 900–1000 fő lehetett.⁹⁰

Adattárak, kronológiák, forráskiadványok

A hajdúvárosok lélekszámának megállapításához elengedhetetlen az alapvető források közlése. A Polgár történelmét feldolgozó településmonográfiában található adattár magában foglalja az 1702-es, az 1707-es és az 1715. évi összeírásokat is. Az összeállítást készítők fontosnak tartották, hogy az 1702. évi conscriptio mindkét változatát közöljék, hiszen a két példány – az egyik a Magyar Országos Levéltárban, a másik a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban található – nem egyezik meg teljes mértékben.⁹¹

A Szendrey István által összeállított, a hajdúk történelmére vonatkozó egyik fő forrásközlemény a Rákóczi-szabadságharc időszakából is közöl iratokat.⁹²

Balogh István forráskiadványa Dobozi István debreceni főbíró Károlyi Sándorhoz írt leveleit tartalmazza. A levelek sok esetben csak áttételesen hasznosíthatóak a hajdúvárosok szerepének megítélésénél, viszont néhány konkrét adattal is szolgál számunkra, amelyekből például a tiszántúli főparancsnok hajdúvárosi látogatásait tudjuk rekonstruálni.⁹³

Szintén Balogh István munkája az a kikerülhetetlen, hiánypótló forráskiadvány, amelyet nagy haszonnal forgathat a kutató, ha a hajdúvárosok 17–18. századi történetével szeretne foglalkozni.⁹⁴ A forrásközlés négy tele-

⁸⁹PÓSÁN LÁSZLÓ: Vámospércs népességi és demográfiai viszonyainak története. *Vámospércs története*. Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Vámospércs, 1994. 157–193. (Továbbiakban: PÓSÁN, 1994.)

⁹⁰PÓSÁN, 1994. i. m. 167.

⁹¹BALOGH ISTVÁN, BENCSIK JÁNOS, KOZMA BERTALAN, MOLNÁR ANDRÁS, NYAKAS MIKLÓS (összeáll.): Polgár hajdúkori, illetve 1717 (az elnéptelenedés) utáni történetének adattára. *Polgár története*. Szerk.: BENCSIK JÁNOS. Polgár, 1974. 503–543. 505–516.

⁹²SZENDREY ISTVÁN: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 15–17. sz. iratok. 41–43.; 44–45. és 48.

⁹³BALOGH ISTVÁN: *Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703–1709*. Debrecen, 1986. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 14.) Dobozi a levelében említi Károlyi egyik korábban, Böszörményből hozzáírt levelét. Dobozi István levele Károlyi Sándorhoz. Kálló, 1706. (kelet nélkül). 73. sz. levél. 42.

⁹⁴*Katonai tábortól a mezővárosig I. (Böszörmény, Hadház, Nánás és Szoboszló magisztrátusi jegyzőkönyvei 1711-ig)*. A bevezető tanulmányt írta és a források szövegét sajtó alá rendezte: BALOGH ISTVÁN. Debrecen, 1999. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 31.) (Továbbiakban: BALOGH, 1999.)

pülés jegyzőkönyveit dolgozza fel: Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Hajdúnánás és Hajdúszoboszló. A települések által vezetett protokollumok komoly forrásértékkel bírnak, hiszen a városvezetéssel kapcsolatos ügyektől kezdve a mindennapi kérdésekig széles palettán tárul elénk a négy hajdúváros élete. A forráspublikáció előtt található tanulmány számos értékes adatot tartogat számunkra, nagyrészt a később közölt szövegek feldolgozása nyomán. A Hajdúkerület szerepének történeti alakulásához egy fontos megjegyzést fűzött a szerző: „A tisztikar hatáskörének és ügyintézésének részletes ismertetése még a megválaszolásra váró feladatok közé tartozik.”⁹⁵

A Nyakas Miklós által készített forráskiadvány a Hajdúkerület főbb statútumait gyűjtötte össze.⁹⁶ Korszakunkra nézve öt irat érdekes, amelyek Fogarassy Tamás vicekapitány esküszövegét, Nánási Oláh Jakab megválasztását, a szétszéledt katonaság összegyűjtését, illetve a Bercsényi Miklóssal 1709-ben folytatott tárgyalások küldötteinek instrukcióit tartalmazzák.⁹⁷ Ezenkívül az *Origo et Status...* kezdetű irat lehet még fontos számunkra, amely sorba veszi a hajdúvárosok privilégiumait.⁹⁸

Bánkúti Imre forrásközlése egy újabb adalékot szolgáltat korszakunkhoz.⁹⁹ Az 1705-ös esküévsor a szécsényi konföderáció aláírása után keletkezett. Ez a lista 609 nevet tartalmaz, a szerző szerint csak a törzsökös hajdúk tettek esküt. A hajdúvárosok aláírását hiába keressük a szécsényi konföderáció szövetséglevelén, azt a hét város nem írta alá.

Debrecen város jegyzőkönyvei meghatározó forrásai a régió történetének. A Papp Klára által közölt szemelvények számos – a hajdúvárosokat érintő – bejegyzést tartalmaznak.¹⁰⁰ Közvetlen és közvetett információkat lehet találni ezekben a leírásokban a Rákóczi-szabadságharc eseményeit illetően, amelyeket hasznosítani tudunk. A szűken vett régió történéseit is nyomon lehet követni a jegyzőkönyvek által, ezért lehet számunkra fontos ez a forrásközlés.

⁹⁵BALOGH 1999. 18.

⁹⁶NYAKAS MIKLÓS: Hajdúkerületi statútumok 1696/98–1844. *Studia Oppidorum Haidonicalium X.* Sorozatszerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 2003. (Továbbiakban: NYAKAS, 2003.)

⁹⁷NYAKAS, 2003. i. m. 44–46.; 46–48.; 48. és 239–243.

⁹⁸NYAKAS, 2003. i. m. 258–290. és 291–334.

⁹⁹BÁNKÚTI, 2001.

¹⁰⁰PAPP KLÁRA: Debrecen a Rákóczi-szabadságharcban – a városi jegyzőkönyvek tükrében – 1703–1706. *Várostörténeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században.* Szerk.: PAPP KLÁRA, GORUN-KOVÁCS GYÖRGY ÉS JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA. Debrecen, 2005. 300–325.

Herpay Gábor munkája az 1702. évi összeírást használja fel, amelyből egy részt közöl is.¹⁰¹ Az összeállított adattár-rész a hajdúvárosi lakosság névsorának elkészítésénél nyújthat komoly segítséget.

Radics Kálmán gyűjtése a hajdúkerületi főkapitányokat veszi számba.¹⁰² Eszerint a korszakunkban Désán (!) István, Fogarassy Tamás, Anderkó Péter, Nánási Oláh Jakab és Csanádi Sámuel volt főkapitány, vagy helyettes kapitány.¹⁰³

A két szerző által összeállított személyi adattár a magyar történelemben megjelenő hajdúkról készült.¹⁰⁴ A számunkra fontos korszakra vonatkozóan a szerzők eltekintettek a Károlyi-féle mustrajegyzékek vizsgálatától, mivel a hajdúvárosok száma akkor 10 volt, Kálló, Téglás és Újváros csatolása miatt.¹⁰⁵ Az adattár készítésénél felhasználták viszont az 1702-es összeírás adatait és a két példány problematikájával is foglalkoztak. A Nánási Oláh Jakabról szóló részben szerepel, hogy ő volt a Hajdúkerült tényleges főkapitánya, aki jelentős szerepet játszott a kerület életében.¹⁰⁶ Ez a felvetés is azt bizonyítja, hogy Nánási Oláh Jakab életpályájának vannak olyan szakaszai, amelyek tisztázásra várnak.

Mészáros Kálmán a Károlyi-féle mustrajegyzékekből kiindulva kezdte el feltérképezni a hajdúvárosi ezred tiszti- és altiszti karát.¹⁰⁷ A mustrákon kívül felhasználta még az 1707. évi dikális conscriptiot is. A szerző túllép a hajdúvárosi ezred keretein és megvizsgálta a többi alakulatot is, amelyekben szintén szolgáltak a hajdúvárosokból származó katonák. Az így összeállított adattár nemcsak az ezred létszámának, összetételének vizsgálatát teszi lehetővé, hanem összevetve és párhuzamba állítva a különböző összeírásokkal (1702, 1707, 1715, 1720), eskünévsorokkal (1705) és az esetlegesen előkerülő egyéb névanyagot tartalmazó forrásokkal, pontosíthatja tudásunkat a hajdúvárosok lélekszámáról.

¹⁰¹DR. HERPAY GÁBOR: *Nemes családok Hajdúvármegyében*. Debrecen, 1926. A polgári hajdúnemesek névsora: 98.

¹⁰²RADICS KÁLMÁN: A Hajdúkerület és Hajdú megye tisztségviselői. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VII.* Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Debrecen, 1980. 191–195. (Továbbiakban: RADICS, 1980.)

¹⁰³RADICS, 1980. i. m. 191.

¹⁰⁴NAGY LÁSZLÓ–NYAKAS MIKLÓS: Hajdútisztesség tüköre. Hajdúböszörmény, 2001. *Studia Oppidorum Haidonicalium VII.* Sorozatszerk.: NYAKAS MIKLÓS. (Továbbiakban: NAGY–NYAKAS)

¹⁰⁵NAGY–NYAKAS i. m. 55.

¹⁰⁶NAGY–NYAKAS i. m. 230.

¹⁰⁷MÉSZÁROS KÁLMÁN: A "nagy" Hajdúvárosok tiszti- és altiszti kara a Rákóczi-szabadságharc alakulataiban. *A Tiszántúli Történelmi Társaság közleményei* 6. Szerk.: BENE JÁNOS et al. Debrecen, 2010. 5–47. A szerző még a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta a tanulmány kéziratát, amit ezúton is hálásan köszönök.

Összegzés

A kutatásunk során áttekintett és itt felsorolt kiadványok csupán részadatok, részinformációkat adhatnak számunkra a szabadságharc nyolc évéről, illetve az 1680 és 1720 közötti időszakról. A hajdúvárosok történelmének, történeti emlékezetének fehér foltja a Rákóczi–szabadságharc, amelynek feltárása alulreprezentált a mai kor hajdú-kutatásában is.

Nyakas Miklós, Barcsa János újrakiadott kötetéhez írta, hogy a regionális és országos történetírás adós azzal a munkával, amely összehasonlítaná a helyi és országos forrásokat.¹⁰⁸ Balogh István szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy számos olyan kérdés van még a hajdúvárosok, illetve a Hajdúkerület 18. századi történelmében, amelyek tisztázásra várnak.¹⁰⁹ Szendrey István pedig Debrecen Rákóczi-szabadságharcbeli szerepének összefoglalása során hívta fel a figyelmet, hogy a kérdéses téma feldolgozása még várat magára, mivel a monográfiák és a különböző kiadványok nem tértek ki minden kérdésre.¹¹⁰

Dolgozatunk végén néhány olyan kérdést, kérdéskört szeretnénk pontokba szedve felsorolni, amelyek feldolgozásával – véleményünk szerint – közelebb juthatunk egy árnyaltabb kép kialakításához azzal kapcsolatban, hogy objektíven tudjuk megítélni a „nagy” hajdúvárosok szerepvállalását a Rákóczi-szabadságharc nyolc éve alatt.

1. A nagy hajdúvárosok száma, a lakosság lélekszáma, társadalmi összetétele.
2. A Hajdúkerület és a hajdúvárosok tisztségviselői (archontológiai adattár).
3. Hadi és egyéb szolgáltatások a szabadságharc ideje alatt.
4. Debrecen és a hajdúvárosok viszonya.
5. „Kis” és „nagy” hajdúk. Kapcsolatok, ellentétek a szabolcsi és bihari hajdútelepülések között.
6. Szabolcs vármegye és a Hajdúkerület kapcsolatai.
7. A hajdúvárosi ezred felállítása, működése, szervezése. A hajdúvárosok tényleges katonai szerepvállalása.
8. Három biográfia: Buday István, Szemere László és Nánási Oláh Jakab.
9. Jászok, kunok, hajdúk – a privilegizált rétegek szerepe a Rákóczi-szabadságharcban.
10. Mindennapi élet a városok árkaiban belül.

¹⁰⁸NYAKAS MIKLÓS: *Gondolatok Barcsa János Hajdu-Nánás város és a hajduk történelem című munkájához*. Hajdúnánás, 1989. 10.

¹⁰⁹Lásd a 95. jegyzetet.

¹¹⁰SZENDREY ISTVÁN: Debrecen a Rákóczi-szabadságharcban. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve I.* Szerk.: GAZDAG ISTVÁN. Debrecen, 1974. 7–27.

A KÖTET SZERZŐI

PÁSZTOR ÉVA	doktorandusz, Debreceni Egyetem BTK
DR. SZÁLKAI TAMÁS	levéltáros, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
DR. MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN	egyetemi tanársegéd, DE ÁJK
PETRÓ LEONÁRD	könyvtáros, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
DR. SZENDREI ÁKOS	tudományos segédmunkatárs, DE Történelmi Intézet
SOMOGYI FERENC	doktorandusz, DE BTK
BARTHA ÁKOS	doktorandusz, DE BTK
DR. MUDRÁK JÓZSEF	egyetemtörténeti koordinátor, DE
KATONA PÉTER	informatikus, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
DR. SZILÁGYI FERENC	egyetemi adjunktus, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad
BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ	muzeológus, Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan
TÖRÖK PÉTER	levéltáros, Budapest Főváros Levéltára